Dr. V. N. Chiktale

डॉ. सतीश तराळ यांची कथासंपदा

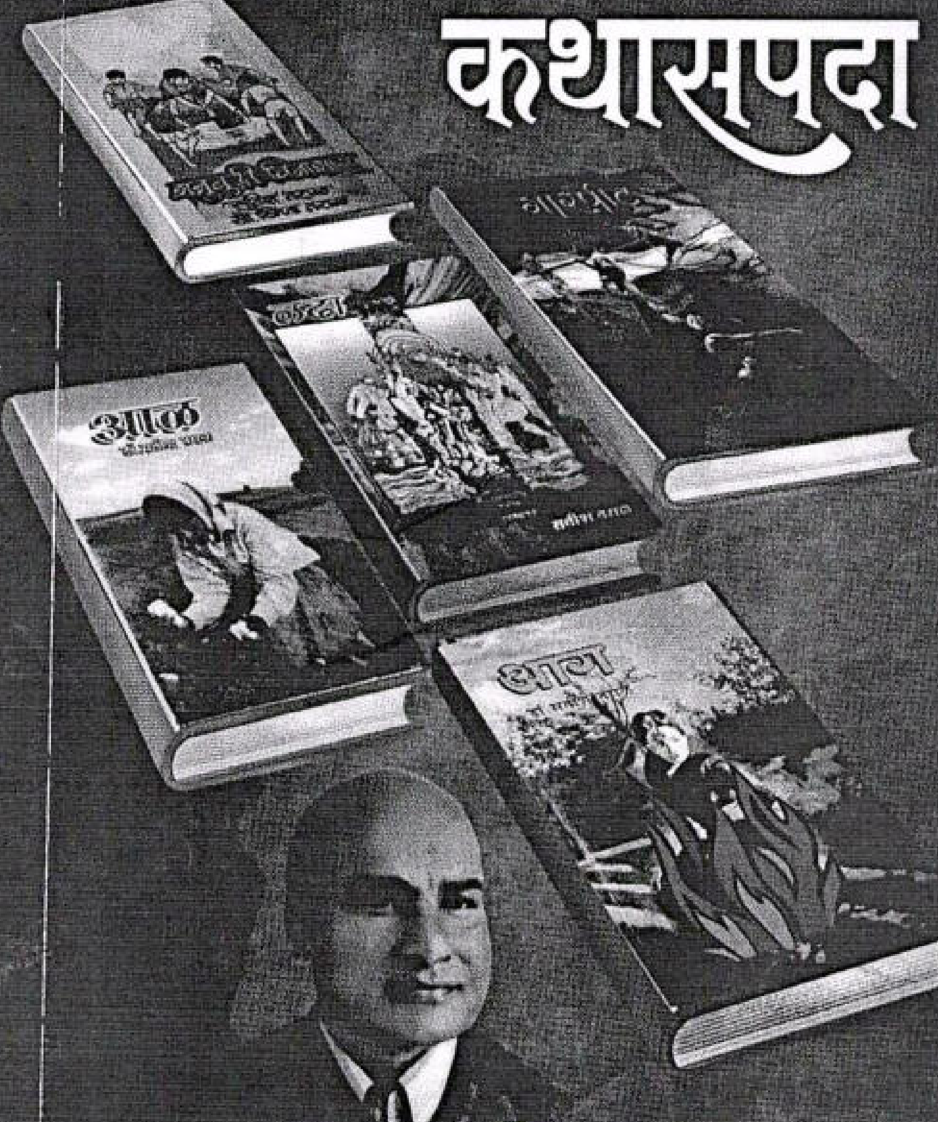

संपादक

डॉ. मंदा माणिकराव नांदुरकर

डॉ. सतीश तराळ यांची कथासंपदा
(Dr. Satish Taral Yanchi Kathasampada)
ISBN No. - 978-81-946542-8-4

• संपादक
प्रा. डॉ. मंदा माणिकराव नांदूरकर
मराठी विभाग प्रमुख
मातोश्री विमलाबाई देशमुख महाविद्यालय, अमरावती

डेबू प्रकाशन
अभियंता कॉलनी, विद्युतनगर,
वि.म.वि. परिसर, अमरावती – ४४४ ६०४
मो. ९८२२५७९५७५

• मुखपृष्ठ
प्रा. मनीष चोपडे
अमरावती

• अक्षर जुळवणी
सौ. आशा फुसे
श्री. उमेश बावनेर
अमरावती

• प्रकाशनतिथी
प्रथम आवृत्ती
२१ जुलै २०२१

मूल्य : १५० रू.

- **डॉ.सतीश तराळ यांची कथा**
  प्रा.डॉ.सौ.अलका गायकवाड-लुंगे
- **सतीश तराळांची कथा एक आकलन**
  प्रा.डॉ. वर्षा चिखले
- **कथा कथनकार डॉ.सतीश तराळ**
  इंजि.भास्करराव अरबट
- **सतीश तराळ यांचे कथालेखन**
  प्रा.डॉ. शोभा नाफडे
- **डॉ.सतीश तराळ यांचा विनोद**
  प्रा.डॉ. मंदा माणिकराव नांदूरकर
- **प्रा.सतीश तराळ यांच्या कथेतील आशयसूत्र**
  प्रा.गजानन बनसोड
- **डॉ.सतीश तराळ यांची जनकथा**
  डॉ.अतुल वानखडे
- **सतीश तराळ यांच्या कथेतील कृषिनिष्ट जाणिवा : एक चिकित्सक अभ्यास**
  प्रा.डॉ.अनिल सखाराम बाभुळकर
- **सतीश तराळ ह्यांचे कथाकथन**
  विनय मिरासे,'अशांत'
- **डॉ. सतीश तराळ यांच्या स्त्री व्यक्तीरेषा**
  प्रा.डॉ. मंदा माणिकराव नांदूरकर

डॉ. सतीश तराळ यांची कथासंपदा

सतीश तराळांची कथा एक आकलन

प्रा.डॉ. वर्षा चिखले
मराठी विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,अमरावती

कथा हा वाङ्मय प्रकार प्राचीन काळापासून भारतात अस्तित्वात आहे. प्राचीन मराठी गद्य व पद्य वाङ्मयाची निर्मिती जेव्हा होत होती तेव्हापासूनच मराठी कथेची बिजे आपणांस त्यात पहावयास मिळतात.मराठी वाङ्मयातील विविध साहित्य प्रकारांची मूळ स्वरुपे पाहत असताना आपणांस असे आढळून येते की, त्या विविध प्रकारातील कृती या लोकवाङ्मयातून कथाबीज घेऊनच विस्तारित झालेल्या आहेत. मराठी कथा सुद्धा याला अपवाद नाही.

कथा सांगणे व कथा ऐकणे ही मानवाची सहजप्रवृत्ती आहे. अगदी बालपणापासूनच कथा ही आपल्याला साथ देत असते.बालपणी आईने सांगितलेल्या काऊचिऊच्या गोष्टी आपल्याला अंगाई घालतात.तसेच आजीने परंपरेने चालत आलेल्या कथा सांगून,गाणी म्हणून त्यांच्यावर संस्कार करीत असते.पुढे आजीने सांगितलेल्या राजाराणीच्या,पऱ्यांच्या,भूत-राक्षसांच्या देवादिकांच्या गोष्टींनी आपले कल्पनाविश्व वाढत जाते. वयानुसार अद्‌भूत कथा, रहस्यकथा, गूढरम्य ऐतिहासिक कथा आवडू लागतात. तारुण्यावस्थेत प्रेमकथांचे आकर्षण असते तर प्रौढपणी आपण वास्तवप्रेमी होतो. ''कथा आपल्या वयाच्या सर्व अवस्थात व सर्व मनोवृत्तींना खाद्य पुरवीत असते. म्हणजे काऊचिऊच्या भाषेपासून तत्त्वज्ञानाची भाषा सारख्याच मनोरंजकतेने बोलण्याचे सामर्थ्य कथेजवळ आहे'' असे इंदुमती शेवडे म्हणतात.

डॉ.मधुकर वाकोडे यांनी तर रंजलेल्या गांजलेल्या आबालवृद्धांची व्यथा दूर करणारी खरी संजीवनी म्हणजे कथा, त्रितापांच्या तप्त वाळवंटातून रखडत चालणाऱ्या संसारिकाला घटकाभर विसावा देणारं मरुद्यान म्हणजे कथा.बालकांना चंदेरी दुनियेत नेणारी नि म्हाताऱ्यांना तारुण्याचा आठव करून देणारी मंजुषा म्हणजे कथा. माणसांइतकीच देवांनाही प्रिय असणारी गोष्ट म्हणजे कथा. ऋग्वेदपूर्व काळापासून आजतागायत खळाळत वाहत असलेली लोकगंगा म्हणजे लोककथा. जी केवळ लोकांची, लोकांनी, लोकांना सांगितलेली'' अशा शब्दात कथेचे वर्णन केलेले आहे.

कथा ही सुरुवातीला मौखिक स्वरुपात होती.हळूहळू ती बदलत गेली.आद्यतम कथा,दैवतकथा,परिकथा,प्राणीकथा, धर्मकथा,व्रतकथा,दृष्टांतकथा इत्यादी कथेचा हा प्रवाह अनादी आणि अनंत असल्याचे दिसते

मराठीतील परंपरागत कथेला नीटनेटके वळण दिले ते हरि नारायण आपटे यांनी; नंतर कथेचे पात्र विस्तारत गेले, बहरले, फुलले. त्यात वैफल्य व विविधता आली. ग्रामीण कथा, प्रादेशिक कथा, दलित कथा,आदिवासी कथा इत्यादी आपल्या वेगवेगळ्या वैशिष्ट्यांनी पुढे आली. फडके, खांडेकर, श्री.म.माटे,सुखटणकर इत्यादींनी कथेला वेगळेपण दिले. वैदर्भीय साहित्यिकांमध्ये वामन चोरघडे, उद्धव शेळके, मनोहर तल्हार, भाऊ मांडवकर,बाजीराव पाटील, इत्यादींनी ग्रामीण जीवन, ग्रामीण वास्तव, ग्रामीण संस्कृती कथांमधून दृगोचर केलेले. एक वैदर्भीय साहित्यिक म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो असे तिसऱ्या पिढीतील ग्रामीण कथालेखन करणारे डॉ.सतीश तराळ यांची ८०-९० च्या दशकातील ग्रामीण कथा वैदर्भीय लोकजीवन त्यांच्या व्यथा वेदनांचे चित्रण करणारी आहे.तराळांचा 'आळ' आणि 'आग' हे दोन कथासंग्रह प्रकाशित झाले आहेत.'आग'मध्ये बदलत्या व बदललेल्या ग्रामीण जीवनाचे अंतरंग साकार केले आहे.त्यांच्या कथेतील प्रवाहीपण,निवेदनातील स्वाभाविकता यातून कथेत जिव्हाळा निर्माण होतो.तिच्या आकारात नेमकेपणा येतो.वऱ्हाडच्या मातीचा मुलायम स्पर्श त्यांच्या कथांमधून जाणवतो.वऱ्हाडी मातीचा तिच्या लकबींसह विविध ग्रामीण वाक्प्रचार आणि म्हणींसह वापर करून मराठी भाषेत आगळ्या शब्दकलेची भर टाकतात. तराळांची कथा ग्रामीण जीवनाचे भान ठेवणारी आहे.त्यांच्या ग्रामीण कथांतील संवाद आणि निवेदन आशयनिष्ठ आहे. त्यांच्या कथा गत अनुभवाने स्वयंभू अभिव्यक्तीच्या वाटा शोधल्या आहेत म्हणूनच त्या आपले वेगळेपण घेऊन येतात.

सतीश तराळांच्या कथांचे स्वरुप :-

बाजीराव पाटलानंतर कथा श्रवणाच्या पातळीवर नेण्याचे काम विदर्भात डॉ.प्रतिमा इंगोले आणि डॉ.सतीश तराळ यांनी केले आहे. 'आळ' या कथा संग्रहात अकरा कथा आहेत. त्यापैकी आठ कथा ग्रामीण आहेत. 'नातं' मधील सुमन हिला लग्न होऊन बरीच वर्ष झालीत पण मूल नव्हते म्हणून वामन व त्याची आई कुरबुर करायच्या.सुमनला मुलगा झाला. घरात आनंदाचे वातावरण, पण वामनच्या अंगावरील चट्ट्याने हैराण केले.डॉक्टरांनी गोविंदाला त्याच्यापासून दूर ठेवायला सांगितले तेव्हा सुमन गोविंदाला कुष्ठधामात ठेऊन येते. नवऱ्यासाठी पोटच्या गोळ्याला ती दूर ढकलते. हे कुंकवाचे नाते तिला मुलापेक्षा मोठे वाटते.

'अदावत'मध्ये ग्रामीण वातावरणातील प्रेमप्रकरण पूर्णत्वास जात नाही म्हणण्यापेक्षा आई वडिलांना न जुमानता लग्न करणे हे ग्रामीण मानसिकतेला पटत नाही. यात आशा आणि मधू हे एकमेकांना समजून घेतात.

ग्रामीण भागातील मजुरांचा प्रश्न मोठा बिकट असतो याचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजे 'आळ' ही कथा. नामदेवाचा पाय तुटला म्हणून तो घरी असतो. नर्मदा ही बाळंतीण.दोघंही घरी राहिले तर खाणार काय? हा प्रश्न सोडवावा लागणारच. नर्मदा मुलीला घरी ठेवून पहाटे गवत कापायला जाते. एके दिवशी सोकाऱ्याने तिच्यावर कापूस चोरल्याचा आळ घेतला.

ग्रामीण भागातील शाळेची अवस्था चिंतन करणारी 'अशीच एक शाया होती' ही कथा होय.तर निरक्षर स्त्रियांना कसे वागविले जाते हे 'जुलूम' या कथेत पाहायला मिळते.'मोयी' ही कथा एका म्हाताऱ्याची.शहरामध्ये अंधाराचा फायदा घेऊन मोळी विकत घेणाऱ्याने न चालणारी नोट म्हाताऱ्याला देऊन त्याच्या तोंडचा घास पळविला. 'वाखा'मध्ये एकाधिकार पद्धतीमुळे अल्पभूधारक, सर्वसाधारण सामान्य शेतकऱ्याचा कापूस विकताना कसा वाखा होतो याचे हृदयद्रावक चित्रण या कथेमध्ये आहे.

ग्रामीण भागात राहणाऱ्या कष्टाळू लोकांच्या, सामान्यांच्या सुख-दु:खाचा वेध सतीश तराळांची कथा घेताना दिसते. तराळांचा दुसरा कथासंग्रह 'आग' (१९९३) यात वीस कथांचा समावेश आहे. त्यातील पहिलीच 'सवारी' ही कथा श्रमजीवी रिक्शावाला याच्यावर चितारली आहे. गावात काम मिळत नाही म्हणून शहरात जाऊन रिक्शा भाड्याने घेऊन मजुरी मिळविण्याच्या प्रयत्नात असतो तेथेही त्याची फटफजिती होते.'पोळा'या सणाला ग्रामीण संस्कृतीमध्ये अतिशय महत्त्व असून यावर्षीचा पोळा उत्साही नसण्याचे कारण नारायण पाटलांचा मुलगा सुभाष गेल्या

वर्षी पोळ्याच्या दिवशी नदीत वाहून जातो. तो स्वत: बैलांना ठोंबरा भरवायचा. या वर्षी बैलांनी ठोंबऱ्याला तोंड लावले नाही. सुभाषच्या नऊ महिन्याच्या मुलाने बैलाच्या तोंडाला हात लावला तेव्हा रामु-शामुने ठोंबऱ्याचा घास घेतला. या घटनेचे वर्णन तराळ हृदयद्रावक करतात.

ग्रामीण भागात प्रतिष्ठित सधन शेतकरी, सर्वसामान्य शेतकऱ्याचे कसे शोषण करतो याचे चित्रण 'मोजनी'सारख्या कथेतून येते तर 'बळी' मध्ये कर्जाचा डोंगर माथ्यावर होता म्हणून पैशासाठी जानरावने स्वत: वांझोट राहण्याचा बळी दिला हे चित्रण सुन्न करणारे आहे. 'दैना' या कथेत सर्वसामान्य शेतकऱ्याची व्यथा चित्रित केली आहे. शेतकरी म्हटला की जनावराशी अतूट नाते. ग्रामीण भागात बैलजोडीवरून त्याची श्रीमंती ठरत असते.बाबारावजवळ एक बैलजोडी असते. त्यातला एक बैल मरतो.दुसऱ्या बैलाला जोड घ्यायचा तर पैशाची चणचण.कर्ज घेऊन बैल घेतो. उत्पन्न निघाले की कर्जाची परतफेड करू पण पीक ही दगा देते.शेवटी पाटलाचा माणूस खुंट्यावरचा बैल सोडून घेऊन जातो. अशी दैना ग्रामीण भागात दिसून येते. त्याचे बोलके चित्रण तराळांनी रेखाटले आहे.

मजुरी करणारा बाळू आपले काम,आणि आपण कुणाच्या आध्यात ना मध्यात असणारा प्रामाणिकपणे कष्टाची कामे करणारा पण त्याच्यावरही सावजी 'एकशे एकावन'ची केस टाकतात.त्यामुळे तो हतबल होतो.या ठिकाणी श्रीमंतीचा दिमाख व गरिबीचा खून असेच चित्र नव्हे तर वास्तव चित्र तराळ प्रदर्शित करतात. 'हार'मध्येही कर्जाची परतफेड करू शकत नाही म्हणून एन्ड्रीन घेऊन आत्महत्या करणारा नामदेव समोर येतो. 'वाघ्या' मधूनही बैलाविषयी प्रेम असले, तो घरातला एक जीव असला तरी दुष्काळामुळे त्याला जंगलात सोडावे लागते. जेव्हा त्याच्या मृत्युची बातमी कळते तेव्हा कृष्णा सुन्न होतो.

ग्रामीण कथा अभ्यासत असताना कुष्ठरोगावर प्रत्येक कथाकाराने कथा लिहिलेली आहे.जेव्हा माणसाला कुष्ठ रोग होतो तेव्हा आपल्या मुलाला दूर लोटणारी सुमन आहे.तसेच रोग बरा होण्यासाठी तुम्ही दवाखान्यात रहा. आमची काळजी करू नका म्हणणारी सखू आहे. पण स्त्रीला हा रोग झाल्यानंतर तिला सहानुभूती दाखविणारे माणसे मात्र नाही हे स्त्री जातीचे शल्य नव्हे काय? 'बांडी' या कथेत सुशीलाला हा रोग होतो. सासरी, माहेरी तिची वेगळी खोली असते. कुष्ठधामात तिचा रोग बरा होतो. पण आता ती घरी जायला तयार नसते कारण तेथील माणसांच्या नजरा तिला अस्वस्थ करतात याचे चित्रण या कथेत येते. नवऱ्याच्या संशयी स्वभावामुळे संसाराची

कशी वाताहात होते ते 'आग' या कथेत तराळ चित्रित करतात तर 'शाय चालत आली'मध्ये वडिलांना फसविणारा बाळू भेटतो.

तराळांच्या कथेत कर्जबाजारी शेतकरी, शेतकऱ्याच्या जीवनाशी संबंधित जनावरे,स्त्रियांचे परावलंबित्व याचे दर्शन घडते. ग्रामीण जीवनाशी समांतर अशा अवतीभवतीच्या घटना आणि विचारांचे वळसे मानवी अंत:कोषातली अनिश्चितता, संयत दृष्टीने पण तेवढ्याच कुशलतेने ते रंगवित जातात.सतीश तराळ यांच्या कथेतील भाषा दर्यापूर तालुक्यातील वेगळे लेणे लेवून येते.शब्द वापरण्याचे तराळांचे कसब विलक्षण अचूक आहे असे मधुकर केचे म्हणतात.

प्रा.सतीश तराळ यांच्या कथेतील प्रकटणारा निसर्ग आणि परिसर :-

सतीश तराळ यांच्या कथेतील परिसर हा अमरावती,अकोला जिल्ह्याच्या सीमारेषेवरील आहे.त्या परिसरातील चंद्रभागा,भुलेश्वरी,पूर्णा या नद्यांच्या तीरावरील परिसर त्यांच्या कथांतून दृगोचर होतो.'आळ' या कथासंग्रहातील 'अदावत' या कथेमध्ये बालपणापासून चंद्रभागेच्या तीरावर खेळणारे आशा-मधू प्रौढपणी वडिललोकांच्या अदावतीमुळे एकत्र येऊ शकत नाही.याचे सतीश तराळ वर्णन करतात ते असे- '' थंडी उलसिक कमी झालती पण उन्हाया कायी अजून लागला नोता. चंद्रभागेनं अंधाराची रजई अंगावर घ्याले सुरुवात केलती. गाव आता अंधुक-अंधुक दिस्याले लागलं होतं.पाखरं कवाचेच झाळाईवर चूप झालते.चंद्रभागेवरून वाऱ्याच्या थंड्या थंड्या लाटा आशाच्या दिशेनं येत व्हत्या.तिचे केस वाऱ्यासंग खेयत व्हते. पन थे माय गेल्यावानी चेयरा करून बसेल व्हती.''

नदीच्या काठावर मंदिर,मंदिराच्या बाजूला वडाचे झाड,जवळच आशाच्या वडिलांचे आखर होते.आखरात चिंच,बोरं,आमराई,तुरीच्या-बरबटीच्या शेंगा यांची मेजवानी.शाळा यांना तराळांनी आपल्या कथेतून शब्दरूप दिले आणि हा परिसर जिवंत केला.तसेच मधू-आशा यांच्या मनातील प्रेमभावना ह्या आशाच्या लग्नामुळे कोमेजून जातात.लग्न जुळल्यापासून तिच्या डोळ्यातील चंद्रभागा,भुलेश्वरी काही थांबत नव्हत्या.या शब्दामध्ये तराळ तिची मनोवस्था चित्रित करतात.

ग्रामीण भागात एकट्याच्या मजुरीवर संसार करणे कठीण जाते.त्यात नवऱ्याचा पाय तुटला अशा परिस्थितीत हातावर आणून पानावर खाणाऱ्यांची परिस्थिती बिकट असते याचे चित्रण 'आळ' या कथेत सतीश तराळ रेखाटतात. नर्मदा ओली बाळंतिण कापूस वेचायला जाते.सकाळी गवताचा भारा आणून फाटक्या संसाराला ठिगळ

लावण्याचा प्रयत्न करते.हे साकार करीत असताना वावर, धुरा, इळा, कापूस, खंदाळी गवताचा भारा याचेही वर्णन येते.'जुलूम'मध्येही कापूस वेचणाऱ्या बाया आपसातील गप्पा, एकमेकींना मदत करण्याची प्रवृत्ती याचेही दर्शन घडते. सतीश तराळ यांच्या कथांमध्ये कापूस या नगदी पिकाचे वर्णन जास्त प्रमाणात पहायला मिळते. तसेच 'वाखा'मध्ये या कापसाची एकाधिकार पद्धतीमुळे कशी विल्हेवाट लागते याचेही चित्रण सतीश तराळ करतात. बैलांचे महत्त्व अनेक कथांमधून आलेले आहे.

सतीश तराळांची 'पोळा'ही कथा थोडे वेगळे मनोगत साकार करते.बैलांवर प्रेम करणारा सुभाष पोळ्याच्या दिवशी नदीत वाहून मरतो.त्याला जाऊन एक वर्ष होते त्या दिवशी मात्र बैल ठोंबऱ्याला शिवत नाहीत.त्यांना,त्यांच्या अंगाखांद्यावर प्रेमाने हात ठेवणारा सुभाषची आठवण येते.प्राण्यांना सुद्धा भावना असतात हे येथे दिसून येते.ही बैलांची अवस्था 'पोळा' मधून सतीश तराळ रेखाटतात.पावसाळ्यातील नाल्याचे तुडुंब भरून वाहणे, बोर बाभुळीचे वन, पूर्णा नदी, भामटी नाला इत्यादींचे चित्रणही येते.

गावगाड्यामध्ये श्रीमंत शेतकरी व.अल्पभूधारक शेतकरी,मजूर वर्ग एकाच परिसरात वाढत असतात.श्रीमंत शेतकऱ्यांना आपली शेती वाढावी अशी आस लागलेली असते.तर गरीब शेतकरी जी आहे ती टिकवून ठेवण्याच्या प्रयत्नात असतो.परंतु भ्रष्टाचारी व्यवस्थेमुळे गरीब शेतकऱ्याला कसे हात चोळत बसावे लागते हे 'मोजनी'या कथेतून तराळ रेखाटतात.या कथेच्या प्रारंभीच शेताचे वर्णन येते ते असे- ''दुपारी बारा-साडेबाराचा टाईम होता.पिकं सनान जमले होते. जिकळे-तिकळे हिरवंगार झालं होतं. जेवारीच्या धांड्याईचा आवाज येत होता.वाऱ्यानं त्याहिचे पानं एकमेकावर घासत होते.त्याचा आवाज होऊन रायला होता...काही बाया मुंगाच्या शेंगा तोडून रायल्या होत्या.काहींचं पराटी निंदनं सुरु होतं....ऊन चांगलंच झोंबत होतं....'' अशा वातावरणात शामराव....रमा त्यांच्या वावरात निंदत होते.भाकर खायला उठले तर शेजारच्या गड्याने वावरात बंडी घालून पीक मोडले.पण रावसाहेबांनी ही माझी जागा आहे मोजणी करून घ्या म्हटले.मोजणी करताना भेदभाव झाला.शामरावला आपले शेत गमवावे लागले. अशा, गरिबांवर अन्याय करणाऱ्या रावसाहेबांचे चित्र सतीश तराळ रेखाटतात.

शेतकऱ्याचे जीवन हे निसर्गावर अवलंबून असते. त्यात पावसाळा वेळच्या वेळी झाला तर शेतकऱ्यांच्या आनंदाला भरती येते. 'आफत'या कथेमध्ये खरीप

पिकाच्या वेळेला पाऊस वेळेवर आल्याने आनंदी आनंद होता. या कथेतील सुरवातीचे वर्णन किती बोलके आहे. ''अवंदा पावसाळा टाईमवर सुरु झालता. मांगच्या पाच -सात वर्सात मिरगाचं पानी आलं नोतं.पन अवंदा बराबर मिरगात धो धो पानी आलं.मिरगातच लोकाईनं पेरनं धरलं.पेरने साजरे साधले.चार-आठ रोजात वावर हासाले लागलं. हिरवेहिरवेगार जीव डुलू डुलू डोल्याले लागले.काया अंधारातून हिरवं सपन फुललं. शेतकऱ्याईले भायी आनंद झाला.आता मुंग साजरा यीन.'' अशी स्वप्न पहात असतानाच पाण्याने बुडी मारली.साऱ्यांचे लक्ष आभाळाकडे लागलं.साहेबरावला तर काही सूचत नव्हते.तो कर्जबाजारी झाला होता.लोकांच्या तोंडचे पाणी पळाले.झाडांनी माना खाली टाकल्या. हे वर्णन माणसाच्या भावविश्वावर आरोपीत करतात. ''एखांद्या लढाईत भक्कम जवान जखमी झाले अन् तेहिले साऱ्याहिले एकाच वार्डात भरती केलं तं थो वार्ड जसा दिसते तसं वावर दिसून रायलं होतं.'' यावरून सतीश तराळांचे निवेदन कौशल्याची प्रचिती येते.

याच कथेत पुन्हा रबीचं पीक हातात यायच्या वेळेला गारपिट झाल्यामुळे साहेबरावचे स्वप्न उद्ध्वस्त होते. शेतकऱ्यांना अशा प्रसंगांना नेहमीच सामोरे जावे लागते याचे प्रत्ययकारी चित्रण सतीश तराळ करतात. 'बळी' या कथेत ओल्या दुष्काळाचे वर्णन येते. जास्त पाऊसही शेतकऱ्यांना मानवत नाही.सतत पावसामुळे जीवन विस्कळीत होते. बाण नदी तुडुंब भरून वाहत होती. गायी, म्हशी, माणसे, मुले कुणालाच काही सूचत नव्हते.अशा परिस्थितीत जानरावची बायको आजारी पडली.आई-वडील म्हातारे, एकट्याची कमाई पुरत नव्हती. बायकोसाठी औषध आणायला पैसा नव्हता. त्यावर वांझोटं राहायचा बळी त्याने दिला. जास्त पाऊस झाल्याने गरिबाची कशी दैन्यावस्था होते हे चित्र या कथेत साकारले आहे. 'हार'या कथेत कापसाचे पीक बदबद झाले तरी शेतकऱ्याच्या चेहऱ्यावर आनंद दिसत नव्हता.एकाधिकार पद्धतीमुळे पैसे वेळेवर मिळत नव्हते.उन्हाळा आला तरी सरकारला जाग नव्हती. अशा पार्श्वभूमीवर सर्वसाधारण शेतकऱ्याला हार पत्करावी लागते.या कथेत उन्हाळा माणसांनाच नव्हे तर ढोरावासरांनाही किती तापदायक होतो याचे वर्णन येते. तर 'वाघ्या'या कथेमध्ये पाऊस वेळेवर न आल्यामुळे ग्रामीण परिसरात कसा हाहा:कार माजतो याचे वर्णन येते.ग्रामीण माणूस श्रद्धाशील असल्यामुळे पाऊस येण्यासाठी देवाची आराधना करतात ती अशी- ''मुलं अंगाला लिंबाच्या फांद्या, पाने गुंडाळून, कमरेला एखादे बेडूक बांधून डफळीच्या तालावर नाचत होती. 'धोंडी धोंडी पाणी दे' म्हणत होती. पण धोंडी पावत नव्हती.धार्मिक वृत्तीच्या लोकांनी

मंदिरात 'एक्के' बसविले होते. अजूनही ही प्रथा ग्रामीण भागात पाहायला मिळते याचे अचूक चित्रण तराळ करतात. परंतु दुष्काळामुळे गुरांना जंगलात सोडणे भाग होते. एक दिवस पहाडातून निरोप येतो, वाघ्या दरीत पडून मेला.शेतकऱ्याच्या काळजाचा तुकडा गेल्याप्रमाणे त्याची परिस्थिती होती.

तराळांनी ग्रामीण जीवनाचा घेतलेला वेध वास्तव आहे. ग्रामीण जीवन रेखाटत असताना व्यक्तीबरोबर निसर्ग, परिसर, शेतीशी संबंधित व्यवहार, जनावरे इत्यादींवर त्यांनी प्रकाश टाकलेला आहे. त्यांची कथा वाचत असताना त्यांच्या अनुभवाचा आवाका, निवेदनातील कुशलता सहज लक्षात येते.

सतीश तराळांच्या कथेतील स्त्री चित्रण :-

सतीश तराळांच्या कथेतून ग्रामीण स्त्री जीवनाचे विविधांगी चित्रण येते. 'आळ'या संग्रहातील 'नातं' या कथेत सुमनच्या मनातील आंदोलनांचे चित्रण येते. लग्नाला दोन वर्ष झाली पाळणा हलला नाही म्हणून सुमन सासू व नवऱ्याचा जाच सहन करीत होती.मुलगा झाल्यावर त्याला लगेच अंतर द्यावे लागते ते नवऱ्यासाठी.येथे आधी पत्नी म्हणून कर्तव्य पार पाडते व नंतर आई म्हणून मुलाचे हित पाहणारी समंजस, सोशीक, परिस्थितीनुरूप निर्णय घेणारी स्त्री समोर येते. 'अदावत'मधून मुलीच्या सहनशीलतेची प्रचिती येते. मोठ्या माणसांचा मान ठेवून स्वत: प्रेमाचा त्याग करायला तयार झालेली आशा भेटते.'आळ'सारख्या कथेत कष्टाळू,कुटुंबावर प्रेम करणारी, इमानदारीने वागणारी नर्मदा वाचकांसमोर उभी ठाकते.'जुलूम'मधून अशिक्षितपणामुळे स्त्रीला सोसावा लागणारा अन्याय चित्रित होतो. यातील स्त्रिया एकमेकींना मदत करणाऱ्या कुटुंबासाठी झटणाऱ्या विश्वास टाकणाऱ्या दिसून येतात.

ग्रामीण जीवनातील आनंदाचा सण 'पोळा.' सर्वत्र आनंद पसरलेला असताना आई आणि पत्नीला दु:खाची आठवण करून देणारा ठरतो.यात शांताबाईचा मुलगा सुभाष हा पोळ्याच्या दिवशी नदीत वाहून जातो.तेव्हा त्याची पत्नी व आई यांना झालेले दु:ख विसरू म्हणता विसरता येत नाही. पुत्रवियोग व अकाली वैधव्य हा जीवनातील शापच ठरतो.त्याचे चित्रण या कथेत येते.

कुष्ठरोग हा रोग म्हणजे समाजातून माणसाला दूर ढकलणारा रोग होय.'बांडी'या कथेत सुशीला या रोगाला बळी पडते.सासरी-माहेरी तिची अवहेलना होते. ती कुटुंबापासून दुरावते. हे सगळे पचवित ती कुष्ठधामात बरी होते; परंतु समाजाने दूर ढकलल्यामुळे परत फिरायला ती तयार होत नाही. येथे तिच्या भावनिक, मानसिक

व्यथांचे दर्शन घडते.

''आग'' या कथेतील शोभा ही दिसायला सुंदर परंतु नवऱ्याच्या संशयी स्वभावामुळे तिचा घात झाला.वास्तविक ती मनाने मोकळी, स्वभावाने चांगली परंतु नवऱ्याने घेतलेले संशय, मारझोड, यामुळे कंटाळते व जाळून घेते पण जबान देताना त्याच्या गुन्ह्यावर पांघरूण घालते. शेवटी तिच्या मनाचा मोठेपणाही दिसून येतो.

सतीश तराळांच्या कथेतील स्त्री पुरुषांच्याच अत्याचारांना बळी पडत असली तरी पुरुषांविरुद्ध तक्रार करीत नाही, याबद्दल आश्चर्य वाटते.

सतीश तराळ यांच्या ग्रामीण कथा वैदर्भीय लोकजीवन त्यांच्या व्यथावेदनांचेच चित्रण करणाऱ्या आहेत. 'आळ' मधून येणारी ग्रामीण कथा 'आग' मध्ये अधिक समृद्ध झाली आहे. बाजीराव पाटलांच्या नंतर वऱ्हाडी कथेला लोकांसमोर सादर करण्याचे काम प्रतिमा इंगोले सोबतच सतीश तराळही करताहेत.कथाकथनातून त्यांची कथा चांगली परिचित आहे.बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण त्यांच्या कथांमधून आलेले असल्यामुळे त्यातून वास्तव प्रकट होते.डॉ.श्रीकांत तिडके म्हणतात–

'' नव्या जाणिवांच्या लेखन परंपरेतील सतीश तराळ हे एक महत्त्वाचे कथालेखक आहेत.''

सतीश तराळांच्या कथेतील अभिव्यक्तीचे स्वरुप :-

तराळांच्या कथेतील निवेदन व संवाद हे वऱ्हाडी भाषेत असल्यामुळे ती मनाचा ठाव घेते.सतीश तराळांची भावभावना प्रकट करण्याची शैली वेगळेपण जाणवून देते.त्यांनी खास वऱ्हाडी शैलीत ग्रामीण जीवन हुबेहुब रंगविले आहे.नवनवीन शब्द,वाक्प्रचार मराठीमध्ये भर घालताना दिसतात व आजपर्यंत दडलेले आगळे व्यक्तिमत्व त्यातून समोर येते.त्यांच्या 'आळ' या कथासंग्रहात निवेदन व संवाद दोन्हीही वऱ्हाडी बोलीतील आहे तर 'आग'मध्ये निवेदन प्रमाण भाषेतील असून संवाद मात्र वैदर्भी बोलीशी नाते जोडणारे आहेत. तराळांनी त्यांच्या कथांतून स्त्री जीवनातील दु:ख, शेतकरी जीवनातील पेचप्रसंग, ग्रामीण संस्कृती इत्यादी विषय घेऊन कथा उठावदार केली आहे.

''जयता जयता चुलीच्या बाहिर येल पराट्या नर्मदानं चुलीत सरकोल्या.उकयत्या पान्यात काया गुयाचा खळा टाकला. राती आनेल फुलछाप च्याची पुळी फाळून त्यातली थोळी पत्ती पान्यात घातली. अन् चाची पुळी पाटलीवर ठूली. च्याची पुळी पाटलीवर ठेवता खेपी तिले इठ्ठल दुकानदाराची याद आली. तिच्या उरात गोया

उठला. मनात अंधार दाटला.'' या वर्णनावरून 'आळ'मधील स्त्रीच्या मनाची घालमेल स्पष्ट होते. सकाळी चहा करताना तिला आलेली आठवण सतावते मन सैरभैर होते.अशा वातावरण निर्मितीतून सतीश तराळ स्त्री मनाचे स्पंदन टिपताना दिसतात.तर किराणा दुकानदाराने बुढ्याला वीस रुपयाची नोट परत केली व बुढ्याला घेतलेले सामान परत करावे लागले.या घटनेतून मोळी विकून गुजराण करणाऱ्या म्हाताऱ्याचे जीवन 'मोळी' या कथेत रेखाटण्यात सतीश तराळ यशस्वी झालेत.

संवाद हे कथेला बळ देणारे.या संवादाचा उपयोग करून सतीश तराळांनी वऱ्हाडी जीवनाला मूर्तिमंत आकार दिला.उदा.–

''गंगीचा पायना बांधला तुमच्या बाजीले,तिले झोका देजा.''

''कामून,तू कुठं चालली एवढ्या झाकटीत?''

''गवताले''

''कामून?''

''कापसावर कायी भागत नायी.''

''भागू लेक कसई,आता मयना दोन मयने.''

''कायचं भागते,लोकार्डचे पैसे द्याचे हायेत.''

या संवादातून नवऱ्याचे बायकोवरील प्रेम जसे दिसून येते तसेच कष्टकरी जीवनातील स्त्रियांची परिस्थिती प्रतीत होते.मूल लहान असूनही कामाला जाणे प्रपंचाला सुटत नाही हे कथेतून समर्थपणे साकार करतात.बाजीराव पाटील, प्रतिमा इंगोले यांच्याच परिसरातील भाषा सतीश तराळांच्या कथेतून दिसते तरीही स्वत:चे वेगळेपण घेऊन येते म्हणूनच शब्द वापरण्याचं तराळांचं कसब अचूक आहे.'' असे मधुकर केचे म्हणतात. उदा.– '' पोरगी वन्नीशी हाय'' असे ग्रामीण भागातील लोक बोलतात यातून तिच्याकडे पाहण्याची वृत्ती दिसून येते. ग्रामीण आनंद व्यक्त करताना 'आनंदाच्या राशी' हा शब्द कृषिशी नाते सांगणारा मळणीच्या राशीप्रमाणे येतो. 'पीक म्हनसान तं बदबद' यातील बदबद हा शब्द समृद्धीचे प्रतीक घेऊन येतो. गंगायमुना ऐवजी चंद्रभागा, भुलेश्वरी या नद्यांचा उल्लेख करून वैदर्भीय परिसर चित्रित करतात.तर अथी, हिंगे, बसेल, घेतलंहुयं, वर्गालोग, ठावरिक, फोसा, गळणी, उलसिक, वैखट, टीरीप, वधरं इत्यादी शब्द त्यांच्या कथेत खास दर्यापूरच्या बोलीतील अवतरतात.सतीश तराळांची कथा उपरोक्त आशय अभिव्यक्तीच्या माध्यमातून अवतरलेली असल्यामुळे ती मनाचा ठाव घेते. एकूणच सतीश तराळांच्या ग्रामीण कथेने ग्रामीण संस्कृती, ग्रामीण परिसर, ग्रामीण भावविश्व ताकदीने उभे केले आहे.

निष्कर्ष :-

१) सतीश तराळांची कथा वैदर्भीय लोकजीवन,त्यांच्या व्यथा वेदनांचे चित्रण करणारी आहे.

२) सतीश तराळांनी ग्रामीण जीवनाचा घेतलेला वेध वास्तव आहे.

३) ग्रामीण परिसर, तेथील संस्कृती, व्यक्तिमत्व जिवंतपणे उभे करणे हे तराळांच्या कथेचे वैशिष्ट्य आहे.

४) सतीश तराळ यांच्या कथांमधून येणारी स्त्री जीवनविषयक स्वप्न पाहणारी परंतु वास्तवामध्ये अनेक परीचे भोगवटे आल्याने ते भोगणारी स्त्री अवतरते.

५) सतीश तराळ स्त्री चित्रण करताना तिच्या शारीरिक वर्णनात गुंतून जात नाही तर तिच्या दु:खी अतृप्त मनाचे चित्र रेखाटतात.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) शेवडे,डॉ.इंदुमती- मराठी कथा : उगम आणि विकास

२) वाकोडे डॉ.मधुकर- मराठी लोककथा : साहित्य अकादमी परिषद,पुणे.

३) चवरे डॉ.रा.गो.- मराठी कथा : प्रवृत्ती आणि प्रवाह (मराठी जनसाहित्य परिषद,अमरावती प्रथमावृत्ती १९९५)

४) तराळ सतीश-आळ, अभिजित प्रकाशन नागपूर प्र.आ. १९८६

५) तराळ सतीश- आग, वंदन प्रकाशन, अमरावती प्रथमावृत्ती १९९३

□□□

ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती

डॉ. संतोष चतुर
डॉ. गोपाल ढोले

ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती

© प्रा. डॉ. संतोष चतुर

प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520, 2232800
www. prashantpublications. com
prashantpublication. jal@gmail. com

आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
सप्टेंबर, 2021
978-93-91391-69-0
₹ 395/-

मुखपृष्ठ । अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e-Books are available online at www. prashantpublications. com
Prashant Publications *app for e-Books*
kopykitab. com • amazon. com • play. google. com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. तसेच मजकुराची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकाची राहील. लेखकांनी मांडलेल्या सर्वच मताशी संपादक सहमत असतील असे नाही.

'दगडी मक्ता' या ग्रामीण कादंबरीतील पाथरवटांचा जीवनसंघर्ष

डॉ. सुवर्णा गाडगे
सहयोगी प्राध्यापक मराठी विभाग
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

मराठी ग्रामीण कादंबरीचा आरंभ ते आजवरचा प्रवास हा काळाच्या बदलानुसार वाङ्मयातही झालेल्या बदलाचा परीपाक आहे. मराठी कादंबरी त्याला अपवाद नाही. मराठी कादंबरीकडे एक दीर्घ कथात्मक गद्य साहित्यप्रकार म्हणून पाहिले जाते. कादंबरी या साहित्य प्रकारची काटेकोर व्याख्या किंवा वर्णन करणे तसे कठीण असले तरी काही लक्षणे स्थूलमानाने लक्षात घेऊन अनेकजण कादंबरी म्हणजे काय हे सांगताना लिहितात. ''कथानक, व्यक्तिचित्र, लेखकाचा दृष्टीकोण व त्यांना अनुरुप अशी निवेदनतंत्रे, वर्णने, वातावरण निर्मिती, शैली इ. घटकांनी गद्यात विस्तृतपणे संघटित केलेले वास्तव जीवनाचे चित्रण म्हणजे कादंबरी होय''[1] कादंबरीत वास्तव जीवनाला कल्पिताची कमी अधिक जोड दिली जाते. कादंबरी म्हणजे समग्र जीवनाचा जणू हिशेबच असते, त्यामध्ये संघर्ष, पात्र, कृती, पार्श्वभूमी, कथानक व आशयसूत्रे असतात. कादंबरीचा फलक विस्तृत असून कथनाला आणि निवेदनाला विशेष महत्त्व असते. मानवी जीवनव्यवहाराचे व्यापक दर्शन घडवणारी विस्तृत पट म्हणजे कादंबरी होय. कादंबरी हा वाचकांच्या अधिक पसंतीस उतरणारा वाङ्मय प्रकार आहे. इतर वाङ्मय प्रकाराप्रमाणे कादंबरी हा बंदिस्त प्रकार नसल्याने बदलत्या कालप्रवाहात कादंबरीच्या अनुभवाचे क्षेत्रही विस्तारले आहे. कथात्मक वाङ्मयाच्या परंपरेशी अतूट संबंध असलेला कादंबरी हा रचनाप्रकार वाचकांना अधिक जवळचा वाटतो. कादंबरीत मानवी जीवनातील संघर्ष, नाट्य, काव्य, विनोद, भावना, चित्राकर्षक, घटना, प्रसंग व भाषा या सर्व गोष्टीतील अर्थपूर्णता दिसते. कादंबरीकार काल्पनिक सृष्टीचा आधार घेऊन वास्तव मांडताना उद्बोधन व मनोरंजन ही करीत असतो. स्वत:ला जाणवलेले जीवन वास्तव विचारसूत्र, मनोरंजन, बोधवाद इ. कादंबरीकाराची निर्मितीप्रेरणा किंवा हेतू असू शकतो. कादंबरीतील व्यक्तिरेखांना स्थल, काल, समाज, संस्कृतीचे विविध परिमाणे देता येतात. त्याच्या अविष्कारासंबंधी स्वातंत्र्य घेता येते. त्यामुळे कादंबरीचे स्वरुप वैचित्र्य संपन्न बनते.

''माणसाच्या स्वभावातून कृती घडतात, त्या कृतीतूनच कथानक निर्माण होते. व्यक्तिरेखांशिवाय कथानक आकाराला येऊ शकत नाही. कथानक आणि व्यक्तिरेखा हे कथात्म साहित्यकृतीचे महत्वाचे घटक आहेत. दोघांचे नाते

कलाकृतीला जन्म देते.'' विविध वृत्तीप्रवृत्तीच्या पात्रांनी मानवी मनाचा खोलवर ठाव घेतलेला असतो. व्यक्तिरेखाच्या वर्तनातून कथानक साकारत जाते याविषयी डॉ. र. बा. मंचरकर लिहितात. ''कादंबरीतील पात्रांना स्वत:चे स्वत्व असते. त्याचवेळी ती कादंबरीच्या संघटनेचा भाग असतात. व्यक्तीच्या प्रेरणात्मक वर्तनाचा परिचाक म्हणून कादंबरीतील कृतिप्रसंग व्यक्तिस्वभावाचे अविष्कारक असतात.'' कथानक अणि व्यक्तिदर्शनेही परस्पराची सहचारी असतात. ''श्रेष्ठ दर्जाचे कादंबरीकार आपल्या प्रतिभेच्या सहाय्याने आपल्या पात्रांचे अंत:करण उघडे करुन दाखवितात. बाह्य सृष्टीतील विविध वस्तूंच्या दर्शनापेक्षा मानवी अंत:करणात ज्या असंख्य घडामोडी सतत होत असतात. त्याचे दर्शन वाचक प्रेक्षकांस घडले तर त्यास अधिक आल्हाद होतो'' 'सागरतळ शोधणाऱ्या माणसाला स्वत:च्या हदयाचा शोध घेता येत नाही. लेखक मानवी स्वभावाचे विविध पैलू प्रत्ययास आणून देत असतो. जीवनातील व्यापक भावविश्व जीवनानुभव जीवनविषयक जाणीव कादंबरीकार व्यक्त करीत असतो. कादंबरीकार सत्यसृष्टीचा आधार घेऊन स्थळ, काल, प्रसंगाची योग्य निवड करुन आपल्या प्रतिभाशक्तीच्या आधार साहित्यकृती सिध्द करीत असतो. वास्तव जीवनातील अनुभवातून आलेल्या विशिष्ट अनुभवांना कल्पनाशक्तीच्या आधारे ग्रहण-धारण-स्मरण-निवड करुन कल्पनेचे संस्करण करुन वास्तवातून नवनिर्मीतीचे सर्जन करीत असतो. त्यांनी घेतलेल्या जीवनानुभवाचा जडणघडणीला नवा आयाम तो देत असतो. ''कोणतीही व्यक्ती पोकळीत जगत नाही. ती सुटी एकाकी नसते. ती आपल्या परिसराशी आणि परिवाराशी बांधलेली असते. ती समाजात जन्मते. व्यक्ती आणि समाज एकमेकांना घडवीत वाढत जातात. त्यांच्या जगण्यातून व्यक्तीचा आणि समाजाचाही इतिहास घडत जातो.'' व्यक्ती व समाजाच्या जडणघणीचे असे परस्परपोषक वर्णन डॉ. र. बा. मंचरकर असे करतात.

वास्तव व संस्कृती यामधील नाते गुंतागुतीचे व संभ्रम जनक असते. आदर्श निर्मीतीची अपेक्षा करणारी संस्कृती वास्तवाचं उन्नयन करण्याकडे झेपावते मात्र आदर्श प्रवृत्ती व वास्तव यामध्ये स्वाभाविकच कमी अधिक ताण असतो. ''कादंबरीच्या संदर्भात सौंदर्यशास्त्रीय साधारणत्वाला अथवा समावेशतेला विश्वात्मकतेला मूल्यात्मक स्थान प्राप्त होतं. थोर कादंबरीकार- बाल्झाक डिकन्स, टॉलस्टॉय- त्यांच्या निर्मितीत अशी विस्तीर्ण आवाक्याची सामाजिकता आपल्याला आढळते. वास्तवाचं म्हणजे सामाजिक वास्तवाचं सर्वस्पर्शी समावेशक चित्रण हा कादंबरी वाङ्मयाचा एक निकष आहे किंवा होता.'' कादंबरीमध्ये संपूर्ण समाज अथवा प्रदेश (भूभाग) यांचे विस्तीर्ण चित्रण करण्यावर अधिक भर असतो.

वस्तुस्थिती व मानवी सत्य यातून नित्यनवे वाङमयीन आविष्करण घडत असते. कादंबरीव्दारा साकार होणाऱ्या वास्तवाच्या विशिष्ट रुपाला अनेकविध परिणामे असतात. मानवी जीवनव्यवहाराचे विविध रुपे अविष्कृत करण्याची क्षमता कादंबरीमध्ये आहे. व्यक्ती हा कादंबरीचा केंद्रबिंदू आहे. वास्तवसृष्टीत व्यक्तिला लाभलेली जी परिणामे आहेत जसे मन, बुध्दी, आयुष्य, प्रदेश, निसर्ग, काळ, समाज, संस्कृती वा अन्य कोणत्याही अंगाने ती मुर्त करण्याची क्षमता कादंबरीत असल्याने विस्तीर्ण अनुभवविश्व, व्यापक घटनाप्रसंग कादंबरीच्या पटावर चित्रित करता येते.

इंग्रजी सत्ता स्थिर झाल्यानंतर त्यांच्या शिक्षणविषयक नव्या धोरणाने महाराष्ट्रात ज्या समाजसुधारणाविषयक नव्या प्रवृत्ती जन्मास आल्या, अशा कालखडात मराठी कादंबरी आणि ग्रामीण कादंबरीचा उदय झाला. यमुनापर्यटन ही बाबा पद्मजीची मराठीतील पहिली कादंबरी (१८५६) लिहिली गेली. ग्रामीण साहित्यातील पहिली कादंबरी म्हणून कृष्णराव भालेकर यांची बळीबा पाटील (१८८७) या कादंबरीत दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांच्या दुःखाचे चित्रण केलेले आहे. पिराजी पाटील ही धनुर्धारी यांची दुष्काळावरील कादंबरी ह्या कादंबऱ्या म्हणजे ग्रामीण कादंबरीचा प्रथम कालखंड होय. १९२० नंतर ग्रामीण कादंबरीने आपले प्रादेशिक रुप धारण केलेले दिसते. १९२० ते १९४० च्या दरम्यान ग्रामोध्दार चळवळी, राजकीय सामाजिक बदल तसेच फडक्यांच्या रंजकतेचा आणि खांडेकरांच्या ध्येयवादाचा परिणाम कादंबरीवर झाला. १९४५ ते १९५० च्या ग्रामीण कादंबऱ्यामधून विशिष्ट ग्रामीण परिसरातील वास्तव, आत्मनिष्ठ जीवनवादीदृष्टी कलात्मक पातळीवर आकारण्याचा प्रयत्न दिसतो. १९६० नंतर समाजातील ग्रामीण मध्यमवर्गीय कष्टकरी ग्रामीण समाजातून आलेले संवेदनशील लेखकही लिहू लागलेले दिसतात. १९८० ते ९०च्या दशकातील नव्या कादंबरीकारांची निर्मिती वैशिष्टपूर्ण आणि आशादायक ठरली. अलिकडच्या कादंबरीचा सूर जास्त भेदक व तीव्र झाला आहे. सहकारक्षेत्रातील उच्चपदस्थ, शासकीय यंत्रणा, अधिकारी राजकीय नेते यांचा कादंबरीतील वावर वाढलेला दिसतो. नवदोत्तर बदलल्या ग्रामजीवनाचे वास्तवादी व अनुभवसंपन्न वर्णन करणाऱ्या कादंबऱ्या या काळात निर्माण झाल्या. नवदोत्तर ग्रामीण कादंबरी अधिकाधिक समकालिन समस्या व वास्तवाकडे घेवून जाणारी आहे. साहित्याच्या भाषेविषयीचे रुढ संकेत दलित, ग्रामीण नवप्रवाहातील लेखकांनी धुडकावून लावले. आपले जगणे, भोगलेले अनुभव, मोकळेपणाने व्यक्त करण्याचा आत्मविश्वास दिर्घकाळ मुक असलेल्या समाजातील लेखकांना मिळाला.

डॉ. रमेश अंधारे यांची दगडी मक्ता ही कादंबरी दगडी जाते-पाटे वरवंटे, नाद ज

दगडी मुर्ती घडवून जत्रांमध्ये विकणाऱ्या पाथरवट समाजातील माणसाचे भावजीवन, त्यांच्या समस्या व संघर्ष, जातपंचायत, बदलते सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, पर्यावरणाचा त्याच्यावर झालेला परिणाम चित्रित करणारी आहे. ''प्रतिनायक प्रधान कादंबऱ्यानंतर रमेश अंधारे यांची ही नायकप्रधान कादंबरी महत्त्वाची ठरेल. या कादंबरीतील पाथरवट समाजाचे सूक्ष्म तपशिलासह आलेले चित्रणही लक्षणीय आहे. जातीमधले वैमनस्य, जातपंचायतीची सत्ता यांसह समकालीन समाजस्तवाचं भेदक चित्रण ही या कादंबरीची जमेची बाजू आहे.''[५] असे मत वसंत आबाजी डहाके यांनी नोंदविले आहे. पाथरवट समाजाचे वास्तवलक्ष्मी चित्रण घडवणारी ही कादंबरी मराठी साहित्यक्षेत्रात मोलाची ठरणारी आहे. अल्पसंख्याक असलेला दगडीकाम करणारा दुर्लक्षीत पाथरवट समाज कोणत्या जीवघेण्या समस्याना सामोरे जातो आहे याचे भेदकचित्रण या कादबरीतून येते. ग्रामीण जीवन पाथरवट दगडी कामगारांच्या कामाचे कष्टमयी स्वरुप, शेती, शेतमजुरी, त्यातून कसाबसा होणारा उदरनिर्वाह, निकृष्ट राहणीमान, जातपंचायत यांचे दर्शन या कादंबरीत घडते. खेड्यातील अशिक्षित कष्टकरी जातीतील गरीबांचे शोषण, पाथरवटाच्या अज्ञानाचा गैरफायदा व प्रसंगी फुट निर्माण करुन स्वार्थ साधणारे लुटारू ठेकेदार, दारू मटनाला लालचावलेले पंच, गावगाडा यांचे चित्रण कादंबरी जीवंतपणे उभे करते. पाथरवटांच्या वाट्याला येणारा जीवघेणा संघर्ष रोजचा भूकेचा प्रश्न, गरिबी, अज्ञान, जातपंचायतीचा जाच, बालविवाह, अंधश्रध्दा, व्यसनीवृत्ती, दगडधोंड्याचे कष्टीक काम, मात्र अल्प मोबदला, ठेकेदाराकडून होणारी फसवणूक, शोषण यामुळे जीवघेण्या समस्यांना सामोरे जात जगणारा हा दगडी मक्ता घेतलेला समाज या कादंबरीच्या मध्यवर्ती आहे.

उमा हा कादंबरीचा नायक आहे. कोंडू उमाचे वडिल या पाथरवटाच्या जीवनसंघर्षाने सुरु होणारी ही कथा असून पुढे व्यवस्थेच्या विरोधात संघर्ष करणाऱ्या उमाला अनेक अडथळ्यांना, समस्यांना कसे सामोरे जावे लागते याचे चित्रण करते. कोंडू रुक्मी त्यांच्यापोटी जन्मलेला कादंबरी नायक उमा व मुलगी पारु आणि दगडी दातेपाटे वाहून नेणारा लाड्या नावाचा गाढवं यांच्यासह पाथरवट दगडी कामगार, दलित, मागासलेल्या वर्गातील इतर गावकरी, उमाचे मित्र यांच्या जगण्याचे भोग सहजतेने चित्रित होतात. ग्रामीण वस्तीचे जातीनिहाय झालेले विभाजन हा गावाचा अविभाज्य भाग. गावाच्या शेवटी, नाल्याच्या काठावर, निवडूंगाच्या झाडीला लागून असलेली मागासलेल्या गरीब दलित समाजाची वस्ती गावाच्या मध्यवर्ती भागात पाटीलाची वस्ती अशी गावाची संरचना.

खदानीतून दगड काढण्याच्या परमिटसाठी पैसे भरावे लागत. त्यामुळे

खानापूर तहसिलातील कर्मचारी व तहसिलदार यांच्याशी येणाऱ्या संपर्कातून शासकीय यंत्रणा गरीबांना कशी लुबाडणारी होती, गरिबी व अज्ञान यामुळे होणारे शोषण, लालची कर्मचारी वर्गाचे इ.चे वास्तव भेदक आहे. भल्यापहाटे पासून कोंडू पाथरवट आपल्या लाड्यासह खदानीवर दगड फोडून जाते, पाते, वरवंटे, नांद-नंदी घडविण्याचे काम करीत, बायको रुक्मीविना पोरक्या झालेल्या संसाराचा गाढा ओढीत होता. उमा व पारूला शालेय शिक्षण देत असल्याने त्यांना दगडीकामापासून दूर ठेवले होते. परमिटचे ४० रु. भरुनही परमिट न मिळणे, तहशीलदाराच्या पत्नीला कोंडू फुकटात पाटा वरंवटा देतो कारण त्याला माहित असते कि त्याशिवाय परमिट मिळणार नाही. ''बाईले पाटाउरोटा देला नाईत कितीकई येरझारा घातल्या तरमा आपल्याले खदानीतून दगळं काळायचं परमेट भेटनच नाई.''[८] बारुदचा बार उडवून खदानीतून दगड काढणाऱ्या कोंडूला ''संगीताच्या उस्तादाला जसा लागलेला स्वर कळतो तसा सब्बलीच्या दणक्यानं मातीच्या गर्भातला दगडाच्या टणटणीचा आवाज पाथरवटाला ऐकू येतो. कोंडूचा कान अशा दगडी आवाजाची भाषा ऐकणारा होता.''[९] चिलमीच्या झन्नाऊन झुरका कोंडूला दगडभोडीला दम देणारा होता. खदानीवर पाचसहा ते दहाअकरा फुटापर्यंतचे मोठमोठे खोल खड्डे पडले होते. तेथील सारे दगड यापूर्वीच काढले गेले होते. दिवस कलेपर्यंत कोंडू दगडाचे जाते-पाते-वरवंटे-नंदी, नांद, खलबत्ते घडविण्याचे काम करीत होता असे. लाड्याच्या पाटीवर दगडाचे ओझे लादून मालाची ने-आण केली जात होती. कोंडूजवळ दोन एकर जमिनीचा तुकडा होता त्यावर ती स्वत: कष्ट करीत होता. ठेकेदाराने मैला-फर्लांगाच्या दगळाचा मक्ता घेतला होता. म्हणून कमी किमतीत उधळा माल घेवून अधिक नफा कमविणारे ठेकेदार पाथरवटांना कोंडीत पकडत असतं तर दुसरीकडे सरकारी योजनेकरीता कोंडू व त्याच्या आसपासच्या जमिनीची मोजदात केली जात होती. कोंडूसह आसपासच्या गरीब मागासलेल्या अज्ञानी शेतकऱ्यांची जमीन सडकीलगतची असल्यामुळे शेतकी खात्याचे फार्म उभारण्यासाठी घेतली जाणार होती. खानापूरच्या तहशिल कार्यालयात वटफळी, चांगापूर, अटकळी, शिवनी, टाकळी, वाघजाळी इ. गावाचे पन्नास-साठ शेतकरी ज्यांची जमीन गेली असे सर्व जमले होते. उमा, नारु, अशोक, शिल्याही आले होते. कृषी अधिकाऱ्याने 'ॲग्रिकल्चर फार्म' ची माहिती दिली. मात्र शेतकऱ्यांचा विरोध असुनही तो नजुमानता सरकारी खात्यावर पटवाऱ्याने जमीनीचा फेरफार करुन घेतला. उमा, अशोक, नारु निर्धाराने लढा देण्यासाठी आमदाराकडे जातात. कृषी अधिकाऱ्याला आपली बाजू समजावून सांगतात. कलेक्टर कचेरीसमोर धरणे धरतात. मात्र त्याचा काही एक उपयोग होत नाही. उमा बी.कॉम.चे शिक्षण जा

बेणाऱ्या संपर्कातून
ज्ञान यामुळे होणारे
पहाटे पासून कोंडू
, वरवंटे, नांद-नंदी
संसाराचा गाढा
दगडीकामापासून
, तहशीलदाराच्या
असते कि त्याशिवाय
येरझारा घातल्या
नाई.''[८] बारुदचा
उस्तादाला जसा
र्भातला दगडाच्या
दगडी आवाजाची
दगडभोडीला दम
मोठे खोल खड्डे
स कलेपर्यंत कोंडू
काम करीत होता
-आण केली जात
स्वत: कष्ट करीत
होता. म्हणून कमी
थरवटांना कोंडीत
च्या आसपासच्या
रीब मागासलेल्या
की खात्याचे फॉर्म
लयात वटफळी.
स-साठ शेतकरी
, शिल्याही आले
मात्र शेतकऱ्याचा
जमीनीचा फेरफार
मदाराकडे जातात.
कचेरीसमोर धरणे
ॉम.चे शिक्षण घेत

होता व अर्धवेळ कर्मचारी म्हणून काम करीत होता. कोंडू एकटाच मैलांचे दगड घडवित होता, उमाला त्यानं इकडे खेचलं नाही. आजारी गाढवाची मलमपट्टी, नव्या घेतलेला गाढवाची देखरेख, शेतीचे निंदन, डवरे, फवारणी इ. शेतकाम, मैलाचे दगड घडवित घरात बाईमाणूस नसल्याने भाकर-तुकडा करणं, खदानीचं परमिट या सर्व कुटाण्यात कोंडूचा चेंदामेंदा व्हायचा, पारुची अन् विशेष करुन रुक्मीची आठवण त्याला होत होती. दिवसेंदिवस त्यांची प्रकृती खालावत चालली होती. इतर पाथरवटांसारखा कोंडूला दारुचं व्यसन नव्हतं. कधीमधी देविचा प्रसाद म्हणून प्यायला तर त्याला रुक्मीचे दटावणारे डोयेचं दिसायचे. कोंडूची अवस्था अधिकाधिक खालावत चालली होती. नजर कमजोर झाली होती. हातापायाला कंपन येत होती 'कोंडूला आपली अवस्था झोपडीबाहेरच्या जखमी गाढवासारखीच वाटत होती.' ''पोटासाठी श्यात व्हतं आन संवसारासाठी हे दगड गोटे, श्यात गेलं त दगळगोटे पोटात नाईत ना घालता येत.''[९] म्हणून सारखा दुखात डुबून राहत होता. लकवा जाऊन कोंडू आजारी होता. जातपंचायत उमाच्या घरावर बहिष्कार टाकून त्याला जातीबाहेर करतात, कोंडूला हे दु:ख नि बहिष्काराचे चटके सहन होत नाही. लाड्या मागोमाग कोंडू देखील मरण पावतो.

या कादंबरीचा नायक उमा महाविद्यालयीन शिक्षण घेतो. समाज सुधारण्यासाठी दगड कामगार सहकारी संस्था व मुर्तिकला सहकारी संस्था, शेतमालाच्या भावासाठी आंदोलनं, स्टोन क्रशर, डेअरी, रस्तेबांधणी यामुळे ठेकेदार, जातपंचायत व राजकारणी यांच्याकडून निर्माण झालेल्या व्यक्त अव्यक्त विरोधाला रोषाला उमा तोंड देतो. निर्व्यसनी उमा फुले शाहू आंबेडकरांच्या विचारांचा वारसा जपणारा, वाणिज्य शाखेचे शिक्षण घेवून कामगार व्यवसाय संघटन करु पाहणारा, अत्यंत व्यापक विचारांचा व संयमी स्वभावाचा असून आपल्या गावातील जातबंधूच नव्हे, तर मागसलेल्या दलित वर्गातील लोकांवर अत्यंत प्रेम करणारा आहे. बालविवाह, विजोड विवाहाला खंबीरपणे विरोध करुन जातपंचायतीच्या व्देषाला सामोरे जातो. उमा ही प्रथा मोकडीस आणण्यासाठी सर्वोतपरी प्रयत्न करतो. अकरा-बारा वर्षाच्या मुलीचे लग्न ठरविणारी जाचक गावपंचायत कशी मनमानी करते मुलीची उसळी करुन आपल्यावर वचक निर्माण करते, दारु-मटनाला व मानपानाला हपापलेली पंच मंडळी मुलामूलींच्या जीवाचे वाटोळे करते. यातून उद्ध्वस्त होणारी लहान मुलीचे आयुष्य, आत्महत्या बालविधवा, विधवापूर्नविवाह यासारख्या स्त्रीदुखाला सामोरी जाणारी शोषिक स्त्री कशी भरडली जाते. यातून बाहेर पडण्यासाठी गावपंचायतीतील पंचाची एकाधिकारशाही गावातील सरपंच नि पाटील मंडळीला न जुमानणारी, जोरजबरदस्ती करणारी आहे, उमा त्यांच्या

विरोधातही संयमी संघर्ष करता.

अशोक विषमतेच्या उद्वेगाने गावातील पोळ्यात दलिताचा बैल तोरणाखाली सोडतो. अन्याय, अत्याचार व शोषणाविरुध्द, जातिभेदाविरूध्द पेटून उठलेला अशोक होळी पेटविण्याचा मानकऱ्याचा मान बाजूला सारुन उमा, दिनू, गजू, श्रावण, नारुच्या संगतीने होळी पेटवितो. दलितत्वाचे दुःख त्यांच्या मनात खदखदत असते. अशा कुरघोड्या करुन तो आपला जातीय नकार व विद्रोह दर्शवितो. मात्र प्रस्तापित वर्गाकडून उपेक्षितताच वाट्याला येते. दलित मित्र अशोकला कादंबरी नायक उमा समजावून सांगतो, साथही देतो. धोंडिबा, जैरामदा व इतर जातपंचायतीतील लोकांना उमा ह्या प्रथापरंपरा कशा जीवघेण्या आहे त्या बदलविण्याकरीता प्रयत्न करतो, विरोध करतो मात्र पंचाच्या द्वेषाला व ठेकेदाराच्या कपटाला त्याला सामोरे जावे लागते. ठेकेदाराकडून दारुमटनाच्या आमीषाला बळी पडून पाथरवटाची कशी फसवणूक होत आहे हे उमा लक्षात आणून देतो. व दगडी कामगाराची सहकारी संस्था उभी करतो. व पाथरवटांना अधिक नफा मिळवून देतो. खदानीवरच्या ठेकेदाराचं शोषण बंद पाडण्यासाठी उमा व अनिल निखाडे प्रयत्न करतात. ठेकेदार व पंच मिळूण उमाला अडचणीत आणू पाहतात. उमाचा संघर्ष चालूच राहतो. पुढे त्याला प्राध्यापकाची नोकरी लागते व कोंडू व रुक्मीचे स्वप्न पूर्ण होते, उमाचा संघर्ष जातपंचायत, रुढीपरंपरा, बालविवाह इ. बदलासाठी सुरु असतो. हरिदास, दासू गुजरातमध्ये जाऊन मुर्तीकला शिकतात व उमाच्या साह्याने इतर पाथरवंटाना शिकवितात व मुर्तिकला सहकारी संस्था स्थापन करतात. सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तनासाठी लागणारी मन तयार करण्याच काम उमा पुढेही चालूच ठेवतो. सुशिक्षित ग्रामीण तरुणांची होणारी वंचना राजकिय, सामाजिक क्षेत्रातील भ्रष्टाचार, अडवणूक इ.चे भेदक चित्रण, दलित व पाथरवटाचा हा संघर्ष जीवघेणा असला तरी पुढे आशादायी बदल कादंबरीत घडतांना दिसतात. नोकरी नंतरही उमा अनेक बदलांना नि अडथळ्यांना सामोरे जातो. पारूचा आंतरजातीय विवाह अशोक सोबत करवितो, सामाजिक राजकीय परिवर्तन घडविण्यासाठी विधायक प्रयत्न करतो. यात त्याला पत्नी अंजली साथ देते. बहिपचा कार्यकर्ता म्हणून अनेक चळवळी उभ्या करतो. शेतकरी, शेतमजूर विस्थापित, स्थलांतरीत, महिला, युवक, विद्यार्थी यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्न करीत राहतो. कथानायक उमा त्यांची पत्नी अंजली प्रा. निखाडे, अशोक कांबळे, कोंडु, पारु, सर इ. या मुख्य व्यक्तिरेखांबरोबरच भास्करराव, वाल्मिकराव हे नेते, कोंडूरुक्मी यांचे व्यक्तिचित्र रेखाटन चित्रदर्शी झालेले आहे. मानवी स्वभावाच्या अनेक सूक्ष्म छटा रेखाटण्याचा प्रयत्न यात दिसतो. दगडी मक्ता या कादंबरीमध्ये खेड्याचे, ग्रामव्यवस्थेचे, दैनंदिन व्यवहारांचे

वास्तवदर्शी चित्र रेखाटले आहे. खेड्यात कष्ट उपशीत दारिद्र्यात राहणारा, धर्माचे पालन करणारा, जातपंचायत मानणारा, देवीची उपासना करणारा श्रध्दाळू, व्यसनी, दारुमटन खाणारा दगडीकाम करणारा पाथरवट समाजाचे सुक्ष्मावलोवन कादंबरीमध्ये आले आहे.

माणस बदलावी त्यांच्या विचारात परिवर्तन व्हावी. त्यांनी चुकीचा मार्ग सोडून प्रगतीचा मार्ग निवडण्यावर उमा भर देतो. त्यांचे अज्ञान घालवावे कष्टाचा योग्य मोबदला मिळावा त्यांचा विकास घडवून आणून त्यांचे दारिद्र्य आणि दु:ख यांचा नाश करुन त्यांना सुखी करण्याचे ध्येय मनात ठेवून सतत प्रयत्नशील असलेला शिक्षित उमा नि:स्पृह, परोपकारी, नीतीमान, निर्व्यसनी, सौव्य-संयमी स्वभावाचा आहे. उमाच्या कार्यात अनेक अडथळे व संकटे येतात. उमाला पाथरवटाची असीम तळमळ आहे. माणूसपणाची जाण निर्माण करणे, जातपंचायतीसारखे ग्रामकंटकाच्या छळापासून वाचवणे. ग्रामीण जीवनातील सर्व स्तरावरील विषमता, दैन्य, अज्ञान, अंधश्रध्दा, ग्रामीण माणसांची रुढीप्रियता नाहिशी करुन त्यांच्यात आत्मभान निर्माण करणे. इ. सुधारणेसाठी करीत असलेले प्रयत्न आणि वास्तवातील परिस्थिती याचे सामाजिक प्रतिबिंब या कादंबरीत उमटलेले आहे.

मानवी जीवनातील ताण-तणाव-माणसांच्या जाणिवा, दु:खगर्भ समस्या यांचे प्रत्ययकारी चित्रण, सामान्यांचे उपेक्षिताचे चित्रण, त्यांच्या जाणिवांसह अधश्रध्दा, निरक्षरता जपणारी ही माणस दिशाहीन जगतात. विलक्षण ओंगळही, दु:ख भयाण आहे. तेवढेच ते मानवनिर्मितही आहे. समूहजीवनाच्या समस्या, वेदना यांचे वास्तववादी चित्रण करण्याची जीवनदृष्टी पाथरवट जमातीचे जगणे बारकाव्याच्या तपशिलानिशी उलगडलेले आहे. पाथरवटासारखे ग्रामीण व्यावसायिक, कष्टकरी मजूर, माळावरच्या भटक्या जमाती, सामाजिक प्रथांनी ज्यांचे जीवन कुस्करुन टाकले आहे. अशा, दु:ख आणि दारिद्र्य यांनी पिचलेल्या तळागाळातल्या माणसांचे कण्हणे तिच्यातून ऐकू येऊ लागले आहे.

दगडीमक्ता ही ग्रामीण कादंबरी बोली भाषेकडून प्रमाण भाषेकडे सरकत गेलेली दिसते. भाषाविषयक जाणीव अधिक सूक्ष्म होत गेल्याचे दिसते. ग्रामीण बोलीच्या अभिव्यक्ती क्षमतेची साक्ष सुखद आहे. शब्दावली वाक्याची मांडणी, अविष्काराची धाटणी यादृष्टीने ग्रामीण कादंबरी आलेल्या बोलीचे जीवंतपणा, ''नव्यानेच घडविलेल्या म्हणी व उक्ती, वऱ्हाडी आणि पाथरवटी बोलीचं मिश्रण आणि भाषेचा केलेला सर्जक वापर यांमुळे कथेची वाड्मयीन सत्ता वाढली आहे''[११] हे वसंत आबाजी डहाके यांचे मत महत्वाचे आहे. अनेक ग्रामीण प्रादेशिक शब्द, वाक्प्रचार, म्हणी यांची भाषेतील भर महत्वाची ठरणारी आहे. जसे ''मानसानं आग

लावली त इजोता येते पन इस्वरानंच आग लावली त कसी इजोता येसीन ''पुर्सांले इधूरपन जीवाच्या लय वधरे व्हते, मानूस झुरणी लागते. कायेची न्यारी. पन पोटाची बी काई कमती नस्ते. मानसाचा खंगर करते''[१३], ''दहू आंबटपण जसं सायीच्या पांघरुणाखाली झाकून राहतं, तस, कोंडून आपलं दुःख उमा, पारुच्या रुपानं झाकून घेतलं होतं''[१४], ''दुखाचा डंखं इखापेक्शाई ज्यास्त जहयरी असते पाय''[१५], ''निऱ्हा गध मुतल्यावानी पावसाये व्हतात''[१६], ''नावाचं नदी आन जिवाचा नाला. म्हस बस्लीत तिची पाठ वली व्हत न्हई''[१७], ''आपल्याइ घातकुतेपणाची हद झाली. पन मान्साचं मन खुनी, दरोळेखोरापेक्शाई वंगाळ इच्चार कर्ते ना''[१८], ''तेच्या मायचा भोसळा त्येच्या, सदानकदा गरीबाईच्याच गांडीत दांडू घालत्यात हे भाळखावूचे.''[१९], ''पन त्यासाठी आमीच बळीचे बकरे काम्हून? सरकार कदीई पाहाव त महारामांगाईचाच जीव घेते''[२०], ''हे सगळे सरकारच्या बगलीतले बाल हायेतं, निऱ्हा पायलीनं पगारं घेतात अन् सर्कारची भळवंगिरी करतात''[२१], ''हे सर्कारच्या गोद्रीतले गोंटेच असतात''[२२], ''आपल्या लोकाइंनी मुक्या बहिऱ्याचं कातडं वढलया आंगावर''[२३], ''आपल्याले त माकोड्याच्या हातानं आना लागते आन मुंगीच्या तोंडानं खा लागते''[२४] त्याचबरोबर अनेक ग्रामीण प्रादेशिक शब्दाची रेलचेल कादंबरीच्या निवेदनाला जीवंतपणा आणते.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. रा. ग. जाधव, कादंबरी- १, मराठी विश्वकोश खंड-३ रा (संपादक- तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी) मुंबई-पुणे १९७६, पृ. ६००
२. डॉ. बाबुराव उपाध्ये, ग्रामीण साहित्यातील स्त्री चित्रण, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००९ पृ. २८
३. र. बा. मंचरकर, वाङ्मयाचे महाविद्यालयीन अध्यापन, कोल्हापूर, १९८७ पृ. ३८९
४. स्टिव्हन्सन, उध्दृत मराठी कादंबरी : तंत्र आणि विकास (प्र. वा. बापट, ना. वा. गोडबोले), पुणे, तृतीय आवृत्ती पृ. १११, ११२
५. र. बा. मंचरकर, चरित्र आणि चारित्र्य (अॅड. रावसाहेब शिंदे), पुणे, ऑगस्ट २००१ पृ. २५
६. विलास सारंग, वाङ्मयीन संस्कृती व सामाजिक वास्तव, मौज प्रकाशन गृह, पहिली आवृत्ती २०११ पृ. ४६, ४७
७. रमेश अंधारे, दगडी मक्ता, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २०१९ मलपृष्ट.
८. तत्रैव पृ. ०८
९. तत्रैव पृ. १०
१०. तत्रैव पृ. ७२
११. तत्रैव पृ. मलपृष्ट.

महात्मा जोतीराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे
जीवन, कार्य व विचारांचे दर्शन घडविणारा महाग्रंथ...

प्रशासकीय अधिकारी, प्राध्यापक, शिक्षक, कवी, पत्रकार आणि सामाजिक
कार्यकर्ते यांनी एकत्रितपणे चालविलेला उपक्रम

Gravity Publication

॥ संकल्पक ॥

- सौ. प्रेरणा राजेश खवले

॥ मार्गदर्शक ॥

- विश्वनाथ शेगांवकर (अकोला) आय. ए. एस. (से.नि.), प्रधान सचिव, तामिळनाडू.
- अशोक गेडाम उप जिल्हाधिकारी (से.नि.), नागपूर.

॥ निर्मिती मंडळ ॥

- प्रकाश अंधारे, विशेष कार्य अधिकारी, राज्यमंत्री मा. बच्चूभाऊ कडू
- प्रताप वाघमारे तहसीलदार, नागपूर.
- विजय लोखंडे, तहसीलदार, अकोला.
- अतुल दोड, खनिकर्म अधिकारी, औरंगाबाद
- राहुल मधुकरराव तायडे, तहसीलदार, नांदुरा.
- विनय यशवंत गोसावी, उपजिल्हाधिकारी, सध्या- उपविभागीय अधिकारी एरंडोल जि. जळगाव.

॥ क्रांतिरत्न महाग्रंथ ॥

ISBN : 978-81-941309-5-6

प्रकाशक :
सौ. वर्षा राजू चिमणकर (ग्रॅव्हिटी पब्लिकेशन)
समृद्धी अपार्टमेंट, माधव नगर,
गोरक्षण रोड, अकोला ४४४००१
मो. ७५५८४२०४१२
Email : gravitypublication@gmail.com

© सर्व हक्क
प्रकाश अंधारे

आवृत्ती : प्रथम

प्रकाशन : ११ एप्रिल २०२१
महात्मा जोतीराव फुले जयंती

मुद्रक : सुरज कार्ड, नागपूर.
9922955543

मुखपृष्ठ : सचिन थेटे, वर्धा

डिझाईन : Designers View Akola.8668376834

मुद्रितशोधन : सदानंद दांदळे

रेखाचित्रे : रवींद्र क्षीरसागर, यवतमाळ.

किंमत : १००० रुपये

ही फक्त कागद आणि शाईची किंमत आहे. ग्रंथाची किंमत नव्हे! ग्रंथातील विचार तर अनमोल आहेत! म्हणूनच या ग्रंथाची विक्री होऊ नये, तो अधिकाधिक लोकांना भेट दिल्या जावा, असे आम्हाला मनापासून वाटते! आपणही हा ग्रंथ अधिकाधिक स्नेहीजनांना भेट द्यावा, अशी नम्र विनंती आहे.
-निर्मिती मंडळ, 'क्रांतिरत्न' महाग्रंथ.

॥ मुख्य संपादक ॥
डॉ. सौ. पुष्पा तायडे

॥ सहसंपादक ॥
- डॉ. दीपक सूर्यवंशी • डॉ. सतीश पावडे
- डॉ. चंद्रकांत सरदार • सतीश जामोदकर • प्रकाश अंधारे

क्रांतिरत्न महाग्रंथ या पुस्तकातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांची असून त्या संबंधी प्रकाशक, संपादक, मुद्रक, व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

॥ लेखक परिचय॥

डॉ. सुवर्णा रामदास गाडगे

जन्म : १७ जून १९८१ (शेलूगुंड) शिक्षण- एम. ए. (मराठी) नेट, पीएच.डी. विदर्भातील अमरावती येथील श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालयात मराठी विषयाच्या सहयोगी प्राध्यापक म्हणून कार्यरत. एकूण सेवाकाळ १७ वर्षे. वारकरी संप्रदायातील संतांच्या समूहभक्ती साधनांचे स्वरूप योगदान-संशोधन विषय. धनगर बोलीचा भाषा वैज्ञानिक अभ्यास-यूजीसी लघुशोध प्रकल्प पूर्ण. वारकरी संप्रदाय आणि सामाजिकता या विषयावरील पुस्तक लेखन कार्य. विविध आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्यस्तरीय विद्यापीठस्तरीय तसेच मासिकातून ४० शोधनिबंध प्रकाशित. नियतकालिके, परिषदांमधून लेखन. आचार्य पदवी मार्गदर्शक, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, राष्ट्रीय सेवा योजना महिला कार्यक्रम अधिकारी व क्षेत्रीय समन्वयक म्हणून कार्य.

पत्ता : अमरावती
Mob. 942315212 Email : srgadge.1@gmail.com

बुद्धिप्रामाण्यवादी महात्मा फुले

भारतात एकोणिसाव्या शतकात समाजप्रबोधनाचे युग सुरू झाले आणि त्याचा परिणाम व्यक्तिस्वातंत्र्य, मानवतावाद, वैज्ञानिकता, सामाजिक व धार्मिक दास्यातून मुक्तता इत्यादी बाबी संबंधी विचार बळकट होण्यासाठी झाला. हे शतक भारताच्या संदर्भात महाराष्ट्राच्या दृष्टीने वैविध्यपूर्ण घडामोडीचे व मानवी इतिहासाच्या बाबतीतही तेवढेच लक्षणीय होते. तत्कालीन राज्यकर्त्यांच्या ब्रिटिश अधिसत्तेच्या दृष्टीने हे शतक भांडवली औद्योगिक क्रांतीचे होते. ब्रिटिशांचे मूळ सूत्र म्हणजे साम्राज्यवाद होय. शेती, शिक्षण व संस्कृती यासारख्या क्षेत्रांमध्ये कमीत कमी गुंतवणूक करण्याकडे ब्रिटिशांनी लक्ष केंद्रित केले. त्यामागे जी मूलभूत दृष्टी होती त्याचा अपरिहार्य परिणाम सर्वकष शोषण हा होता. सत्तेच्या लांबी-रुंदीवर शोषणाची खोली अवलंबून असते. ब्रिटिशांनी 'आपण काय केल्याने राहू नि काय केल्याने जाऊ.' याचा सखोल विवेकी विचार केला होता.

त्यांच्या अंगभूत मुत्सद्दीपणाचे लबाड धूर्तपणाचे हे अवलक्षण होते. जोतीरावांनी इंग्रजीसत्तेबाबत व्यक्त केलेली मते व ब्राह्मणशाही विरुद्ध ओढलेले कोरडे याची दखल घेताना तत्कालीन राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थिती नजरेआड करता येणार नाही. प्रत्यक्षात सामाजिक संघर्षात उभे असणारे फुले हे केवळ प्रबोधक सुधारक नव्हते. वस्तुतः ते चिंतनशील सामाजिक भूमिका असलेले होते. आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात सामाजिक क्रांतीचे धुरीणत्त्व निःसंदिग्धपणे संधीरुपाने महात्मा फुलेंकडे जाते. इतर विचारवंतांप्रमाणे ते केवळ प्रबोधनकार नव्हते केवळ प्रबोधन म्हणजे परिवर्तन नव्हे, तर प्रबोधन हे समाजपरिवर्तनासाठी आवश्यक असणारी एक विमोचक शक्ती असते. जोतीरावांच्या विचारांमध्ये सर्वस्पर्शी क्रांतीची बीजे दडलेली आहेत. सामान्यता तो काळ सन १८५० ते १९३० पर्यंतचा महाराष्ट्राच्या सर्वंकष जीवनात खळबळ माजवणारा होता. त्यांची विचारसरणी प्रखर बुद्धिप्रामाण्यवादातून आणि मूलगामी मानवता वादातून निर्माण झाली होती. अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत महात्मा फुले यांनी बहुसंख्य समाजाला शहाणे करण्याचा व सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या कार्यातून व विचारधनातून एक वेगळा बुद्धिवादी आणि एकजिनसी समाज निर्माण व्हावा, असा आशावाद व्यक्त केला. आधुनिक महाराष्ट्रातील एक श्रेष्ठ तत्ववेत्ता, चिंतक बुद्धिप्रामाण्यवादी, कृतिशील क्रांतिकारी समाजचिंतक महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कृतिशील विचार, आजतागायत आधुनिक समाज व्यवस्थेला प्रेरक ठरले आहे.

ज्योतिबा मानवतावादी होते. त्यांना बुद्धिप्रामाण्य परिवर्तनवाद अभिप्रेत होता. मानवतेची प्रतिष्ठा या तत्त्वाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. असे ते समजत असत. ती प्रतिष्ठा मिळविण्याकरिता त्यांनी काय सुधारणा घडवून आणाव्या लागतील याचा विचार केला. मानव प्राणी श्रेष्ठ आहे. मानवाच्या जीवनात नव प्रेरणा व नवविचार असल्याशिवाय त्याचा आचार बदलणार नाही. तो प्रगती करू शकणार नाही. मानवाची प्रगती करावयाची असल्यास प्रत्येकाने आधुनिक विद्या आत्मसात केल्याशिवाय 'समाजाला तरणोपाय नाही. अशी पक्की खूणगाठ मनाशी बांधून जोतीरावांनी 'विद्या हेच बळ' 'ज्ञान हीच शक्ती' ही सूत्रवचने सांगितली. त्यापुढे जाऊन वचनांची पूर्तता प्रत्यक्ष कृतीतून केली. बहुजन स्त्री पुरुषांना शिक्षण दिले. त्या काळी हे कार्य महत कठीण होते. पण जोतीराव कर्ते सुधारक होते. त्यांना बहुजना विषयी आंतरिक तळमळ होती. ज्योती सावित्रीच्या अढळ, कठोर परिश्रमाचा परिपाक म्हणजे आजचा शिक्षित बहुजन वर्ग होय.

थॉमस पेन यांच्या ग्रंथातून जोतीरावांना ह्या जन्मसिद्ध अधिकाराचे महत्त्व उमगले. जोतीरावांनी पेन यांचा 'राईट ऑफ मॅन' हा ग्रंथ वाचला होता. 'मनुष्य हा जन्मतः स्वतंत्र असतो; मात्र नंतर तो कृत्रिम बंधनांनी जखडला जातो.' हे फ्रेंच तत्वचिंतक रुसो यांचे वचन सर्वश्रुत आहे. वर्णव्यवस्था ज्योतिबांना मान्य नव्हती. वर्ण व्यवस्थेबद्दल ते म्हणत मानव समाजात कृत्रिमतेने कायमचे बंदिस्त विभाग पाडणारे अन्यायकारक व पक्षपाती रचना आहे. ती ईश्वर निर्मित आहे. हा दावा असत्य. जाती संस्थेत अनुस्यूत असलेली व्यक्तीच्या जन्मजात श्रेष्ठत्वाची कल्पना फुले यांनी खोडून काढले. सर्व मानव परमेश्वराने सारखेच निर्माण केले आहेत. बुद्धिमत्ता कर्तृत्व पराक्रम दाखविण्यासाठी आवश्यक असलेले गुण निर्णय व्यक्तीमध्ये कमी जास्त प्रमाणात आढळून येत असले, तरी ते काही एखाद्या विशिष्ट समूहाची मक्तेदारी नव्हते. तसेच ते अनुवंशिक नाहीत. असे त्यांनी आग्रहाने प्रतिपादन केले. त्यांचा लढा हा कनिष्ठ जातींना वरिष्ठ जातीच्या सामाजिक जीवनात स्वीकृत मिळवून देण्यासाठी नव्हता. पण शुद्र देखील माणसेच आहेत आणि म्हणून त्यांनाही सर्व मानवी अधिकार मिळाले पाहिजेत. असा त्यांचा आग्रह होता. जातीव्यवस्थेची उतरण त्यांना जमीनदोस्त करावयाची होती.

फुल्यांना अपेक्षित असलेल्या वर्णवर्चस्वाचे निराकरणाची प्रक्रिया देशात सुरू झाली; मात्र ती वेग धरू शकली नाही. कारण ब्रिटिशांच्या शिक्षण व इतर सवलतीचा फायदा उच्चवर्णीय यांनाच अधिक होत होता. उच्चवर्णीयांच्या मते त्यांना शिक्षण मिळाले म्हणजे ते झिरपत झिरपत खालच्या वर्गापर्यंत जाईल. अर्थात ही शोषणाची नवी परिभाषा होती. शूद्रातिशूद्रांचे हे शोषण व अमानुषिकरण दुहेरी पातळीवर सुरू झाले. एक तर शतकानुशतके चालत असलेली पुरोहितशाही आणि नव्या शिक्षणाच्या मक्तेदारीतून निर्माण झालेली नोकरशाही होय. बुद्धिवादी फुलेंनी अशा या अमानुष शोषणाच्या विरोधात शूद्रातिशूद्रांना शिक्षणावाचून पर्याय नाही हे जाणले होते. विद्येच्या पूर्ण अभावामुळेच शूद्रांची सर्वदृष्टीने घसरण, शोषण व अवनती झाली. हे त्यांनी समाजाला व शासनाला आवर्जून सांगितले. शिक्षण नसल्यामुळे बहुजन समाज गतीहीन, नितीहीन व अर्थहीन बनला आहे. तेव्हा प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक व मोफत झाल्याशिवाय बहुजनांचा उद्धार शक्य नाही. शिक्षणाशिवाय बहुजन समाज आपल्या मूलभूत हक्क, मानवी अधिकारासाठी, शोषणाविरुद्ध लढू शकणार नाही. आणि मनुष्य पदापर्यंत पोहोचू शकणार नाही. शिक्षणाच्या आधारावरच त्यांची धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक सुधारणा होऊ शकेल, म्हणून फुले यांनी सर्वप्रथम शिक्षणास प्राधान्य दिले. ज्योतिरावांचे मत असे होते की कनिष्ठ वर्गातील लोकांना अशा तऱ्हेचे शिक्षण द्यावे की, ते आपल्या सामाजिक समतेच्या आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या हक्कांसाठी झगडण्यास तयार होतील. आणि आपल्या हक्कांचे संरक्षण करण्यास तयार होतील. पारंपरिक तत्कालीन हिंदू समाजात शूद्रातिशूद्रांना व स्त्रियांना विद्याग्रहण करण्याचा हक्क नाकारण्यात आलेला होता. अज्ञानातून बाहेर पडल्याशिवाय त्यांना स्वत्वाची जाणीव होणार नाही. त्यामुळे शिक्षण देऊन शहाणे केल्यावाचून समाज परिवर्तन होणार नाही. समाज क्रांतीच्या परिवर्तनात फुल्यांनी शिक्षण प्रसाराला सर्वाधिक प्राधान्य दिले. शूद्रातिशूद्रांच्या स्त्रियांप्रमाणेच शेतकरी वर्गाची पिळवणूक होण्याचे मूळ कारण त्यांना अविद्या हेच आहे, असे त्यांचे मत होते, आपल्या निसर्गदत्त हक्कांना परत मिळविण्यासाठी सर्वप्रथम अज्ञान दूर करुन शिक्षणाची दारे त्यांच्यासाठी सताड उघडी केली पाहिजे. हे कार्य सोपे नव्हते. प्रचंड विरोध पत्करून ज्योतीबांनी सावित्रीला सोबत घेऊन अस्पृश्य, शुद्र व स्त्री शिक्षणाचे महनीय कार्य प्रथम सुरू केले. हिंदू धर्मातील अध्यात्मशास्त्र आचार-विचार नीतिमूल्ये ही मनुस्मृती व पुराणे यावर आधारलेली होती. बहुजनांना जरी वेदशास्त्र अध्ययनाची बंदी होती. तरी या धर्मग्रंथाचा त्यांच्या मनावर जबरदस्त पगडा होता. कर्मसिद्धांत यांवर त्यांचा अढळ विश्वास असल्याने आपली दैन्यावस्था आपल्या पूर्व कर्माचे, पूर्व जन्माचे फळ आहे. याबद्दल त्यांची पक्की समज होती. त्यामुळे ते पक्के दैववादी बनले होते; मात्र हा दैववाद आणि कर्मसिद्धांत बुद्धिप्रामाण्य विवेकी विचारांनी फुले यांनी समूळ बदलविण्यासाठी जीवनभर कार्य केले. महात्मा फुले यांची विचारसरणी प्रखर बुद्धीवादातून आणि मूलगामी मानवतावादातून निर्माण झाली होती. इंग्रजी विद्येचा लाभ त्यांनी स्वप्रयत्नाने आपल्या पदरात पाडून घेतला आणि शूद्रातिशूद्रांच्या अवनतीचे कारण एक अविद्येत असल्याने त्यांनी शिक्षण सर्वाभिमूख केले.

मुलतः अस्पृश्योधारक फुल्यांची भूमिका तत्त्वता कृतीशील समाजचिंतकांची होती. अस्पृश्याच्या अवनतीचा सकल विचार करून तिचे स्वरूप जाणून संघटन उभे करण्याचे कार्य त्यांनी केले. इतके वैचारिक सामर्थ्य, नीतीधैर्य, प्रत्यक्ष कृती व प्रयत्नाची पराकाष्ठा आणि संघटन कौशल्य आणि नवसमाजाचे सृजन करण्याचे सर्जनशील कालातीत अशी दृष्टी महात्मा फुले यांसारख्या एखाद्याच तत्ववेत्ता बुद्धीप्रामाण्यवादी द्रष्ट्याकडे असते. महात्मा फुले यांनी धर्माधिष्ठित सरंजामी समाजव्यवस्था आणि वसाहतिक शोषण यंत्रणा या दोन्हीही मनुजवैरी वाटत होत्या. एका बाजूने

चातुवर्ण्याधिष्टीत सरंजामी समाजव्यवस्था समाजाचे लचके तोडत होती. तर त्याच समाजव्यवस्थेच्या चौकटीवर मोजक्या भांडवली हितसंबंधाचे कलम करुन तयार झालेली आर्थिक शोषण यंत्रणा समाजाचे चिपाड बनवत होती. यामध्ये शेतकरी, शेतमजूर, मजूर, कष्टकरी, शूद्रातिशूद्र अशा अवघ्या अपंग जनता जनार्दनाचे चहू अंगाने शोषण होते.' हिंदू धर्म कल्पनेवर आधारलेली धार्मिक गुलामगिरी अधिक प्रलयकारी असली तरी या दोन्ही गुलामगिरीच्या स्वरूपाला त्यांचा सक्त विरोध होता. 'गुलामगिरी मग ती धार्मिक असो वा, राजकीय किंवा मानसिक शेवटी निषेधार्ह आणि धिक्कारार्ह असते. सर्वदा त्याज्यच असते. स्वातंत्र्याचा संकोच करणे, स्वातंत्र्य निपटने आणि शेवटी माणसाला गिळवून टाकणे हे कुठल्याही गुलामगिरीचे प्रधान लक्षण असते आणि ते भयावह असते. महात्मा फुले यांना याची पुरेपूर जाणीव होती.

महात्मा जोतीराव यांचा 'गुलामगिरी' १८७३ हा ग्रंथ येथील धार्मिक सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेची व शोषणाची कठोर कारण मिमांसा करतो. वस्तुत: त्यांच्या इतर ग्रंथातही तीच कारण मिमांसा सापडते; पण प्रामुख्याने तिचा आढळ गुलामगिरीत होतो. 'म. फुलेंचा हा ग्रंथ अलीकडच्या काळात प्रसिद्ध झालेल्या फ्रान्झ यांच्या फॅननच्या The woetched of the Earth या ग्रंथाची आठवण करून देतो. विषय, विश्लेषण आणि दृष्टिकोन या तिन्हीही दृष्टीने या दोन्ही ग्रंथात बऱ्याच प्रमाणात साम्य आढळते.' फुले यांनी 'गुलामगिरी' या पुस्तकात पहिल्यांदा प्रामुख्याने हिंदू समाजावर हजारो वर्ष असलेल्या ब्राह्मणी विचारांचे संस्थांचे आणि ब्राह्मण जातीचे वर्चस्व कसे स्थापन झाले, याचा शोध घेऊन सामाजिक गुलामगिरीचे मूळ ब्राह्मणी धर्मात व ब्राह्मणांनी निर्माण केलेल्या धर्मग्रंथात आहे, असे मत मांडले. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत टिकून राहिलेल्या एका वेगळ्याच वसाहतवादाचे विदारक वर्णन फुले यांनी या ग्रंथात केले आहे. आर्यांनी येथे जी वर्ण व्यवस्था निर्माण केली होती. ब्राह्मणी वर्णवर्चस्व निर्माण केले तिला वसाहतवादांचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. भारतीय समाजजीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात ब्राह्मणी किंवा उच्चवर्णीय वर्चस्व प्रस्थापित झाले, ते शतकानुशतके धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक शोषणाचे साधन बनले. सत्तेची सामाजिक नियंत्रणाची व पर्यायाने पिळवणुकीची सर्व साधने ब्राह्मणाच्या हातात एकवटली. धर्म, जमीनदारी आणि विधी विधान हे सत्तेची तीन प्रमुख स्त्रोत होती. उच्चवर्णीयांनी शुद्रांवर धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरी लादली. ती या तिन्ही साधनांच्या द्वारे आर्यभट्टांनी यावर लादलेल्या व शतकानुशतके टिकविलेल्या धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरीला फुल्यांनी एक प्रकारचा सांस्कृतिक वसाहतवाद मानले. येथील शुद्रांवर लादलेल्या गुलामगिरीचे स्वरूप अमेरिकेतील निग्रोवर श्वेतांनी लादलेल्या गुलामगिरीपेक्षा अधिक अमानुष आणि भयावह आहे. शूद्रांना विद्या घेण्याचा अधिकार नसल्याने आपले माणूसपण सर्वस्वी हरवून बसलेल्या शूद्रांच्या गुलामगिरीचे स्वरूप अतिशय अभद्र व भयानक होते. शुद्रावरील ही धार्मिक सामाजिक व मानसिक गुलामगिरी घालविण्याकरिता सामाजिक क्रांतीची गरज होती. फुलेंचा 'गुलामगिरी' हा ग्रंथ म्हणजे बहुजन समाजाच्या दाहक अपमानाच्या जीवघेण्या दु:खातून निर्मिलेला विध्वंसक नकार व विद्रोह होय. त्यांनी सुरू केलेल्या विषमतावादी वर्ग संघर्षाच्या आंदोलनाची नांदी होय. त्यांनी या पुस्तकात पहिल्या नऊ प्रकरणात ब्राह्मणी वर्चस्वाचा इतिहास मांडला. तर नंतरच्या सोळा प्रकरणापर्यंत उघडकीस आलेला ब्राह्मणी दांभिकपणा व त्यांची फजिती मांडली आहे. महात्मा फुल्यांनी अग्रक्रमाने अंगीकारलेला धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरी विरुद्धचा लढा स्वकीयांचा होता.

'ही गुलामगिरी धर्मदास्यातून निर्माण झालेली आहे. म्हणूनच हे धर्मदास्य मानवी मुक्तीसाठी झुगारून दिले पाहिजे. या जोतीरावांच्या अंतरीच्या ईच्छेने प्रतिबिंब त्यांच्या ग्रंथात पडलेले आहे.' सामाजिक समतेचा त्यांचा दृष्टिकोन प्रच्छन्न

बुद्धिवादी होता. या बुद्धीवरची झेप सार्वकालिक आणि सार्वजनिक आहे. बुद्धिप्रामाण्यवादी समतेच्या विचारांशी जे जे सहमत असतील. ते सर्व जण आपले आहेत, या विचारांची जे जे प्रतिविरोधी भूमिका स्वीकारतील ते परके, असा निखळ स्वच्छ तात्विक विचार 'गुलामगिरी' या ग्रंथाच्या लेखनामागे आहे. 'गुलामगिरी'मधील विवेचन बुद्धिप्रामाण्यवादी आहे.

महात्मा फुले यांना समतेवर आधारित सामाजिक नीतिमत्तेची प्रस्थापना हवी होती. महात्मा फुले म्हणजे ब्राम्हणेतर चळवळ, हे जे समीकरण सर्वत्र रुढ झाले होते व अजूनही मानले जाते ते प्रथमता विसरले पाहिजे. त्यांचे तत्वज्ञान व विचार व्यापक तथा सर्वसमावेशक होते, त्यांचे विचार समजून घेण्याकरिता त्यांचे कार्य आणि लिखाण समजून घ्यावे लागेल. बहुसंख्य बहुजन समाजाला कळेल, अशा स्वरूपात त्यांना आपले विचार मांडायचे होते व त्या आधी त्या लोकांना कार्यप्रवृत्त करायचे होते. केवळ विचार मांडणे हे त्यांचे कार्य नव्हते. तर विचारांच्या प्रेरणेतून समाज कार्यप्रवृत्त करणे हे त्यांचे कार्य होते, यासाठी त्यांनी सरळ सोपा मार्ग स्वीकारला. त्यांना या ना त्या प्रश्नांवरून प्रत्येक माणसाशी संवाद साधायचा होता. परिणामी त्यांनी आपले लेखन संवाद स्वरूपातच लिहिले. त्यामुळे वाचकांच्या मनातील शंकांचे निरसन होऊन संवाद साधला जातो. तेव्हा तात्विक विचारसरणी सिद्धांतरूपाने मांडण्याऐवजी महात्मा फुले यांनी संवाद साधून प्रत्येक घटनेच्या बाबतीतला गोष्टीतला कार्यकारण भाव स्पष्ट केला. एखादी तात्विक बाब देखील उदाहरणातून पटवून दिली आहे. विद्वत्ता ही काही पिढीजात नाही. याविषयी जन्मजात विद्वत्तेच्या सिद्धांताचे खोटे रूप स्पष्ट केले. हिंदू धर्माचे स्वरूप कर्मकांडी,धर्म, जीर्ण रूढी, भ्रामक कल्पना, अर्थशून्य पाठांतर, दैववादी, मूर्तीपूजा, मोक्ष, पुनर्जन्म, स्वर्ग-नरक, अवतार, भुतेखेते इत्यादीवर महात्मा फुले यांनी कडाडून हल्ला चढविला. धर्म आणि धर्मग्रंथ यांचे त्यांनी कठोर परीक्षण केले. त्यासाठी इतिहास तर्क आणि विवेक यांचा शास्त्रशुद्ध वापर केला. त्यांनी केलेले तत्व, निरूपण कठोर तितकेच भेदक व सखोल आहे. यामागे फुले यांची दृष्टी सहस्त्र नेत्र अवलोकनाची, सर्वस्पर्शी सहानुभूतीची आणि सर्वकष प्रज्ञेची होती. ब्राह्मणाचे कसब, गुलामगिरी, शेतकऱ्याचा असूड, इशारा, सत्सार, अखंडादी काव्यरचना इत्यादी ग्रंथातून आर्यांनी या देशातील मूळ रहिवाशांना लुबाडून त्यांच्यावर दास्यत्व कसे लादले आणि देवधर्माच्या पाप-पुण्याच्या खोट्या रचना रचून व अवताराची थोतांड मांडून कशी फसवणूक केली. त्यांना अज्ञानाच्या अंधकारात कायमचे डांबून टाकून. त्यांच्यावर शतकानुशतके गुलामगिरी कशी लादली. हे ज्योतिबा फुले अत्यंत परखडपणे संवादी पद्धतीने तात्विकरित्या या ग्रंथातून सांगतात. अविद्या म्हणजे अज्ञान, अज्ञानाचा विध्वंस करणे हेच महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कार्य होते म्हणून त्यांनी पुराणग्रंथ, धर्मग्रंथ यातील देवाधर्माविषयीच्या कल्पनांवर आघात केले. अज्ञानाचे विध्वंस करण्यासाठी त्यांची शिकवण होती.

या सृष्टीच्या मुळाशी निर्मिक आहे आणि सर्व मानवाच्या हितासाठी निर्मिकाने सत्य हा एकच धर्म माणसाला दिला आहे. सत्य हेच जगातील सर्व सुखांचे मूळ आहे. सत्य हेच सर्व धर्माचे माहेर घर आहे. अज्ञानाचा विध्वंस करून खऱ्या विधायक धर्माची मांडणी ते आयुष्यभर करीत होते. सत्य हे निर्मिकाचे अस्तित्व आणि सत्य हे सृष्टीचे अस्तित्व म्हणून निर्मिकाचे आणि सृष्टीचे वास्तविक रूप समजावून घेऊनच मानवाने आपले सगळे सत्य व्यवहार केले पाहिजेत. तेच खरे धर्माचरण! हा विधायक धर्म म्हणजे सत्य धर्म. आणि तो जगातील सर्व मानवासाठी म्हणजेच सर्व जणांसाठी असल्यामुळे त्या धर्माला त्यांनी 'सार्वजनिक सत्यधम' असे म्हटले. विश्व कुटुंब, विश्वधर्म आणि विश्वमानव याविषयीचा एकच मूलाधार असू शकतो, तो म्हणजे सत्याचा, अशी आदर्शवादी युरोपियन कल्पना त्यांची होती. ते समाज क्रांतिकारक होते. त्यांचे विचारही बंडखोर

होते. ते नास्तिक नव्हते, तसेच निधर्मी नव्हते. सृष्टी कर्त्याचे अस्तित्व त्यांनी कधीच नाकारले नाही. धर्म म्हणजे धारणा, निर्मिक आणि सत्य त्यांचे सतत स्मरण करून मानवी स्त्रीपुरुषांनी निर्मळपणाने वागले पाहिजे, म्हणजे बंधुता अशी ज्योतिबाची शिकवण होती. ते स्त्रीला समाजात सर्वोच्च स्थान देतात. ते नीती संबंधी लिहितात, 'आपल्या सर्वांच्या निर्मिकास संतोष देण्यासाठी सार्वजनिक सत्याचे भय मनी धरून जो कोणी इतर मानव बांधवाबरोबर आचरण करील त्यास नीती म्हणावे. सामाजिक पुनर्रचनेसाठी फुल्यांनी समता व बंधुत्व याला प्राधान्य दिले. बंधमुक्त कुठल्याही भेदभावाशिवाय असा बंधुभाव तो होता. माणसाने माणसाशी प्रेमाने बांधून घेण्याचेच माणूसपण बंधुत्व त्यांनी मानले. त्यांचे बंधुत्व हे वास्तविक भेद विरहित विश्वबंधुत्व होते. जगातील सर्व मानवी स्त्रीपुरुषांसाठी एकच धर्म असला पाहिजे, असे त्यांचे ठाम मत होते. फुलेंच्या धर्म कल्पनेमध्ये सत्य ही सार्वभौमत्व आहे. सत्य हा सार्वजनिक सत्यधर्माचा पाया आहे. हा काळ सापेक्ष धर्म आहे. शाश्वत सत्य हे सत्य असते तर काळ सापेक्ष मूल्य हे वास्तव असते. फुलेंच्या सार्वजनिक सत्यधर्म हा 'शाश्वत सत्यावर' आधारलेला आणि म्हणून तो गतिशीलतेचा पुरस्कार करणारा धर्म आहे. सत्यावर आधारीत धर्म पंथाची एक तेहतीस कलमी रुपरेखा ही त्यांनी दिलेली आहे. आपल्या सर्वांच्या निर्माण कर्त्यांनी एकंदर सर्व प्राणिमात्र स्वतंत्र व समान अधिकारास पात्र उत्पन्न केले असता, 'स्त्री आणि पुरुष एकसारखे एकंदर सर्व मानवी अधिकारांचा उपभोग घेण्यास पात्र असता स्त्रियास एक नियम लागू करणे तर लोभी धाडसी पुरुषांस दुसरा नियम लागू करणे हा निव्वळ पक्षपात होय.' वर्णाश्रमधर्म, जातीभेद आणि स्त्री-पुरुष संबंधामधील सामाजिक विषमता, स्त्रियांवरील अन्याय, दुय्यमत्व केवळ पुरुषप्रधान संस्कृतीतून असल्याने त्यांनी समूळ नाकारले. मानव प्राण्यात त्यांच्या गुणांवरून जातिभेद ठरविता येणार नाही. सदगुण व दुर्गुण हे काही पिढीजात स्वभाव नाहीत.' मुलत: माणसाच्या जन्मावरून त्याची योग्यता न ठरवता ती कर्मावरून ठरवावी. असे मूलगामी चिंतन त्यांनी मांडले. मानवतावादाचा पुरस्कार करणाऱ्या एका नव्या धर्माची 'सार्वजनिक सत्यधर्मा'ची कल्पना त्यांनी मांडली. शूद्रातिशूद्रांची सामाजिक दास्यातून मुक्तता व्हावी. जातिभेद व अस्पृश्यता नष्ट व्हावी. तसेच पुरुषी रूढीच्या जोखडातून स्त्रियांची मुक्तता, स्त्री-पुरुष समानता, स्वातंत्र्य व समान हक्क असलेली समाज रचना त्यांना निर्माण करायची होती. विषमतेवर आधारलेल्या अन्यायी समाजव्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणायचे कार्य त्या समाजव्यवस्थेतील दबलेल्या पिडलेल्या वर्गाकडून होईल, हे सत्व त्यांनी अचूकपणे जाणले होते. आपल्या निसर्गदत्त हक्कांची जाणीव झालेला. बहुजन शूद्रातिशूद्र वर्ग निश्चितच बंद करतील; मात्र त्यासाठी त्यांचे अज्ञान दूर केले पाहिजे. हिंदू समाजव्यवस्थेने शूद्रातिशूद्रांना व स्त्रियांना विद्याग्रहण करण्याचा हक्क नाकारला होता. स्त्री तर शूद्रातिशूद्र म्हणून तिला अगदी तळातल्या पायरीवर बसविले होते. स्त्री ही पापाचे मूळ आणि माध्यम आहे, असे मानणाऱ्या व पापी नजरेने पाहणाऱ्या पुरुष जातीवर फुले यांनी प्रखर हल्ले चढविले. 'एकंदर सर्व स्त्रियांस मानवी हक्क समजू देऊ नये. या इराद्याने लोभी पुरुषांनी त्यास विद्या शिकविण्याचा प्रतिबंध केला.' चातुर्वर्ण्याच्या विषमतेतून स्त्रीची सुटका केल्याशिवाय तिला खरे स्वातंत्र्य मिळणार नाही. स्त्री शिक्षणासाठी त्यांनी शाळा सुरू केली. ती चालविण्यासाठी सावित्रीबाईंना शिक्षिका बनविले. अज्ञानमुक्त होऊन स्त्रीला स्वत्वाची जाणीव झाली पाहिजे, त्यासाठी त्यांना शिक्षण देऊन शहाणे केले पाहिजे. सृष्टीतील एकंदर सर्व प्राणिमात्रास स्त्री पुरुष हे समान असून जन्मताच या उभयतांना निर्माणकर्त्याने स्वतंत्र व एकंदर सर्व अधिकाराचा उपयोग घेण्यास पात्र केले आहे. स्त्री-पुरुष समानतेची ही जाणीव असल्याशिवाय सत्याचे वर्तन करता येणारच नाही. तेव्हा स्त्री ही अर्धेअंग युगानुयुगे दुर्लक्षित राहिले, तेव्हा स्त्री मुक्त होण्याकरिता ती शिक्षित होणे

आवश्यक आहे. हे त्यांनी जाणले होते. स्त्रियांच्या हक्कासाठी उद्धारासाठी त्याग करणाऱ्या आणि कष्ट भोगणाऱ्या सावित्रीबाई व ज्योतिबा खरे स्त्रियांचे उद्धारकर्ते आहेत. स्त्री वर्गाचे दुष्ट हिंदू रूढीपासून संरक्षण केले. दिनांक २५ जुलै १८५६ रोजी विधवाविवाह संबंधीचा कायदा ब्रिटिश सरकारने संमत केला. या कायद्यामुळे हिंदू विधवा पुनर्विवाह करण्यास स्वतंत्र झाली. तसेच ती हिंदू मुलाप्रमाणे मालमत्तेवरील वारसाला ही पात्र ठरली. ब्रिटिश लोकसभेने इ.स.१८५७ साली घटस्फोट देण्याचा स्त्रियांचा हक्क मान्य केला. शिक्षण हे एक प्रकारच्या सुधारण्याची व मानवी कल्याणाची गुरुकिल्ली आहे. असे त्यांचे एकूण सूत्र होते. विद्येविना अनर्थ हा या समाजव्यवस्थेचा इतिहास त्यांना बदलायचा होता. महात्मा फुलेंनी सावित्रीला शिकवून शिक्षिका बनविले. तिला बरोबरीचा दर्जा दिला. सेवा भावाचे महत्व पटवून दिले. विद्येला पायाभूत आधार मानून प्रथम मुलीची शाळा काढून सामाजिक सुधारणा व स्त्री-पुरुष समता प्रस्थापित करण्यासाठी विविध कार्य केले. स्त्रीशिक्षण, शूद्रातिशूद्रांच्या शिक्षण, मजुरांच्यासाठी रात्र शाळा चालविणे ही विवेकी समाज निर्मितीचे पायाभूत कार्य त्यांनी केले. सामाजिक समता स्त्री शूद्रांना प्रतिष्ठा, जाती निर्मुलन, विधवाविवाह, बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना, दुष्काळ निवारणार्थ कार्य, शेतीची नवी पद्धत, कामकरी व शेतकरी, शेतमजूर यांना न्याय मिळवून देणे. दारू, व्यसन बंदी, शेतीची नवी उपकरणे उपयोगात आणणे, सैनिक व पोलीस यांच्यासाठी घरबांधणी योजना आखणे, जमीनदार व सावकार *यांच्या तावडीतून गरिबांना मुक्त करणे, आदी अनेक प्रकारची कार्य महात्मा फुले यांनी प्रत्यक्ष केली. सामाजिक कल्याणाचा मार्ग भक्कम करून, सामाजिक* पुनर्रचनेला आवश्यक असे तात्त्विक अधिष्ठान प्राप्त करून, देण्याकरिता सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. या कार्यामागील विवेकी भूमिका व बुद्धिप्रामाण्यवाद लक्षणीय आहे. तत्कालीन समाजातील कष्टकरी वर्गाच्या आर्थिक स्थिती बद्दल व पिळवणुकीबद्दल फुले यांनी आवाज उठविला होता. सामाजिकदृष्ट्या व आर्थिकदृष्ट्या दुभंगलेला कष्टकरी उत्पादक शेतकरी वर्गाची वास्तविकता फुल्यांना जाणवली होती. पुरोहित, सावकार, नोकरदार इत्यादी वर्गाकडून होणारी शेतकऱ्यांची आर्थिक पिळवणूक त्याच्या दुस्थितीस कारण ठरली होती. एकाने दुसऱ्याच्या कष्टार्जित संपत्तीचा केलेला अपहार, अन्याय व अनैतिक असतो, असे फुले वारंवार सांगतात. कष्टकरी, शेतकरी वर्गाच्या आर्थिक स्थितीचे विलक्षण विदारक वर्णन करताना फुल्यांनी त्यांच्या दारिद्र्याची विवेकी कारणमीमांसा करीत तीन प्रमुख कारण सांगितले. एक तर लोकसंख्येच्या शेती व्यवसायावर पडणारा वाढता भार, शेतकऱ्याची इतर वर्गाकडून, शोषिताकडून होणारी आर्थिक पिळवणूक आणि फसवणूक आणि शेती उत्पादन पद्धतीचे मागासलेपण आणि दुस्थिती होय. पुरोहित वर्ग, सावकार, नोकरदार व ब्रिटिशांचे स्वार्थावर आधारित व्यापार विषयक धोरण, अविवेकी कायदे कर स्वरूपात गोळा केलेल्या पैशाचा अयोग्य कामासाठी उपयोग इत्यादीमुळे शेतकऱ्यांवर अन्याय होऊन त्यांची आर्थिक स्थिती खालावते, यास ब्रिटीश राज्यकर्ते कारण असल्याचा सत्य व विवेकी ठपका त्यांनी ठेवला. सर्व शेतकरी हे शूद्रच. ते वरिष्ठ वर्गियांकडून होणाऱ्या सामाजिक व आर्थिक अन्यायाचे बळी राजेरजवाड्यांनी तत्कालीन ब्राह्मण पुरोहित त्याबरोबरच पुढारलेल्या शेतकरी व नोकरदारवर्ग ही कसा स्वार्थी दुर्वर्तनी व निष्काळजी होता याचाही विचार फुलेंनी आपल्या चिंतन व कृतिशील लिखाणातून मांडला आहे. उत्पादक श्रमजीवी वर्गाला योग्य संरक्षण व सामर्थ्य *दिले. तर समाजातील आर्थिक शोषणाचे उच्चाटन करणे शक्य होईल, असा विश्वास त्यांना होता.* नवसमाज निर्माण करणारा शोषिक वर्ग परिवर्तन घडवून आणेल. यासंदर्भात ते म्हणतात, 'सर्व मनुष्य मात्र आज जे सर्वसाधारण हक्क, सर्व जगाचा नियंता व सर्वसाक्षी परमेश्वराने दिलेला असून ते कोणी हिरावून घेतल्यास त्यापासून ते मागून घेण्यास

मनुष्यमात्र कधी मागे सरणार नाही, शेतकऱ्यांच्या आर्थिक शोषणाचे कारण अविद्या, अज्ञान, अशिक्षितपणा असल्यामुळे त्यांच्यात शिक्षण प्रसार झाल्यास त्यांची आर्थिक फसवणूक व शोषण थांबेल, त्याचबरोबर त्यांनी घेतलेल्या ज्ञानाचा उपयोग शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढविण्याकरिता शेती व्यवसायाचे स्वरूप सुधारण्यास देखील होईल. असा सखोल चिंतनीय विचार त्यांनी मांडला तसेच शासनाने देखील करावयाच्या उपाययोजना त्यांनी वेळोवेळी सुचविल्या. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या पुस्तकातून शेती सुधारण्याचे विषयीचे चिंतन व विचार मांडले आहेत. 'ब्राह्मणांचे कसब' 'सत्सार' अखंडातील काव्यरचना, शिवछत्रपतींचा पोवाडा आणि 'सार्वजनिक सत्यधर्म' यांचा आशय हा मानवमुक्तीचा व व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आहे. पारंपरिक विचारांना तिलांजली देऊन बुद्धिप्रामाण्यवादी विवेकी विचार व ध्येयाप्रती प्रमाणिकता, सामाजिक ऐक्य हेच या देशाचे सामर्थ्य आहे.

महात्मा फुले यांनी लिहिलेल्या सर्व पुस्तकांना त्यांच्या समग्र वाङ्‌मयाला सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीचे स्वरूप आहे. सामाजिक व आर्थिक समस्येवर आधारलेला शोषण विरहित समाज निर्माण व्हावा, धर्माच्या आधारे निर्माण झालेली सामाजिक विषमता नष्ट होऊन सर्व मानव समानतेच्या, विश्वबंधुत्वाच्या तत्वाने एकत्र आले पाहिजे, असे त्यांना वाटत होते. ते धर्म विरोधक नव्हते मात्र धर्माचे विकृत स्वरूप कर्मकांडाचे व पुरोहित वर्गाची प्राबल्य ,व बहुजनांच्या अज्ञानाचा व अंधश्रद्धेचा फायदा घेऊन केली जाणारी धार्मिक पिळवणूक त्यांना मान्य नव्हती. मानवतावादी विचार मानवी जीवनात खरा धर्म निर्माण करतो.त्यांचा ब्राह्मणविरुद्धचा राग हा परिस्थितीसापेक्ष होता, तो काही एका विशिष्ट जातीचा धर्माचा द्वेष नव्हता, त्यांच्या लेखनात आर्यभट बंधू ही बंधुत्व भावना प्रकर्षाने जाणवते. जोतीराव हे ब्राह्मणशाही विरुद्ध होते, ब्राह्मणांविरुद्ध नव्हते. त्यांचे अनेक मित्र सहकारी ब्राह्मण होते. कोणत्याही समाजाच्या अनिर्बंध सत्तेविरुद्ध जोतीराव कडाडत शोषणाधिष्टीत समाज हा व्यक्ती स्वातंत्र्याची बूज राखणारा समाज होऊ शकत नाही. जोतीरावांच्या लेखनाचे व कार्याचे मुख्य सूत्र म्हणजे शोषणविरहित मूल्यांधारित व्यक्तिस्वातंत्र्य होय. महात्मा फुले हे मार्टिन ल्युथरप्रमाणे धार्मिक व सामाजिक क्रुसेडर होते. अन्याय व विषमतेविरुद्ध त्यांचा लढा स्वातंत्र्य, समता, न्याय व विश्वबंधुता या तत्त्वावर सामाजिक पुनर्रचनेकरिता होता. बुद्धीप्रामाण्यतेची कास धरून कार्य कारणांची मीमांसा, लोकजीवनातील दुष्टचक्राची मीमांसा लोकभाषेच्या माध्यमातून फुले यांनी केली आहे. माणसाला असलेल्या विवेकबुद्धीत सर्व समस्यांचे सार सापडते. फुले यांनी माणसाच्या निष्क्रियतेचा अंधश्रद्धेचा व विचारशक्ती संपण्याच्या कारणाचा शोध घेतला आहे. सामाजिक व आर्थिक विषमता नष्ट होऊन शोषण विरहित समाज निर्माण व्हावा व सर्वांनी मानव म्हणून एकत्र यावे, शूद्रातिशूद्रांच्या सामाजिक दास्यातून मुक्तता व्हावी, जातिभेद व अस्पृश्यता नष्ट व्हावी, स्त्रियांना पुरूषांना इतके स्वातंत्र्य व हक्क उपभोक्ता यावे, मानवी स्वातंत्र्य हेच खरे मूल्य म्हणून मानवतावादाचा पुरस्कार करणारे फुले अपूर्ण ध्येयवेडे होते. त्यांची भूमिका मानव मुक्तीची होती. जनताही गुलामगिरीत असते; परंतु ती गुलामगिरी नष्ट करण्याची महत्त्वाकांक्षा त्यांच्यामध्ये असते असे नाही,. शोषणास प्रतिबंध करून जनतेस आधुनिक बुद्धिवादी शिक्षणाचा प्रसार व्हावयास पाहिजे. सर्वमानवाचे ऐक्य हे श्रेष्ठ सत्य आहे. सर्व मानव जात एक आहे ही त्यांच्या समताधिष्ठीत नवसमाज उभारणी करण्याच्या विचारामागील मुख्य प्रेरणा होती. व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद, बुद्धिप्रामाण्यवाद हे त्यांच्या कार्याचे मुख्य सूत्र होते. वर्गीय जाणीवेतून वर्ग विहिन समाजाची निर्मिती करण्यासाठीचे त्यांचे कार्य केवळ महाराष्ट्राच्या दृष्टीने नव्हे तर संपूर्ण भारताच्या दृष्टीने अभिनव होते. मनुष्याच्या हजारो वर्षाच्या परिश्रमाचे संस्कृतीचे आणि ज्ञानाचे सार म्हणजे त्यांच्या मते मनुष्याची विवेकबुद्धी. निसर्गातील सत्य व नैतिक सत्य ही दोन्हो प्राप्त करून

देणारी बुद्धी, बुद्धी हा मनुष्याचा, ज्ञानाचा दिव्य ठेवा आहे. प्रत्येकाला तो निसर्गाने उपजत बहाल केला आहे. हे सत्य ज्ञान, विवेकबुद्धी हीच खरी मानवी शक्ती आहे. निर्मिकाने मानवाला बुद्धी दिली व त्या बुद्धीचा उपयोग करण्याचे सामर्थ्य दिले. त्यांचे उदात्त व शाश्वत मानवी मूल्यांनी भरलेले विचार भाषेतील जळजळीत भावनांचा भावेश, वर्तमान, भूतकाळ आणि भविष्याचा वेध घेण्याची ताकद अतुलनीय होती कैलासवासी अण्णासाहेब शिंदे हे त्यांच्या लेखनाबद्दल असे म्हणत की, हे रानफळ आहे, तात्पर्य ते रसाळ नाही; परंतु त्यात औषधी गुणधर्म फार आहेत. बुद्धिमत्ता ही विद्वत्तेच्या अभावीसुद्धा प्रगल्भ विचारांचा लांब पल्ला गाठू शकतो. अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत स्वतःच्या भवितव्याची किंवा जीवाची कोणतीही पर्वा न करता बहुजन समाजाला शहाणे करण्याचा, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचा प्रयत्न अखेरपर्यंत त्यांनी केला. आपल्या कार्यातून आणि विचारधनातून बुद्धिवादी एकजिनसी समाज निर्माण व्हावा, असा दुर्दम्य आशावाद त्यांचा अगदी प्रारंभी कार्यापासूनच होता. त्यांच्या समग्र लिखाणाचे परिशीलन केल्यास मर्मग्राही व सर्वस्पर्शी बुद्धिमत्तेची व सखोल चिंतन करण्याच्या वृत्तीची प्रचिती पदोपदी येते. त्याचबरोबर भविष्याचा अचूक वेध घेणाऱ्या त्यांच्या तल्लख बौद्धिक क्षमतेचीही साक्ष पटते. तळागाळातील अस्पृश्य शूद्रातिशूद्र स्त्री-पुरुषाच्या समस्यांना वाचा फोडण्याचे कार्य तर केलेच आणि त्यासाठी समाजरचनेची संबंध चौकटच बदलणे जरुरीचे आहे, असा सामाजिकक्रांतीचा विचार ही त्यांनी पुढे मांडला. लोक एकदा शहाणे झाले की आपले कार्य अखंड चालू राहील, असा आशावाद त्यांना होता. अशा या बुद्धिवादी, समाज क्रांतिकारक, तत्त्वचिंतक, कृतीवीर विचारांचा आशावाद खरोखरच सुरक्षित आहे का? असा प्रश्न राहून राहून मनात येतो.

जसे माणसांनी तुम्हासी वर्तावे म्हणून तुमची इच्छा आहे तसेच तुम्हीही त्यांशी वर्तन करा.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. महात्मा फुले समग्र वाङ्‌मय-संपादक धनंजय कीर, मालशे, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ.

२. महात्मा फुले समग्र वाङ्‌मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, द्वितीय आवृत्ती

३. महात्मा फुले गौरव ग्रंथ, महात्मा फुले यांचा सामाजिक क्रांतीवाद-जनार्दन वाघमारे

४. अस्मितादर्श, दि १० महात्मा फुले निर्वाण शताब्दी विशेषांक, महात्मा फुले दि एच ऑफ रीजन डॉक्टर- एस. एस. भोसले

५. महात्मा फुले गौरव ग्रंथ, महात्मा जोतीराव फुले सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते- रावसाहेब कसबे

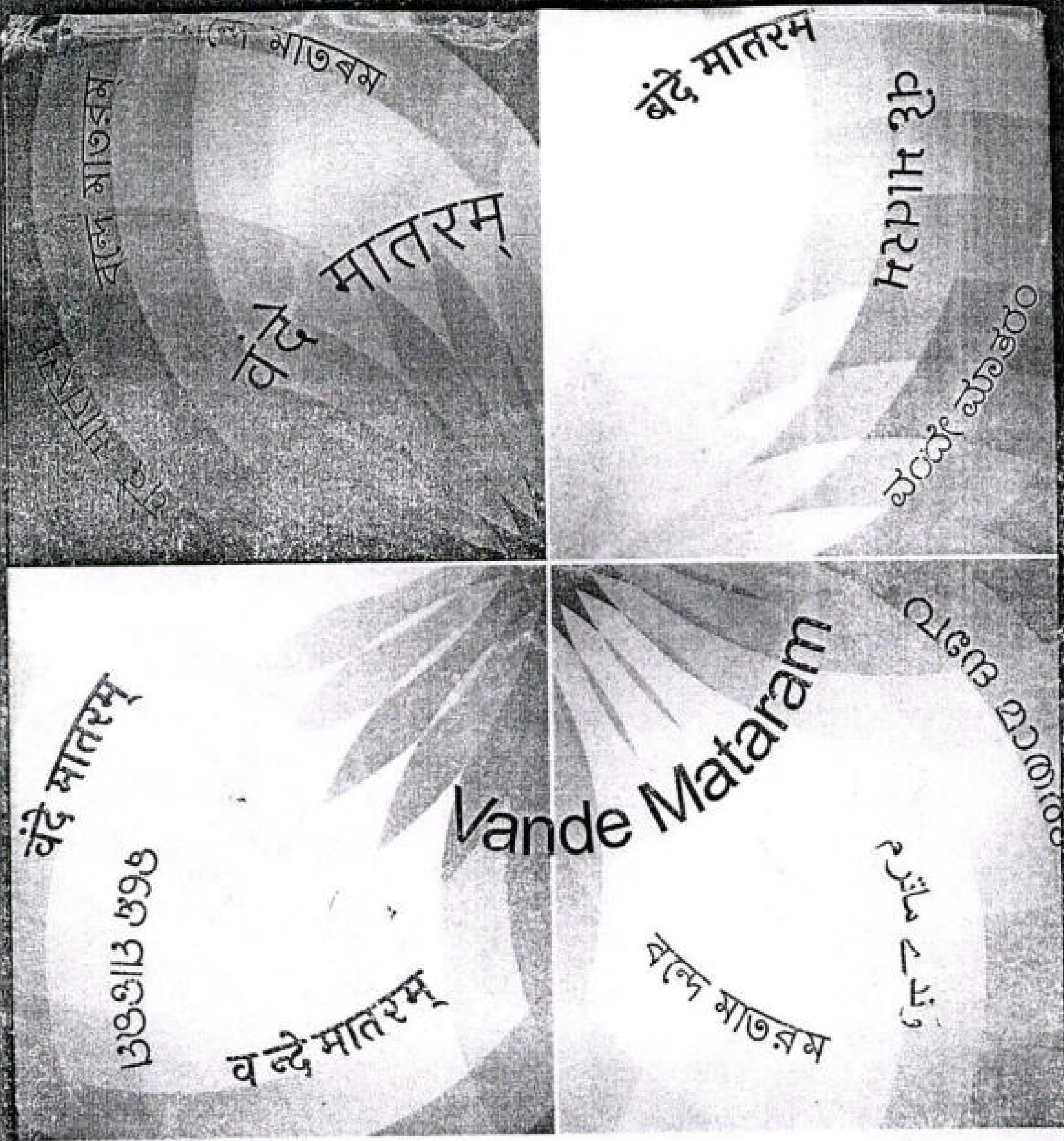

linguistic kaleidoscope:

Celebrating *Azadi Ka Amrit Mahotsav*

Chapter in book

Editor

Dr. Bulbul Gupta

2.	Rinde Poshemal Gindenay Drayi Lo Lo (The lass has come out to play)	Rasul Mir	
3.	Vaerivaen Seete Vare Chhasno (I am not on good terms with my in-laws)	Haba Khatoon	
Konkani			146
1.	Athra June (Eighteenth of June)	Dr Manoharrai Sardesai	
2.	Baara (The Barren Land)	Dilip Borkar	
3.	Mhajem Goem (My Goa)	Shennoi Goembab	
Maithili			160
1.	Chokh Garmi (Scalding Heat)	Dr Bhimnath Jha	
2.	Shishu (Child)	Manbodh	
3.	Ateet (Past)	Dr Jagdish Mishra	
Malayalam			170
1.	Idom (Space)	S. Joseph	
2.	Mambazham (Mango)	Vyloppilli Sreedhara Menon	
3.	Bhoomikk Oru Charama Geetham (A Requiem for the mother earth)	O.N.V. Kurup	
4.	Veenapoovu (The Fallen Bloom)	Kumaran Asan	
Marathi			194
1.	Usha Kaal Hota Hota (When the new day begins)	Suresh Bhat	
2.	Gheta (The act of giving Dan)	Vinda Karandikar	

3.	Jan Pal Bl grief)
Meitei	
1.	Eche (Sist
2.	Tangkhul
3.	Lolshinkhı has been c
Nepali	
1.	Shaba Bha is being he
2.	Timi Bhay (When you
3.	Berozgaar (Identity ca
Odia	
1.	Muu (Mysı
2.	Santana Ra
3.	Mun Jebe / (When I thi
4.	Tini Thara
Panjabi	
1.	Suraj (Sun)

d deal unfairly

s in a prison been burnt by /, sin is lucky ights than the says that even just society.

"The country not come true independence untry and the le happiness. e poet with a in this poem. is felt very

R. Adgokar
Professor
nt of English
ence College
Maharashtra

घेता

- विंदा करंदीकर

देणा-याने देत जावे
घेणा-याने घेत जावे

हिरव्यापिवळया माळावरून
हिरवीपिवळी शाल घ्यावी,
सह्याद्रीच्या ढाल घ्यावी

वेड्यापिशा ढगाकडून
वेडेपिसे आकार घ्यावे
रक्तामधल्या प्रश्नांसाठी
पृथ्वीकडून होकार घ्यावे

उसळलेल्या दर्याकडून
पिसाळलेली आयाळ घ्यावी
भरलेल्याश्या भीमेकडून
तुकोबाची माळ घ्यावी

देणा-याने देत जावे
घेणा-याने घेत जावे
घेता घेता एक दिवस
देणा-याचे हात घ्यावेत

○ ○ ○

Gheta

(The act of giving Daan)

-Vinda Karandikar

Govind Vinãyak Karandikar (August 23, 1918 - March 14, 2010), better known as Vindã Karandikar, is a well-known Marathi poet, essayist, critic and translator. He was the most experimental and versatile among all the modern Marathi poets. He was also an essayist, literary critic and a translator. He was conferred the 39th Jnanapith Award in 2003 which is the highest literary award in India.

The poem, *Gheta* is one of the most famous and oft-quoted poem in Marathi literature. It begins with a noble thought that a person should always give. The act of giving i.e. 'dan' in Marathi is highly valued in Indian culture. In the second line, there is a sudden change in the poet's serious and moral tone. He shocks the readers by saying that those who are in the habit of receiving should continue to receive.

In the next few stanzas, he narrates what one can receive from the objects in nature. Here the poet reminds us of William Wordsworth who repeatedly emphasized nature as a giver and its significance for individual's spiritual development. Karandikar tenderly describes green and yellow meadows and how one can get green and yellow shawl in the lap of nature. Here he talks about the soothing power of nature which has an aesthetic appeal too. Apart from beauty and serenity, nature also offers lessons of being tough. One can learn to be strong from the lofty mountains of Sahyadri.

When life gets monotonous, one should be crazy and follow a life without boundaries just like the clouds acquire crazy shapes. At the same time, the poet asks the reader to receive rootedness from the earth. Whatever problems one may face in life, solutions can be

ıda Karandikar

'18 - March 14,
-known Marathi
ıst experimental
He was also an
ıferred the 39th
award in India.

; and oft-quoted
thought that a
n' in Marathi is
ıere is a sudden
ıcks the readers
should continue

ıne can receive
us of William
a giver and its
nt. Karandikar
ow one can get
talks about the
peal too. Apart
of being tough.
f Sahyadri.

ıazy and follow
razy shapes. At
ıdness from the
ılutions can be

sought in the depths of one's heart. One should go to the turbulent sea to receive aggression which, at times, is needed in life.

Towards the end of the poem, the tone of the poem is spiritual just as it happens in the last stage of human life. In the third stanza, the poet takes the poem to a higher level when he refers to basil beads of Tukaram (Tukobachi mal) and Bheema River. Saint Tukaram and Bheema river has deep spiritual connotations for the Marathi reader. Here the poet leaves the material world behind and enters into the serenity of the spiritual world. When man starts marching towards the end of life, he yearns to find true meaning of life. When immersed in 'Bhaktirasa', soul yearns for emancipation and then receiving is replaced by giving.

The last two lines of the poem are probably the most cited lines from the modern Marathi poetry. Karandikar ends his poem by giving a noble message. He says that givers should keep on giving; receiver should keep on receiving. Then one fine day, receivers should take hands of the givers. Of course, the sarcasm in this line is intentional. The line has deeper connotations too. Human life is fulfilled and enriched through the contribution of number of people in one's life. Ultimately, when one has an ability to give one should be a giver and empower those who need help. The poet hopes for this noble understanding on the part of the receiver.

The poem is an evidence of the poetic genius of Vinda Karandikar. The diction is highly connotative. The imagery in the poem evokes desired emotion along with giving aesthetic pleasure. Vrinda's writing style is characterized by sensual imagery and contains poetic devices such as alliteration, personification, assonance and consonance. These devices work together to create rhythm and music in the poem.

In Karandikar's poetry, we find juxtaposition of opposites: spiritualism and materialism, noble and trivial, tenderness and

toughness, earthly and divine. In the first stanza, the poet talks about tender beauty and toughness in nature. In the second stanza, there is juxtaposition of sky and earth whereas in the third stanza, there is passionate earthy life versus peaceful spiritual life. These binary oppositions present myriad aspects of human life. Human life is full of struggles. When one is not able to find answers to his problems life becomes unbearable. In such a situation, if one does not see a ray of hope, one may lose the sense of being a human. Poems like *Gheta* have the power to illuminate gloomy souls. Undoubtedly, the poem, with its noble message, touches the reader's heart and has the power to lift up the spirits.

Prof. Vaishali Deshmukh
Department of English
Shri Shivaji Arts and Commerce College,
Amravati

मोहरा महाराष्ट्राचा

संपादक
रमेश अंधारे

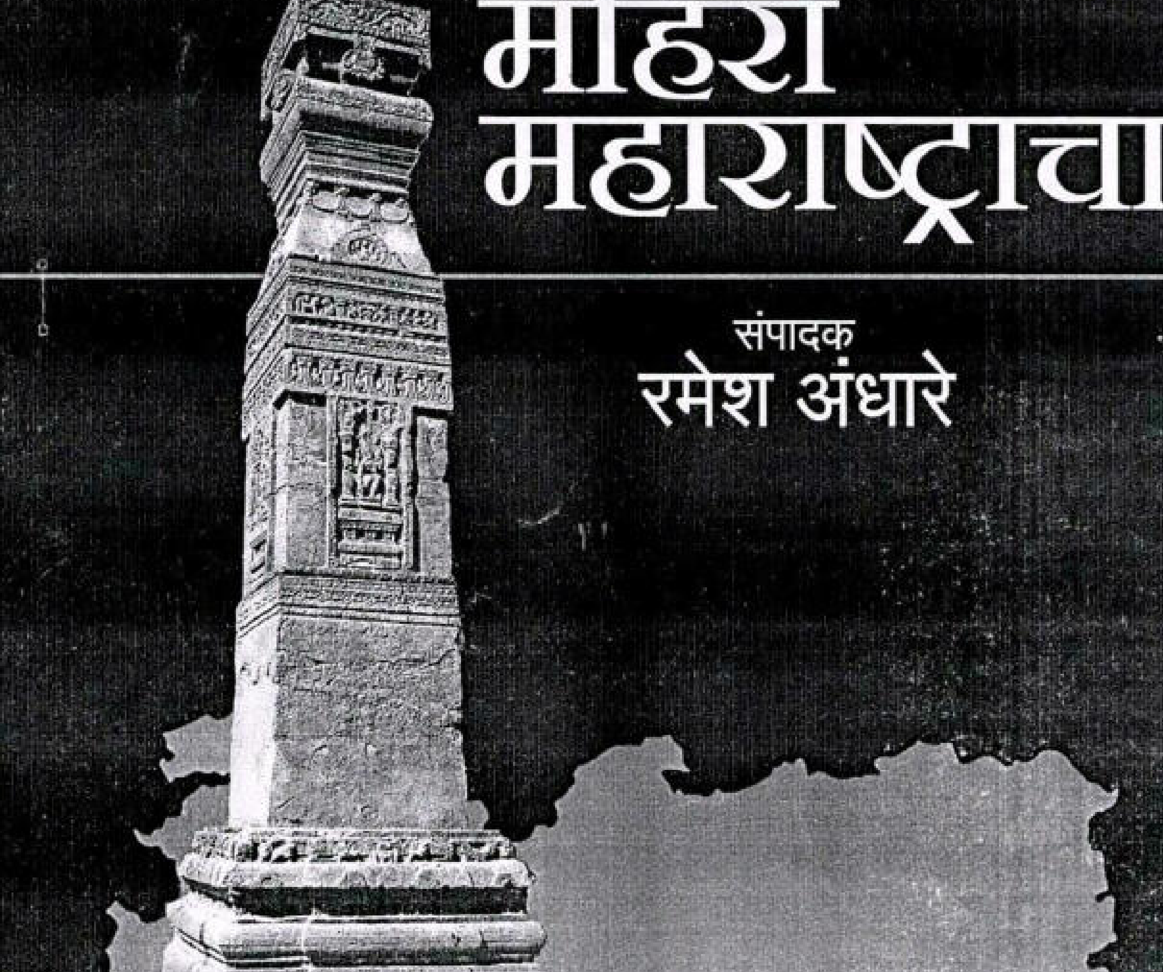

जय जय महाराष्ट्र माझा.... महाराष्ट्र
सह्याद्रीचा सिंह गर्जतो.... शिवशंभू
काळ्या छातीवरी कोरली.... लेणी
देशगौरवासाठी झिजला....
दिल्लीचेही तख्त राखितो.... महाराष्ट्र

Translation of a chapter from English into Marathi

पारशी धर्म आणि संस्कृती

कुरूश दलाल

संख्येने भलेही पारशी लोक नगण्य/कमी आहेत. परंतु त्यांच्या योगदानाच्या बाबतीत ते अतुलनीय आहेत.

– महात्मा गांधी

जे इसवी सन आठव्या शतकात झोरास्ट्रीयन धर्मातील निर्वासित पर्शियातून पळाले आणि ज्यांनी भारतात आश्रय घेतला ते म्हणजे भारतातील पारशी लोक.

आज पारशी समुदाय म्हणजे भारतातील सर्वात छोटा धार्मिक समुदाय आहे. ते प्रामुख्याने महाराष्ट्र आणि गुजरात या राज्यांत व भारतातील शहरी भागात तुरळक प्रमाणात आढळून येतात. महाराष्ट्रात त्यांचे वास्तव्य प्रामुख्याने मुंबई येथे आहे. पुणे येथे देखील त्यांची संख्या बऱ्याच प्रमाणात आहे. गुजरात येथील सुरत, नवसारी व अहमदाबाद येथे पारशी दिसून येतात.

पारशी लोक झोराष्ट्रीयन धर्माचे पालन करतात. हा धर्म प्रेषित झोराष्ट्र याने इसवी सनपूर्व सातव्या शतकात स्थापन केला. परंतु या धर्माचे पालन करण्याचे स्वातंत्र्य न मिळाल्यामुळे पारशी पूर्वजांनी पर्शियातून भारतात स्थलांतर केले.

२००१च्या जनगणनेनुसार पारशांची संख्या केवळ ६९,००० इतकी होती. २००१-२०११ या कालावधीत ही संख्या ५७,२६४पर्यंत खालावली. १९४१च्या जनगणनेत १,१४,८९० इतकी पारशी लोकांची सर्वोच्च लोकसंख्या नोंदवण्यात आली. काही पारशी लोक पाकिस्तानात राहिले असे गृहीत धरले तरी जनगणनेनुसार असे लक्षात येते की गेल्या ७५ वर्षांत पारशी लोकसंख्या ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त प्रमाणात कमी झाली. अमेरिकेत १०,०००, कॅनडात ५,००० आणि इंग्लंडमध्ये ५,००० पेक्षा जास्त झोराष्ट्रीयन धर्माचे अनुयायी आहेत. पारशी लोकांच्या मूळ प्रदेशातदेखील झोराष्ट्रीयन धर्माचे अनेक अनुयायी आहेत, परंतु त्यांना पारशी म्हणता येणार नाही. ते झोराष्ट्रीयन अनुयायांच्या मोठ्या समुदायाचा एक भाग आहेत, ज्यात भारतातील पारशांचादेखील समावेश होतो.

पारशी लोकांचा इतिहास

भारतातील पारशी समुदायावर फार संशोधन झालेले आहे. दुर्दैवाने पारशी लोकांनी स्वतःचा इतिहास लिहून ठेवला नाही. किंवा असेही असू शकते की त्यांनी लिहिलेल्या इतिहासाचा आजवर शोधच लागलेला नाही. किस्से-इ-संजन (Kis) (एडु जी १९९१) ही इसनी सन १६००मध्ये लिहिलेली पर्शियन कविता म्हणजे सर्वात जुने अर्ध-ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे. यानंतर यावर आधारित इसवी सन १८००मध्ये किस्से-झाराथुशिअन-ए-

हिंदुस्तान (KiZiH) (मोदी १९३४) ही कविता लिहिली गेली.

किस्से-इ-संजन (Kis) ही कविता पर्शिअन भाषेत लिहिलेली आहे. या कवितेत कवी त्याच्या आजोबा/शिक्षकांनी सांगितलेली गोष्ट सांगतो. कवी जेव्हा ही गोष्ट ऐकतो, तेव्हा ती ८०० वर्षं जुनी असते. त्यामुळे या गोष्टीतील सत्यता हा वादाचा मुद्दा ठरतो. सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे संजात या आधुनिक शहराला पारशी लोकांनी वसवलेले पुरातन शहर म्हणून स्वीकारणे हा होय. असे असले तरी भारतातील झोराष्ट्रीयन इतिहासाचा ही कविता म्हणजे एकमेव विश्वासार्ह स्रोत आहे. यात नेमक्या आणि अंदाजे संख्येसह झोराष्ट्रीयन निर्वासितांचा पर्शिया ते भारत या प्रवासाचा आणि त्यांच्या भरभराटीचा इतिहास आलेला आहे. ससॅसिअन साम्राज्याच्या पाडावानंतर झोराष्ट्रीयनांच्या समूहाने कशाप्रकारे कोहिस्तान पर्वताकडे पलायन केले याचे वर्णन या कवितेत केलेले आहे. शंभर वर्षांनंतर ते या पर्वतावरून होर्मुझ येथे परतले. तेथे १५ वर्षे वास्तव्य केल्यानंतर त्यांनी भारताकडे कूच केले. दिव या बेटावर त्यांचे १० वर्षं वास्तव्य आहे. त्यानंतर त्यांनी दिव सोडून संजात येथे वास्तव्य केले. त्यांनी स्थानिक राज्यकर्त्यांना asulum बांधून मागितले. कालांतराने त्यांनी अग्निमंदिर बांधण्याची परवानगी देखील मिळविली. (या अग्नीला इराणशाह म्हणतात व तो झोराष्ट्रीयन इराणच्या स्मृतीत पेटवतात. हा अग्नी आजदेखील प्रज्वलित आहे आणि तो भारतातील पारशी आणि इराणी झोराष्ट्रीयन लोकांसाठी सर्वात महत्त्वाचे पवित्र प्रतीक आहे.)

कवी म्हणतो की हे लोक कमी-अधिक ३०० वर्षे या भूमीवर राहिले व त्यानंतर ते इतर शहरे आणि गुजरातमधील गावांमध्ये पसरले. पर्शियातील घडामोडींनंतर (ससॉसिअन साम्राज्याचा पाडाव) ७०० वर्षांनी, जनरल अली खावयाच्या नेतृत्वात सुलतान महमुदच्या सैन्याने त्यांच्यावर आक्रमण केले व त्यांचा पाडाव केला. बहारोनच्या डोंगरावरील पवित्र अग्नीसह पुजाऱ्यांनी पळ काढला. १२ वर्षं अज्ञातवासात राहिल्यानंतर ते बंसडा या गावी आले. या ठिकाणी लोक नियमितपणे पूजा करण्यासाठी येत. परंतु बंसडा हे ठिकाण घनदाट अशा बांबूच्या वनात वसलेले असल्यामुळे या ठिकाणी येणे त्यांना त्रासदायक होते. या काळात नवसारी हे झोराष्ट्रीयनांचे प्रमुख केंद्र होते आणि १४ वर्षे बंसडा येथे राहिल्यानंतर पवित्र अग्नी नवसारी येथे हलविण्यात आला. त्याठिकाणी तो इसवी सन १७४१/२ पर्यंत होता. त्यानंतर पवित्र अग्नी त्याच्या सध्याच्या ठिकाणी म्हणजे उदवाडा येथे नेण्यात आला. आज उदवाडा हे ठिकाण म्हणजे झोराष्ट्रीयनांसाठी भारतातील सर्वात महत्त्वाचे तीर्थक्षेत्र आहे.

किस्से-इ-संजन (Kis) आणि किस्से - झाराथुशियन-ए-हिंदुस्थान या दोन्ही कविता असे दर्शवितात की झोराष्ट्रीयन निर्वासित ज्यांना आज आपण पारशी म्हणून ओळखतो, त्यांनी इसवी सन अंदाजे ७५६ किंवा ७६६ मध्ये पर्शिया सोडले आणि ते दिव येथे आले. दिव येथे १९ वर्षं वास्तव्य केल्यानंतर शेवटी इसवी सन ७७५ किंवा ७८५ मध्ये ते भारतात आले. त्यानंतर ५५० वर्षांपेक्षा अधिक काळ ते येथे राहिले. त्यानंतर संजानचा पाडाव झाल्यामुळे त्यांना पळून जाणे भाग पडले. त्यामुळे पुरातत्त्वशास्त्रज्ञ म्हणून आपण अशा ठिकाणाचा शोध घेत होतो, ज्याची इसवी सन आठव्या शतकात स्थापना झाली आणि जे इसवी सन तेराव्या शतकापर्यंत विकसित झाले. हा शोध अधिकच बिकट बनला. कारण कवितेत उल्लेख आहे (एकमेव व्यक्ती जिने पारशी लोकांवर संशोधन केले) की संजान हे पुरातन ठिकाण सापडू शकत नाही. कारण ते आधुनिक शहराच्या खाली गाडले गेले आहे (इराणी १९९२). या बाबतीत अधिक शोध घेता असे लक्षात आले की असे असणे अशक्य आहे. कारण १८५५मध्ये बी बी ॲण्ड सी आय रेल्वेजची

स्थापना झाल्यानंतर संजानची निर्मिती झाली. १८६४मध्ये जेव्हा वलसाड ते ग्रँड रोड सेक्शनचे उद्घाटन झाले तेव्हा पहिल्यांदा संजान या ठिकाणाहून ट्रेन गेली. पूर्वीच्या संशोधकांच्या नजरेतून ही बाब सुटली असावी.

या सर्व बाबी एकत्रित करता असे लक्षात येते की आपली श्रद्धा व्यक्त करण्यासाठी पारशी ज्या संजान स्मृतिस्तंभ (मेमोरिअल कॉलम)ला भेट देतात, तो आधुनिक संजानच्या बाह्यसीमेवर बांधण्यात आला होता. या ठिकाणाबाबतची सत्यता शोधून काढण्याचा फार कमी लोकांनी प्रयत्न केला आहे. हा स्मृतिस्तंभ १९१७मध्ये बांधण्यात आला. कारण तेथील जमीनदारांनी पारशी समुदायाला मोठ्या अभिमानाने जमीन दिली म्हणजेच या स्तंभाला ऐतिहासिक वारसा नाही.

पुरातत्त्वशास्त्रीय पुरावा

WZIF ने २००२ ते २००४च्या कालावधीत तीन सत्रांमध्ये खोदकाम केले. डॉ. होमी ढल्ला आणि स्व. प्रो. मणी कामनेरकर हे मुंबईतील प्रसिद्ध इतिहासकार होते. त्यांच्या सूचनेनुसार हे खोदकाम करण्यात आले. भारतीय पुरातत्त्व विभागाचे दिल्लीचे (IAS) डॉ. एस.पी. गुप्ता या कामाचे संचालक होते. २००३मध्ये लेखकाला फिल्ड डायरेक्टर म्हणून नेमण्यात आले व त्यानंतर २००३ व २००४मध्ये सह-संचालक म्हणून त्यांची नेमणूक झाली.

डिसेंबर २००१मध्ये भौगोलिक नकाशांच्या मदतीने संजान नावाच्या आधुनिक शहराच्या आसपासच्या परिसराचा शोध घेण्यात आला. यासंदर्भातील दोन्ही कविता आणि इतर कागदपत्रांमध्ये संजानचा बंदर म्हणून उल्लेख असल्यामुळे ते आधुनिक शहर असण्याचा प्रश्नच उद्भवत नव्हता.

डिसेंबर २००१मध्ये या गृहीतकाला पुष्टी देणारा पहिला शोध लागला. मूळ गाव रेल्वे स्टेशनच्या एक किलोमीटर दक्षिणेकडे आढळून आले आणि या गावाच्या एक किलोमीटर दक्षिणेकडे संजान मच्छीवाड नावाचे बंदर आणि गाव होते. या परिसराच्या आणि आजूबाजूच्या खोदकामात सिरॅमिकचे तुकडे आढळून आले. त्यांपैकी अनेक तुकड्यांवर पर्शियन परंपरेनुसार झिलई होती. या ठिकाणी विटांचा ढिगारादेखील आढळून आला. या अभ्यासगटातील कुंभार (ceramist) यांच्या अभ्यासातून असे दिसून आले की यांपैकी अनेक तुकडे ससॅनिअन इस्लामिक भांड्याचे होते (?) (Sussanian Islamic Turquvise Glazed Ware (TGW)) ससॅनिअन काळाच्या अखेरीस या प्रकारची माती पहिल्यांदा वापरण्यात आली व या मातीचा वापर इसवी सन अकराव्या शतकापर्यंत सुरू होता. इसवी सन आठ ते अकरा या शतकांमध्ये TGW ही भारताबाहेरील पर्शियन व्यापाराची महत्त्वाची ओळख होती. ही माती भारतातील संजान येथे पहिल्यांदा आढळून आली.

WZIF आणि भारतीय पुरातत्त्व विभाग, दिल्ली यांनी एक संयुक्त खोदकाम कार्यक्रम राबवला. याचे नेतृत्व स्व. एस.पी. गुप्ता यांनी केले. प्रो. कामेरकर यांनी ICHR ला निधी मिळवण्यासाठी अर्ज केला आणि डॉ. गुप्ता यांनाही भारतीय पुरातत्व विभागाकडून निधी प्राप्त झाला. २००२, २००३ आणि २००४ अशा तीन सत्रांत खोदकाम चालले. शेवटच्या सत्राला टाटा ट्रस्टने प्रायोजित केले.

या खोदकामात आठव्या ते बाराव्या शतकातील पूर्व आशियाई आणि चायनीज मातीकाम इसवी सन दहा ते बाराव्या शतकातील पूर्व आशियाई काच, विटांपासून बनवलेली घरे व विहिरी.

विहिरीचा वापर असलेली स्वच्छताव्यवस्था आणि विविध प्रकारच्या वस्तू जसे की काचेचे मणी, खडे आणि काचेच्या बांगड्या आढळून आल्या. खोदकामात गुप्त, राष्ट्रकुट, यादव आणि सिंधच्या अमिर या काळातील चांदीची नाणी सापडली, तसेच

अब्बासिद दिनारचा तुकडादेखील आढळून आला. शिलाहारांचे चांदीचे गधैया नाणीदेखील सापडली. एक किलोमीटर लांब आणि दोन किलोमीटर रुंद अशा खोदकामाच्या ठिकाणी अनेक मंदिरांचे अवशेष आढळले. तसेच राष्ट्रकुल-शिलाहारा काळातील शिल्पकलेचे अवशेषही आढळून आले.

खोदकामात आढळलेले मातीकामाचे अवशेष, नाणी, शिल्पकलेचे अवशेष आणि इतर अनेक वस्तूंवरून असे दिसून येते की इसवी सन आठ ते बाराव्या शतकात संपन्न शहरी समाज पूर्व आशिया आणि चायना सोबत व्यापार करत होता. चिंचाणीच्या राष्ट्रकुट ताम्रपटावरील माहितीशी हे शोध बऱ्याच प्रमाणात सुसंगत आहेत. संजान हे बंदर लाकूड/बांबूच्या निर्यातीसाठी प्रसिद्ध होते. स्थानिक लोकांनी अशी माहिती दिली की ४० वर्षांपूर्वी संजान या बंदराहून लाकूड आणि बांबूची पर्शियन आखातातील बांधकामासाठी निर्यात व्हायची या माहितीवरून हे सिद्ध होते.

शेवटच्या टप्प्यातील खोदकामात झोराष्ट्रीयन समुदायाचे वैशिष्ट्य असलेली मृत्युघर संरचना, पारसी टॉवर ऑफ सायलेंस आढळून आले. पारशी झोराष्ट्रीयन निर्वासित सर्सेसिअन साम्राज्या या पाडावानंतर इराण सोडून पुरातन संजान येथे वास्तव्यास आले याचा हा सज्जड पुरावा होय.

ऐतिहासिक पुरावे

पारशी समुदाय झोराष्ट्रीयन धर्माचे पालन करतो. भाषिक आधारावर सर्वात जुने धर्मग्रंथ इसवी सनपूर्व १७०० ते १००० या काळात आढळतात. (कामेरकर आणि धुंजिशा २००२:४)

दस्तुरजी होर्मुझजी कायोजी मिझा या अभ्यासू पारशी इतिहासकाराच्या मतानुसार इराणमध्ये हा धर्म इसवी सनपूर्व सात ते पाच त्या शतकात प्रचलित होता.

सर्सेसिअन कालखंडात झोराष्ट्रीयन हा राज्याचा धर्म होता आणि धर्म व राज्य यामध्ये एकरूपता होती.

शेवटचा सर्सेसिअन शासक येझदिगर्द शेरीयार-३ चा इसवी सन ६४१ मध्ये अरब सैन्याने नेहाबंद येथे पाडाव केला आणि येझदिगर्दला इसवी सन ६५१ मध्ये मारण्यात आले. इराणमधल्या झोराष्ट्रीयन समुदायाने त्यांच्या नवीन विजेत्यांचा (शासकांचा) धर्म स्वीकारला आणि लवकरच ते अल्पसंख्यांक बनले. अवतीभवतीच्या छोट्या साम्राज्याचे येझदेगर्द सर्सेनिअन राजकुमारांनी जवळपास १०० वर्षांपर्यंत विजेत्यांचा प्रतिकार केला. यांपैकी शेवटच्या इस्पाहबादचा अबासीद खलीफ मन्सूरने इसवी सन ७६६ मध्ये पराभव केला (कामेरकर आणि धुंजिशा २००२ : २३-२४)

किस्से-इ-संजन या कवितेत वर्णन आहे की १०० वर्षे खोरासनच्या पहाडांवर वास्तव्य केल्यानंतर पारशी पूर्वज होर्मुझत्या सागरकिनारी असलेल्या शहराकडे आले. या वर्णनाशी वरील तारखा जुळतात. कवितेत असा उल्लेख आहे की येथे ३० वर्षे राहिल्यानंतर ते भारतात गेले.

या निर्वासितांनी सुरुवातीला १० वर्षे दिव येथे वास्तव्य केले. त्यानंतर ते भारताच्या पश्चिम किनाऱ्याकडे गेले. त्यांच्या मौखिक इतिहासानुसार त्यांनी स्थानिक शासकाला वचन दिले की ते तेथील स्थानिक भाषा, वेषभूषा आणि चालीरीतींचा स्वीकार करतील आणि त्या मोबदल्यात त्यांना त्यांच्या धर्माचे पालन करू देण्यात यावे. या ठिकाणी पारशी लोकांनी इराणच्या स्मृतीत अग्निमंदिर बांधले (सध्याचे उदवाडा येथील इराणशाह) आणि त्यांच्या खारोसन येथील संजान या शहराच्या नावावरून त्यांनी त्यांच्या नव्या वास्तव्याच्या ठिकाणाचे नाव संजान असे ठेवले.

राष्ट्रकूट, शिलाहार आणि मोघाच्या चिंचाणी ताम्रपटावरून संजान या बंदराची विस्तृत माहिती मिळते आणि त्याच्या शहरीपणाचदेखील ओळख

पटते. या ताम्रपटात पारसी बैठकीचा म्हणजेच अंजुमनचादेखील उल्लेख आहे. त्यात हंजामन मंडल आणि सम्यना मंडल असा उल्लेख केलेला आहे (सिरकार १९५९) यावरून इसवी सन आठ ते तेरा या दरम्यान भारतात पारशी लोकांचे वास्तव्य होते ही बाब स्पष्टपणे सिद्ध होते. या ठिकाणच्या उत्खननावरूनदेखील हे सिद्ध होते. (गुप्ता व इतर २००२, २००४, २००५, मित्रा आणि दलाल २००५)

संजान येथे आल्यानंतर पारशी समुदायाने संजानच्या दक्षिणेकडे आणि उत्तरेकडे विस्तार केला असा उल्लेख किस्से-इ-संजान या कवितेत आहे. खंबात ते ठाणे या ठिकाणांचा विशेषत्वाने उल्लेख आढळतो. नवसारी हे लोकसंख्येच्या दृष्टीने दुसरे सर्वात मोठे शहर होते आणि इराणच्या राजाच्या नावावरून त्याचे नामकरण करण्यात आले होते. न्यू यॉर्कप्रमाणेच नवसारीचा अर्थ न्यू सारी असा होतो. इराणमधील आधुनिक सारी हे मझंद्रान प्रदेशातील लोकसंख्येच्या दृष्टीने सर्वात मोठे ठिकाण आहे.

संजानच्या पाडावानंतर नवसारी शहर पारशी संस्कृतीचे केंद्र बनले आणि त्या अनुषंगाने इराणशाह तेथे गेले. नवसारी हे गुजरातमधील महत्त्वाचे मुगल शहर होते. सम्राट अकबरच्या काळातील मुगल कोर्टमधील स्तोत्रांवरून झोराष्ट्रीयन लोकांचे येथील वास्तव्य सिद्ध होते. त्याचप्रमाणे इराणमधील झोराष्ट्रीयन पुजाऱ्यांच्या नवसारीच्या सामान्य जनतेला लिहिलेल्या पत्रव्यवहारावरूनदेखील हे सिद्ध होते. ही पत्रे इसवी सन १५ ते १८ या शतकांत लिहिली गेली आणि त्यांना संयुक्तपणे रिवायत (ढल्ला १९३८ : ३४६) असे म्हणतात. नवसारी येथे पारशी धर्मगुरू दस्तुर मेहरजी राणा यांना अकबरच्या दरबारात झोराष्ट्रीयन धर्म समजावून सांगण्यासाठी सुरत येथे १५७३मध्ये बोलावण्यात आले (कामेरकर आणि बुंजिशा २००२ : ५२-५३). मेहरजी राणा आणि त्यांचा मुलगा केकोबद राणा यांना दिल्ली येथे बोलावण्यात आले. त्यांना अनेक पदे, सन्मान आणि २०० बीघा जमीन देण्यात आली. या सर्व सन्मानासह १५७९मध्ये ते नवसारीला परत आले. झोराष्ट्रीयन धर्मातील अनेक तत्त्वांचा अकबरने त्याच्या दीन-ए-इलाही या नवीन धर्मात समावेश केला. अकबरच्या मृत्यूनंतर केकोबददेखील दरबाराच्या कार्यक्षेत्राचा एक भाग होता. कारण सम्राट जहागीरने त्याला आणखी १०० बीघा जमीन दिली होती.

''पारशी समाजात मेहरजी राणा यांचे महत्त्वपूर्ण असे स्थान आहे. कारण पारशी समाजाने त्यांनी केलेल्या महत्त्वाच्या कार्याला पावती दिलेली आहे. इस्लामी जगताच्या परिघाबाहेर असलेल्या अपरिचित, अल्पसंख्यांक पारशींसाठी ही घटना म्हणजे एक निर्णायक टप्पा होता आणि यामुळे मुघल दरबाराचा त्यांच्यावरील विश्वास अधोरेखित झाला.''

सोळाव्या आणि सतराव्या शतकात पारशी समुदायाने चांगली कामगिरी केली. कारण ते कुशल विणकर होते आणि त्यांच्या मालाला स्थानिक ठिकाणी आणि भारताबाहेरदेखील मागणी होती. सतराव्या शतकाच्या सुरुवातीला पोर्तुगीजांनी काही पारशी कुटुंबांना मुंबई येथे वसवले. १६६५मध्ये ब्रिटिशांनी मुंबई ताब्यात घेतल्यानंतर पारशी कंत्राटदारांनी मुंबई शहरात संरक्षणसंबंधी बांधकाम केले असादेखील उल्लेख आढळतो. १६९९ मध्ये नवीन ब्रिटिश गव्हर्नर सर गेराल्ड आँगिअर याने पारशी लोकांना मुंबईला येऊन स्थायिक होण्याचे आमंत्रण दिले.

सतराव्या शतकात मराठा आणि मुगल यांच्यात सातत्याने होणाऱ्या लढायांचा पारशी लोकांवर वाईट परिणाम झाला. कारण व्यापारात सातत्याने अडचणी येत. त्यामुळे मुंबईला त्यांचे स्थानांतर होणे ही नित्याची बाब बनली. १६४०मध्ये मुंबईला स्थायिक होणारे गुजरातमधील दोराबजी नानाभाय हे पहिले व्यापारी होते.

अठरावे शतक हा पारशी लोकांसाठी

ब्रिटिशकालीन मुंबईतील बहुधा सुवर्णकाळ होता. रुस्तम मानेक नावाचा एक तरुण उद्योजक १७०२मध्ये सुरतवरून मुंबईला आणि त्याने प्रचंड संपत्ती गोळा केली. त्याने डच आणि पोर्तुगीजांसोबत आधीच व्यापार केला होता आणि आपली व्यापारविषयक बुद्धिमत्ता घेऊन तो मुंबईला आला. लंडनला भेट देणारा तो पहिला पारशी होता. अठराव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत मानेकच्या सहकाऱ्यांनी अनेक दलालीची केंद्रे स्थापन केली. जेम्स फोर्ब्स या भरूचच्या कलेक्टरने त्याच्या 'ओरिएंटल मेमॉयर्स' (१७७०)मध्ये असे नमूद केले आहे – "मुंबई आणि सुरतमधील मुख्य व्यापारी आणि जहाजांच्या मालकांपैकी अनेक जण पारशी आहेत." ते उद्योगी मजबूत हुशार आणि दृढनिश्चयी आहेत आणि हिंदुस्थानच्या पूर्व किनाऱ्यावर ते कंपनीसाठी फार मौल्यवान ठरत आहे व तेथे त्यांना फार सन्मान मिळतो."

पारशी लोक कुशल सुतार होते. उत्तम जहाज बांधणी करण्यासाठी त्यांनी, या कौशल्याला अधिक विकसित केले. मुंबई "डॉकयार्डचा इतिहास म्हणजे वाडीया कुटुंबाचा आणि त्यांच्या सहा पिढ्यांच्या यशाचा इतिहास आहे. हा अहवाल तयार करत असताना मी जेव्हा उपलब्ध असलेली माहिती शोधत होतो, तेव्हा मला या कुटुंबाचा मी सदस्य असल्याचा अभिमान वाटत होता आणि एक प्रकारची प्रेरणा मिळत होती आणि ही माहिती म्हणजे केवळ एका कुटुंबाची वैयक्तिक माहिती न राहता तिला एक ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त होईल..." (वाडीया १९५५ : vii). जहाजबांधणी करणाऱ्या आपल्या सहकाऱ्यांसोबत जे वाडीया कुटुंब १७३६ नंतर नवसारीहून मुंबईला आले, त्यांच्याबद्दलचे वरील विधान आहे. (ibid : 124-126). १७४२च्या सुमारास लावली वाडीया हे पहिले वाडीया जहाजबांधणीकार मुंबईत सुरक्षितपणे स्थायिक झाले आणि ब्रिटिशांसाठी जहाजबांधणी करू लागले. अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकात वाडियांनी ब्रिटिशांसाठी उत्तम दर्जाच्या युद्धनौका बनवल्या. यापैकी १८१७मध्ये बांधण्यात आलेली फ्रीगेट एचएमएस ट्रिंकोमली ही एकमेव युद्धनौका आजही वापरण्यात येते. फ्रांसिस स्कॉट की यांनी लिहिलेली अमेरिकन राष्ट्रगीत त्यांनी वाडियांनी बांधलेल्या एचएमएस मिंदेन या जहाजावरच रचले (१८१० मध्ये निर्मित). एचएमएस मिंदेन ही टिक लाकडापासून निर्मित इंग्लंडच्या बाहेर बनलेली पहिली युद्धनौका होती आणि ती वाडियांनी माझगाव डोकयार्डवर तयार केली. तेथून फोर्ट फांसिस स्कॉट 'मिंडन' या जहाजावर कैदी म्हणून ठेवण्यात आले होते. मॅकहेन्रीवर अजूनही फाटलेल्या अवस्थेतील 'स्टाई आणि स्ट्राईप्स' (अमेरिकन राष्ट्रध्वज?) लहरत आहे हे जेव्हा त्याने पाहिले, त्यावेळी त्याने ही कविता लिहिली व ती कविता कालांतराने अमेरिकेचे राष्ट्रगीत बनली."

जहाजबांधणी आणि व्यापारातील कौशल्यामुळे अठराव्या शतकात भारत आणि चीन यांच्यामधील व्यापारात पारशांना खूप फायदा झाला. They took to the China trade like ducks to water. (Page 6). व्यापारात प्रामुख्याने लाकूड, रेशीम, कापूस आणि अफू यांचा समावेश होता. उदाहरणार्थ, जमशेटजी जीजीभाय यांनी त्यांच्या संपत्तीचा बराचसा हिस्सा कापूस आणि अफूच्या व्यापारातून कमवला. काही पारशी कुटुंबांनी संपत्तीसोबत समाजात नावदेखील कमवले. (यात प्रामुख्याने सोराबजी मोदी, कामा, वाडिया, जीजीभाय, रेडीमनी, डॅडीसेठ, पेटीट, पटेल, मेहता, ऑलब्लेस आणि टाटा परिवाराचा समावेश होतो.) यापैकी अनेकजण त्यांच्या शैक्षणिक, औद्योगिक योगदानासाठी, दातृत्वासाठी आणि त्यांच्या सामाजिक योगदानासाठी ओळखले जातात.

एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकात पारशी लोकांचा बौद्धिक क्षेत्रात विकास झाला. इंग्रजी

शिक्षणाचा त्यांनी मनापासून स्वीकार केल्यामुळे त्यांनी त्यांच्या बायका-मुलांना इंग्रजी शिक्षण दिले आणि भारतातील राजकीय, व्यावसायिक, प्रशासकीय अशा सर्वच क्षेत्रात त्यांनी राहभाग घेतला. त्यांनी शिक्षण व आरोग्याशी निगडित अनेक धर्मदाय संस्था उभारल्या. तसेच शाळा, महाविद्यालये, ग्रंथालये, व्यायामशाळा, मोफत वाचनवर्ग, तंत्रशाळा, तसेच दवाखाने सुरू केले. त्या सर्वांची यादी करायची म्हटले तर स्वतंत्र आवृत्ती काढावी लागेल.

भारताचे पितामह (grand old man of India) हे निवडणुकीत उभे राहणारे आणि १८९२मध्ये ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये जागा जिंकणारे पहिले भारतीय होते. तेथून त्यांनी भारतीयांसाठी काम करणे सुरू केले आणि ब्रिटिश भारतीयांना जी वागणूक देत होते, त्याला वाचा फोडली. मनचरजी भवनगरी (४९५-१९६) आणि शापूरजी सकलातवाला यांनी त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवले. १९२२मध्ये सकलातवाला हे ग्रेट ब्रिटनच्या कम्युनिस्ट पार्टीचे उमेदवार म्हणून उभे राहिले आणि जिंकले. मॅडम भिकाजी कामा या पहिल्या पारशी स्वातंत्र्यसेनानी होत्या, ज्यांनी १९०७मध्ये युरोपातील स्ट्यूट गार्ट येथे पहिल्यांदा भारतीय ध्वज फडकावला. सर फिरोजशहा मेहता यांना 'मुंबईचा सिंह' असे म्हटले जाई. ते मुंबईचे महानगरपालिका आयुक्त होते तसेच चार वेळा मुंबई महानगरपालिकेचे अध्यक्ष होते. १८९० मध्ये ते भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे (INC)चे अध्यक्षसुद्धा होते.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना १८६७मध्ये झाली. ॲलन ऑक्टावियन ह्यूम सोबत दादाभाई नवरोजी आणि दिनशॉ वाडिया हे त्याचे संस्थापक-सदस्य होते. १९०१मध्ये प्रसिद्ध झालेले नवरोजींचे 'पॉवर्टी ॲण्ड अन-ब्रिटिश रूल इन इंडिया' हे पुस्तक म्हणजेa slap in the face of British government. पारशींनी मुंबईच्या विकासात योगदान दिले. शिक्षक, प्रशासक, कारकून, इंजिनचालक, डॉक्टर्स, इंजिनीअर्स, आर्किटेक्ट, नाटककार, कवी आणि व्यापारी म्हणून त्यांनी काम केले आणि या कामांद्वारे पुणे, नागपूर, अहमदाबाद, दिल्ली, सिकंदराबाद, हैद्राबाद आणि संपूर्ण भारतात त्यांच्या योगदानाची नोंद घेतली गेली.

त्यांना भारतीय असण्याचा अभिमान होता. त्यांना असे वाटे की त्यांनी स्वीकारलेल्या देशाचे त्यांच्यावर उपकार आहेत आणि ते त्यांनी फेडले पाहिजे. भारतानेही त्यांचा खुल्या दिलाने स्वीकार केला आणि त्यांना भरभराटीची संधी दिली. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदानासोबतच त्यांनी भारताच्या उभारणीसाठीही काम केले. भारताच्या आर्थिक विकासासाठी त्यांनी भरीव काम केले आणि या अनुषंगाने सोहराबजी पोचखनवाला यांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. त्यांनी सेंट्रल बँक ऑफ इंडियाची स्थापना केली आणि बँकिंग क्षेत्रात फार मोठे योगदान दिले.

पारशी दलालांनी ब्रिटिशांचे प्रतिनिधी म्हणून काम केले आणि सोळाव्या ते एकोणिसाव्या शतकांमध्ये स्वतःदेखील व्यापार केला. ''प्रगतिपथावर असलेल्या व्यापारक्षेत्रात पारशी लोकांनी वेगवेगळ्या प्रकारे काम केले. सुरुवातीला १७९० आणि १८२० या दरम्यान त्यांनी स्वतः कापूस shipping करून, वाहतुकीसाठी जहाजे पुरवून आणि इतर shippers ला नऊ टक्के व्याजदराने कर्ज पुरवून व सागरी विमा आणि नौतारण व्यवसायातून झालेल्या मिळकतीतून divident देणे, अशा माध्यमांतून त्यांनी मुंबईच्या निर्यात व्यापारात सहभाग घेतला. त्यांनी युरोपियन एजंसी हाउसेससाठी मालवाहतूक किंवा हमीसाठी दलाल म्हणून काम केले. त्यांना पैसे उसने दिले. त्यांनी कापूस आणि अफू कँटानमधील एजन्सी हाउसेसला विकला व भावातील चढउताराचा कुठलाही परिणाम न होता त्यांना प्रचंड नफा झाला.

एकोणिसाव्या शतकातील पारशी व्यापाराचा हा शेवटचा टप्पा होता आणि मुंबईचे अतिशय जलद

गतीने एका व्यावसायिक महानगरात रूपांतर होण्याचा हा काळ होता. पुन्हा एकदा रॉ कापसाच्या निर्यात व्यवसायाची भरभराट आणि मुंबई शहराचा विकास याचा संबंध अधोरेखित झाला. याचेच प्रतिबिंब बँकिंग सेक्टरच्या विस्तारात दिसून आले. भारत हा अमेरिकेनंतर दुसरा सर्वात मोठा रॉ कापसाचा पुरवठा करणारा देश होता. अमेरिकन नागरी युद्धानंतर भारतीय कापसाची महती अधिक वाढली. त्यामुळे इंग्लंडला होणाऱ्या कापसाच्या पुरवठ्यात व्यत्यय आला. इंग्लंडच्या कॉटन टेक्सटाइल इंडस्ट्रीसाठी हा पुरवठा होणे फार महत्त्वाचे होते. हे नुकसान भरून काढण्यासाठी दर्जा आणि twist यांच्या बाबतीत किंतु असतानाही भारतीय कापसावर प्रयोग करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. याचाच परिणाम म्हणजे १८६० मध्ये कापसाला आलेला उठाव याचा परिणाम म्हणजे युरोपियन निर्यात व्यापार आणि स्थानिक व्यापारी केंद्रांचे एकत्रीकरण. खरं तर, अनेक विद्वान असे मत मांडतात की जेव्हा मुंबईच्या सातत्याने होणाऱ्या विकासासाठी रॉ कापसाचा वाढता व्यापार जबाबदार होता, तरीही तेव्हाही हे बेट तुलनेत जास्त मिश्र संस्कृतीचे शहर होते, जेथे युरोपियन लोक स्थानिक व्यापाऱ्यांना समानतेने वागवत. १८३६मध्ये स्थापन झालेले द मुंबई चेंबर ऑफ कॉमर्स हे ब्रिटिश आणि पारशी लोकांनी आपल्या व्यावसायिक फायद्यासाठी संयुक्तपणे स्थापन केले होते. संकट आणि त्याचे परिणाम यामुळे या समाजाच्या व्यावसायिक महत्त्वाकांक्षांना लगाम लागला नाही व ते व्यवसायात दृढपणे टिकून राहिले. अनेकांनी उद्योजकतेकडे व व्यापाराकडे मोर्चा वळवला.

कोवासजी दावर (१८१४-१८७३) यांनी मुंबई येथे पहिली कॉटन मिल स्थापन केली. यासाठी लागणारा पैसा कापूस आणि अफूच्या व्यापारातून आला. या व्यवसायात त्यांच्या वडिलांचे भागीदार होते. तथापि, कोवासजींनी आपण स्थानिक असल्याचा पूर्ण उपयोग करून घेतला आणि व्यवस्थापनाचे नवीन तंत्र आणि stock enterprise यांचा मिलाफ केला. त्यांच्या कंपनीने भारतातील मिल्सच्या इतिहासाचा पाया रचला. त्यांच्या कंपनीला खूप नफा झाला व त्यायोगे ते नवीन उद्योगांसाठी निधी उभा करू शकले. This experiment predated the share crash परंतु व्यवसाय वाढवण्याच्या दृष्टिकोनातून या समाजाने ज्या यशस्वी पद्धतीने परिस्थितीला तोंड दिले ते वाखाणण्याजोगे आहे. पेटीट परिवार व इतर अनेकांनी त्यांचे अनुकरण केले आणि १८९०नंतर जरी उद्योगजगतात मंदी आली तरी मुंबईच्या व्यापार जगतात पारशी समुदायाने अतिशय महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली यात शंका नाही.

जमशेटजी जीजीभाय (१७८३-१८५९) हे पारशी समुदायातील आणि व्यापारांमधील सर्वात मोठे व्यक्तिमत्त्व होते. १८४२मध्ये त्यांना ब्रिटिश सरकारकडून 'बॅरोनेट' ही पदवी देण्यात आली व ही पदवी मिळवणारे ते पहिले महनीय होते. १८२०च्या सुमारास त्यांनी अंदाजे दोन करोड रुपये इतका नफा कमवला. त्या काळाच्या मानाने ही रक्कम प्रचंड होती. त्यांनी खूप दानधर्म देखील केला. त्यांच्या पत्नीने माहीम कॉजवे बांधले व त्यांनी जे जे हॉस्पिटल, जे जे स्कूल ऑफ आर्ट, भाऊ दाजी लाड म्युझियम (पूर्वीचे द व्हिक्टोरिया आणि अल्बर्ट म्युझियम) जे जे Dharamsal आणि चर्नी रोडवरील कुरणांची (grazing lands) निर्मिती केली. १८२२मध्ये आयर्लंडमध्ये पडलेल्या दुष्काळ-ग्रस्तांसाठी त्यांनी मदत पाठवली, १८५६मध्ये फ्रांसमधील पूरग्रस्तांना निधी पाठवला, तसेच १८०३मध्ये मुंबईमध्ये व १८३७ मध्ये सूरत येथे लागलेल्या आगीत प्रभावित झालेल्यांना देखील मदत केली. ते शांतीचे महान पाईक होते. आणि त्यांच्या मनात युद्धाविषयी तिरस्कार होता.

दुसरे व्यापारी आणि मानवतावादी व्यक्तिमत्त्व

म्हणजे जमशेदजी नसरवानजी टाटा (१८३९-१९०४). व्यापार आणि मानवता या दोन्ही क्षेत्रांशी संबंधित विविध प्रकारची कामे करणाऱ्या टाटा समूहाचे संस्थापक. त्यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे खनिकर्म आणि निर्मिती अशी दोन्ही कामे करणारा भारतातील पहिला पोलाद कारखाना त्यांनी निर्माण केला. आज आपण त्याला टाटा स्टील म्हणून ओळखतो. हायड्रो-इलेक्ट्रिक पॉवर क्षेत्रातदेखील त्यांनी काम केले व एक महान तांत्रिक संस्था निर्माण करण्याचे त्यांचे स्वप्न त्यांच्या वारसांनी बंगलोर येथे इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सची स्थापना करून पूर्णत्वास नेले. त्यांनी भारतातील प्रमुख हॉटेल्सपैकी एक असलेल्या ताज ग्रुपच्या लक्झरी हॉटेल्सची साखळी निर्माण केली. त्यांच्या मृत्यूसमयी भारताचे व्हाईसरॉय लॉर्ड कर्झन यांनी म्हटले होते, ''या पिढीतील इतर कोणत्याही भारतीयाने भारतातील व्यापार आणि उद्योगासाठी जमशेदजींपेक्षा जास्त काम केलेले नाही.''

१९०७-४७ हा काळ मुंबईतील अभूतपूर्व राजकीय घडामोडींचा काळ होता. इराणमध्ये मुस्लिमांचा छळ झाला याउलट ब्रिटिश राजवटीत पारशी समुदायाला भरभराटीची संधी मिळाली. त्यामुळे पारशी समुदाय ब्रिटिश राजवटीच्या बाजूने होता व पूर्वीइतका राजकीय घडामोडीत सक्रीय नव्हता. इंडियन नॅशनल काँग्रेसवर 'जहाल' मतवाद्यांचे वर्चस्व होते. तर पारशी समुदाय प्रामुख्याने मुंबईतील वेस्टर्न ब्रांच 'मवाळ' नॅशनल लिबरल फेडरेशनकडे वळले. यामध्ये प्रामुख्याने सर दिनशॉ वाच्छा, सर फिरोझ सेग्ना (१८६६-१९३८) आणि सर कोवासजी जहांगीर (१८५३-१९३४) यांचा समावेश होता. इतर INS मध्ये सक्रीय होते. मॅडम कामा (१८६१-१९३६) या जहाल वक्त्या होत्या व त्यांच्या राजकीय मतांमुळे ब्रिटिश सरकारने त्यांची फ्रांस येथे रवानगी केली. मुंबई काँग्रेसचे नेते के.एफ. नरीमन (१८८५-१९४८) हे इंडियन नॅशनल काँग्रेसचे उदयोन्मुख नेते होते. त्यानंतर गांधीजींवर टीका केल्यामुळे, तसेच कम्युनिस्ट राजकारणात सहभागी झाल्यामुळे त्यांना काँग्रेसमधून काढून टाकण्यात आले. युद्धापूर्वीच्या काळात सक्रिय असलेले दुसरे पारशी व्यक्ती म्हणजे फिरोज गांधी. त्यांनी नेहरूंची मुलगी इंदिरा हिच्याशी १९४२ मध्ये लग्न केले. श्रीमती गांधी यांनी १९७०च्या राजकारणात वर्जस्व गाजवले. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचा मुलगा राजीव याने त्यांची जागा घेतली. मुलगा आपल्या वडिलांच्या नावाने ओळखला जात असल्यामुळे अनेक पारशी लोकांना राजीव गांधी त्यांच्यापैकीच एक वाटतात.

पारशी समुदायाने ब्रिटिश आणि स्वतंत्र भारताच्या सैन्याला शेतीविषयक सेवादेखील दिल्या. हजारोंच्या संख्येत तरुण सैन्याच्या विविध शाखांमध्ये दाखल झाले आणि भारतात व भारताबाहेरही त्यांनी युद्धात उत्कृष्ट सेवा दिली. १९७१च्या भारत-पाकिस्तान युद्धातील विजयाचे शिल्पकार फिल्ड मार्शल सॅम मानेकशॉ, एम्.सी. यांचा येथे उल्लेख करावा लागेल. मानेकशॉ यांना मिलिटरी क्रॉस, हा ब्रिटिश सैन्यातील सर्वोच्च सन्मान मिळाला होता. ॲडमिरल जनरल कर्सेतजी PVSM (१९७६-१९७९) हे नौदलाचे प्रमुख होते; फाली होम मेजर, PVSM, AVSM, SC, VM, ADC हे एअर चीफ मार्शल होते. भारत सरकारकडून देण्यात येणाऱ्या परमवीरचक्र हा सर्वोच्च सैन्य सन्मान मिळवणाऱ्यांमध्येही एका पारशी अधिकाऱ्याचा समावेश आहे. हा सन्मान लेफ्टनंट कर्नल ए.बी. तारापोर PVC यांना मरणोत्तर देण्यात आला. १९६५च्या भारत-पाकिस्तान युद्धात ''आपल्या कर्तव्याच्या पलीकडे जाऊन देशाची सेवा केल्याबद्दल'' त्यांना हा पुरस्कार बहाल करण्यात आला. ११ सप्टेंबर १९६५ या तारखेला त्यांना परमवीर चक्र देण्यात आले.

भारतातील पारशी समुदायाने सर्वच क्षेत्रांमध्ये आपला ठसा उमटवला. त्यांचा प्रामाणिकपणा आणि

त्यांनी दाखविलेले देशप्रेम कालजयी आहे.

धर्म

पारशी समुदायाचा धर्म झोराष्ट्रीयनिझम हा आहे. हा जगातील सर्वात जुन्या एकेश्वरवादी धर्मांपैकी एक आहे आणि भाषिकदृष्ट्या ३०००-३७०० वर्षांपूर्वी अस्तित्वात आला असे मानले जाते. प्रेषित झोराष्टर यांनी या धर्माचा प्रसार केला आणि हा धर्म म्हणजे सध्या अस्तित्वात असलेल्या पर्शियाच्या माझडेस्निझम (Mazdayasnism) धर्मातून निर्माण झाला.

झोराष्ट्रीयनिझमची मूळ तत्त्वे फार सोपी आहेत. हा धर्म असे मानतो की जगात फार अंधार/वाईट आहे आणि प्रकाश व मुक्तीकडे जाणारा मार्ग म्हणजे प्रकाशाचा मार्ग. त्या धर्माने प्रकाशाची तुलना सत्याशी केलेली आहे. (It equates light with truth) आणि सत्यापेक्षा मोठा दुसरा कुठलाही सद्‌गुण नाही असे हा धर्म मानतो. हमाटा-हुकांता-हुवराष्ट्र (Homata-Hukata-Huvarashtra) अशी तीन मूळ तत्त्वे मानली जातात. यांचा अर्थ चांगले विचार-चांगले शब्द-चांगली कृत्ये असा होतो. जर एखाद्या व्यक्तीने या तीन तत्त्वांचा आणि सत्याचा जीवनभर अवलंब केला तर तो सन्मार्गाने चालला व त्याला मुक्ती मिळेल असे समजले जाते.

सर्व जाणणारा आणि सर्वांची चिंता करणारा अहुश माझदा नावाचा एकच निर्माता आहे असे झोराष्ट्रीयन धर्म मानतो. त्याला शहाणपणाचा देव (Lord of wisdom) मानले जाते. या धर्मानुसार प्रत्येकाने एक चांगल्या प्रकारे जीवन व्यतीत करावे. त्यामध्ये सात्त्विकता, सद्‌गुण, कामसूवृत्ती आणि दयाळूपणा असावा. या धर्माचे पालन करणारे मृत्यूनंतरच्या जीवनावर व आत्म्याच्या अमरत्वावर विश्वास ठेवतात. त्यांचा दैवी न्यायावर विश्वास आहे आणि सरतेशेवटी चांगल्याचा वाईटावर विजय होईल असे त्यांना वाटते. (मिर्झा २००० : ११०)

झोराष्ट्रीयन्सच्या सर्वात जुन्या धर्मग्रंथाला अवेस्ता म्हणतात. आणि यात गाथा, यसना, विस्पारद, वेदीवदाद आणि यष्ट यांचा समावेश असतो.

गाथा म्हणजे प्रत्यक्ष झोराष्टरवर रचलेले मंत्र. यसना म्हणजे उपासनेविषयक मजकूर आणि विदेवदाद मध्ये शुद्धीकरणासंबंधी नियम असतात. विस्पारद म्हणजे इतर सर्व आध्यात्मिक शक्तींसाठी असलेले मंत्र. यष्ट म्हणजे प्रामुख्याने झोराष्ट्रीयन धर्मातील महाकाव्ये. झोराष्ट्रीयन धर्मातील दैनंदिन प्रार्थनेत या सर्व प्रकारांतील नमुन्यांचा समावेश असतो व या प्रार्थनेला खोरदेह अवेस्ता असे म्हणतात.

झोराष्ट्रीयन धर्मात निसर्गाचा फार आदर दिसून येतो आणि ते हवा, पाणी, भूमी आणि अग्नी यांचा आदर करतात. ही तत्त्वे पवित्र असून त्यांना प्रदूषित करू नये असे ते मानतात. झोराष्ट्रीयन धर्मग्रंथानुसार ते असे मानतात की मनुष्य आणि प्राण्यांना श्वासोच्छ्‌वास घेण्यासाठी हवेची, पिण्यासाठी पाण्याची, शिजवण्यासाठी व झाडाच्या वाढीसाठी अग्नीची गरज असते. ही 'थिअरी ऑफ द फोर एलिमेंट्स' इसवी सनपूर्व पाचव्या आणि चौथ्या शतकात ग्रीक तत्त्ववेत्ते एम्पेडोक्लसस आणि ॲरिस्टॉटलने सांगितली आणि सध्या जगभरातील रसायनशास्त्राच्या पुस्तकांमध्ये ती समाविष्ट आहे. (हाबाशी २०००)

पारशी दिनदर्शिका

पारशी लोक तीन वेगवेगळ्या दिनदर्शिका वापरतात. शेवटचा सर्सेसिअन राजा येझदिगर्द शेरीयार-३च्या काळातील शहनशाही दिनदर्शिकेचा उपयोग बहुतांश पारशी करतात. इतर लोक कदमी किंवा कादीम दिनदर्शिका वापरतात आणि तिसरी 'फसली' दिनदर्शिका. हिच्यात वरील दोन्ही दिनदर्शिकांच्या संयोगाचा प्रयत्न करण्यात आला. परंतु तो सफल झाला नाही. पहिल्या दोन्ही दिनदर्शिकांच्या एकमेव म्हणजे यातील वर्षाच्या

सुरुवातीमध्ये एक महिन्याचे अंतर आहे. कदमी वर्ष शहेनशाही वर्षापेक्षा बरोबर एक महिना अगोदर सुरू होते. (Karaka 1884 : 109)

ठराविक पारशी दिनदर्शिका बारा महिने असतात. प्रत्येक महिन्यात तीस दिवस आणि वर्षाशेवटी पाच दिवस अधिक असतात. त्यांना गाथा म्हणतात. प्रत्येक दिवसाला विशिष्ट नाव आहे आणि यापैकी बारा नावे म्हणजेच महिन्यांची नावे आहेत. जेव्हा दिवस आणि महिन्याचे नाव एकच येते, तो दिवस शुभ मानला जातो.

पारशी लोकांच्या रूढी (customs)

नवजोत, विवाहविषयक रूढी व मृत्यू या पारशी लोकांचे मुख्य रीतीरिवाज आहेत. नवजोत हा रिवाज किशोरावस्थेपूर्वी म्हणजे साधारणपणे पाच ते दहा या वयात साजरा करण्यात येतो. मुले आणि मुली यांना समान वागणूक दिली जाते आणि याप्रसंगी त्यांना 'सुद्रेह' किंवा 'सद्रा' नावाचे अंतर्वस्त्र आणि 'कुश्ती' नावाचे पवित्र कडे घातले जाते. विवाहसोहळा पाच दिवस चालतो. सुरुवात 'आदरणी' किंवा साखरपुड्यापासून होते. पाचव्या दिवशी विवाह होतो. यात प्रामुख्याने दोन पुजाऱ्यांनी दिलेल्या आशीर्वादाचा समावेश असतो. विवाह सूर्यास्त झाल्यावर लगेचच संपन्न होतो. त्यानंतर आनंदोत्सव, खाणे व पिणे होते. मधल्या दिवसांत अनेक Indic सोहळे पार पाडले जातात. यात नवरदेव आणि नवरीच्या घरी आंब्याचे रोप लावले जाते. हा विधी पार पडल्यानंतर विवाह सोहळा सुरू होतो.

पारशी लोकांचे मृत्यूविधी फार जटील आहेत. अंत्यसंस्काराच्या परिसरात मृत शरीर नेले जाते. परंपरेनुसार शरीर शुद्ध केल्यानंतर व प्रार्थना झाल्यानंतर ते टॉवर ऑफ सायलेंसकडे नेतात. टॉवर ऑफ सायलेंस ही एक वर्तुळाकार भिंतीची रचना असते. वरच्या बाजूने खुली असून आतमध्ये एक उंच प्लॅटफॉर्म आणि मध्यभागी खोल, कोरडी विहीर असते. मृत शरीर उघडे करून प्लॅटफॉर्मवर ठेवले जाते आणि गिधाडे व तत्सम मांसाहारी प्राणी त्याचे भक्षण करतात. अशाप्रकारे मृत शरीराचे विघटन होत असताना चार तत्त्वांपैकी एकही तत्त्व प्रदूषित होत नाही. या तीन विधींना 'पैदाश्त', 'उठाम्ना' आणि 'पाठली रात नु उठाम्नु' असे म्हणतात. यांपैकी शेवटचा विधी फार महत्त्वाचा आहे. मृत्यूनंतर चार दिवस आत्मा शरीराभोवती घोटाळतो असे पारशी लोक मानतात. शोकाच्या या चार दिवसांत ते लाल किंवा पक्ष्याचे (fowl) मांस खात नाही. 'पाठली रात नु उठाम्नु' झाल्यानंतरच कुटुंबातील सर्व सदस्य एकत्र येतात आणि मृतात्म्याच्या स्मरणार्थ जेवण करतात. यावेळी मटण धानसाक हा परंपरागत पदार्थ बनवला जातो. यामध्ये ब्राउन राइस व भाज्या आणि मांसासोबत शिजवलेल्या दोन किंवा तीन डाळींचा समावेश असतो. हा पारशी समुदायातील एक प्रसिद्ध पदार्थ आहे. परंतु तो मृत्यूविधीशी संबंधित असल्यामुळे इतर आनंदाच्या किंवा शुभप्रसंगी तो खाल्ला जात नाही.

पारशी लोक भारतीय किंवा युरोपियन पेहराव करतात. परंपरेनुसार पुरुष टोपीने (or headqear) आणि स्त्रिया रुमालाने आपले डोके झाकतात. त्यांचा परंपरागत पोशाख त्यांच्या गुजरातमधील वास्तव्यातून आलेला आहे. स्त्री आणि पुरुष दोघेही 'सदरा' हे अंतर्वस्त्र वापरतात. यात गळ्याच्या खाली सरळ रेषेत मध्यभागी छोटा खिसा असतो. सदऱ्याच्या वर वूलनचा पवित्र कमरपट्टा बांधला जातो. याला ७२ धागे असतात व त्यांना 'कुश्ती' असे म्हणतात. नवजोत विधीच्या वेळी प्रत्येक पारशी व्यक्तीला हे दिले जाते.

पारंपरिक प्रसंगी पुरुष पांढरी पँट, शर्ट आणि 'डगली' नावाचा ओवरशर्ट वापरतात. या ओवरशर्टला गोलाकार कॉलर असते आणि दोन 'बो'च्या साहाय्याने ती व्यवस्थित जागेवर बांधली जाते. एक बो मानेजवळ आणि दुसरा कमरेजवळ

असतो. काही जण गोलाकार कॉलर असलेला जाड, लांब कोट घालतात. या कोटाला मोठी शिंगं किंवा हाडापासून बनवलेल्या गुंड्या असतात. या कोटाला 'डगला' म्हणतात. तो काळा किंवा पांढरा असतो. पारंपरिक शिरोवस्त्र म्हणजे एकतर मुलामा दिलेली पगडी असते, जिला 'पगरी' म्हणतात. स्त्रिया गुजराती पद्धतीने साड्या परिधान करतात. त्यावर सिल्कची भरजरी एम्ब्रॉयडरी केलेली असते. त्याला 'गाराज' म्हणतात. सदऱ्यावर ब्लाउज व त्यावर साडी नेसली जाते. पारंपरिकपणे स्त्रिया व पुरुष लेदरची सपाट स्लिपर वापरतात. ती समोरून बंद असते व तिला 'सपाता' म्हणतात. सध्या पुरुषांसाठी विटकरी रंगाचे बूट व स्त्रियांसाठी सँडल्स किंवा ड्रेस शूज प्रचलित आहेत. आजकाल बहुतांश पारशी आधुनिक पेहराव करतात व पाश्चिमात्य पद्धतीचे कपडे वापरतात.

याव्यतिरिक्त पारशी लोकांच्या मोजक्या रूढी आहेत. खानपानावर जवळपास कुठलेही बंधन नसते व त्यांना प्रमाणात खानपानं करण्याची शिकवण असते. पारशी लोक 'बामण' नावाचा एक महिना साजरा करतात व या महिन्यात मांस खाण्यावर बंदी असते. खानपानावर असलेले हे एकमेव बंधन आहे. काही फार कट्टर असलेले पारशी प्रत्येक महिन्यातील विशिष्ट चार दिवशी शाकाहार घेतात. तथापि, या शाकाहारात मासे आणि अंडी यांचा समावेश होतो व या काळात याचे भक्षण करू शकतात. पारशी लोकांना खाण्यापिण्याची फार आवड असते आणि कुठलाही प्रसंग त्यांच्यासाठी उत्सवाचा प्रसंग असतो. मांस व मासे ह्यांचे मद्यपानासोबत नियमितपणे भक्षण केले जाते. त्यांच्या रोजच्या जेवणात ते मोठ्या प्रमाणात मासे, चिकन आणि अंडी घेतात. सणाच्या प्रसंगी ते बकरीच्या मांसाला प्राधान्य देतात. त्यांचे पदार्थ पूर्णपणे भारतीय खाद्यसंस्कृतीवर आधारित आहेत व आज हजार हर्षांनंतर फार कमी पर्शियन पदार्थांच्या खुणा मागे उरल्या आहेत. ते गाय किंवा डुकराचे मांस वर्ज्य करतात. ते ज्या हिंदू आणि मुस्लीम समाजासोबत राहतात त्यांच्याप्रती आहाराचे प्रतिक म्हणून ते डुकराचे व गायीचे मांस भक्षण करत नाही. ब्रिटिश पदार्थांचाही त्यांच्या पदार्थांवर परिणाम झालेला दिसतो. खाणे आणि मनोरंजन यांची त्यांना फार आवड असते. बहुतांश पारशी लोक फार चांगले यजमान म्हणून ओळखले जातात.

पारशी समुदाय आज कमी होत चालला आहे. अनेकांनी परदेशात स्थलांतर केले आहे आणि सद्यस्थितीत तीन पैकी दोन विवाह हे आंतरजातीय आहेत. पुरुषांच्या बाबतीत प्रश्न उद्भवत नाही. परंतु स्त्रियांच्या बाबतीत अशी समस्या आहे की त्यांच्या मुलांना पारशी समजले जात नाही. चांगले पोषण, उत्तम आर्थिक परिस्थिती आणि चांगली वैद्यकीय सुविधा यामुळे त्यांचे जीवनमान चांगले आहे. बहुतांश पारशी वयाच्या ८० वर्षांपर्यंत जगतात. पारशी समाज हा वृद्ध लोकांचा समाज बनत चालला आहे. कारण जन्माच्या नोंदी फार कमी होत आहेत. या समाजासमोरील ही एक गंभीर समस्या बनलेली आहे. कदाचित लवकरच भारतातील पारशी समुदाय केवळ स्मृतीत शिल्लक राहील.

■

(मूळ इंग्रजी लेखाचा मराठी अनुवाद
डॉ. वैशाली देशमुख : श्री शिवाजी कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, अमरावती)

FEMINISM

(Status & Goals)

Editor

Dr. Sandip B. Kale

Chapter in Book

FEMINISM (Status & Goals)

■ Dr. Sandip B. Kale

■ *First published*, – 8th March, 2022

© Editor&Publisher

■ **Published by**

Prof. Virag Gawande for
Aadhar Publications,
Behind Govt. VISH,
New Hanuman Nagar,
Amravati – 444 604.

■ **Printed by**

Aadhar Publications,

■ Notice

The editor, publisher, owner, printer will not be responsible for the articles published in this issue. The articles published in this issue are the personal views of the authors.

■ Price : 400/-

■ **ISBN-** 978-93-91305-21-5

Editorial

I am very happy to publish this book on **FEMINISM (Status & Goals).** All the professors and researchers have made a concerted effort to clarify the contemporary context of Feminism through various perspectives on the occasion of 75th Year of Indian Independence Day of India. An honest effort has been made in cooperation with the professors and researchers to analyze and explicate their views in context with the Feminism which has been a boon for knowledge through the present editorial book.

Feminism is an ideology associated with the political movement. Feminism emerged as a pro-women ideology in order to inculcate the idea of gender equality in the society. The feminist ideology holds that women, like men, should have access to socio-economic and political rights for their holistic personality development. Women have to endure injustice because of their femininity. The duality of woman is systemic and such duality exists in all societies. Based on this premise, all feminists have continued their movement. Feminists have established a number of theories regarding the general pattern, norms, and institutions of inequality. An important contribution of feminism is that it suggests ways and means to address the inequalities created by gender segregation, and to transition it politically. The aim of feminism is to eradicate the exploitation and dichotomy of women in all walks of life. The terms feminism, neo-feminism, and the women's movement are generally used interchangeably. The role of women's rights, the meaning of feminism, is to make women aware of their full independence is the main strategy of feminism. According to Wilson, the feminism is not a consecutive theory but many theories are included in it. It is not only awareness of women's secondary but women have a political commitment that the real-edged credits. In this connection, the authors and researchers in this book have tried to unravel various contexts and make a proper analysis of feminism. I hope that the book may be

Women Empowerment: Potrayal of Empowered Women in Indian English Literature

Dr. Aparna T. Sarode
Assistant Professor in English
Shri Shivaji Arts and Commerce college, Amravati

Abstract:

Empowerment of women is a wide-ranging concept which aims at uncovering the inner strength of women.The present conditions of women in India are relatively disempowered inspite of many efforts undertaken bygovernment. It is found that acceptance of unequal gender norms by women is stillprevailing in the society. Empowerment means self discovery. Self-discovery is a phase, where search for self is the main motiveof the writers in which he wants to project it through their writing.Literature as a tool of self-expression and self-identification is a powerful tool of empowerment of women internally as well as in other external spheres. In literature many women writers plays pivot role in focusing women's empowerment through their works.

Key words: Empowerment, discrimination, cathartic effect, feminism etc.

Introduction:

Empowerment is a socio-political movement which advocates active participation by women to demand for their rights. It is a movement which is fought against female oppression under patriarchy. Unlike the western feminist movement, India's movement was initiated by men and later joined by women. Much of the early reforms for Indian women were conducted by men. The list of champions of the cause of women is long - Raja Ram Mohan Roy, Ishwar Chandra Vidya Sagar, Keshav Chandra Sen, Phule Ranade, Agarkar, Ranade Karve to mention few. By the late 20th women gained greater autonomy through the formation of independent women's own organizations, the Indian constitution. They got equality, freedom from discrimination. The concept of women's empowerment has emerged out of various women's movements in different countries. Actually women empowerment means to creata social environment and provide opportunities through which women can make independent decisions and choices either individually or collectively. Through it, they can acquire knowledge, power and experience.It is an active, multi dimensional process, which should enable women to realize their full identity and power in all spheres of life. India envisions a future in which Indian women are independent and self reliant. It is unfortunate that the potential role of women in the society has been ignored, preventing them from making their rightful contribution to social progress.

Concept of Women's Empowerment:

The concept of women's empowerment has got high importance in social science, literature and society. Empowerment of women means developing them as more aware about individuals, who are politically active, economically productive and independent and are able to make intelligent discussion in matters that affect them. The Oxford American Dictionary defines "empowerment" as "to make (someone) stronger and more confident, esp. in controlling their life and claiming their rights." It means to give women power and help them face the challenges of being a woman in society. In general women empowerment refers to increase and improve the social, economic, political and legal strength of the women to ensure equal rights to women and to make them confident enough to claim their rights.

Women's empowerment is based on following main elements:

- To remove the historical and structural discrimination against women in all domains.
- To give equal treatment and equal opportunities for women in all spheres of life - economic, political, social, educational etc. - regardless of the differences based on caste, culture, religion, race, nationality etc.
- To maintain equality of rights and equal protection of rights of women

Women empowerment gives vent to assert her humanness. Empowered women have the power of decisions making.

Role of Literature in Women Empowerment

Literature is the mean to represent the society. Through it, the author projects empowerment of womento achieve the desired goals. Many writers like Margaret Atwood, Tony Morrison, Virginia Woolf and many more wrote on the empowerment and freedom of women's life. Many novels, short stories, satires and poems were written on the empowerment of women. Women's empowerment is heavily concentrated on the household and individual level.

Literature and Women's Empowerment:

Literature has been deeply influenced by the movement concerning women's rights and equality that ensured feminist struggles all over the world. It is, therefore, necessary to analyze literature as a domain that reflects the concerns of gender justice and women's empowerment. As Simone de Beauvoir notes: **"One is not born, but rather**

becomes a woman. No biological, psychological or economic fate determines the figure that the human female presents in society; it is civilization as a whole that produces this creature, intermediate between male and eunuch, which is described as feminine." According to her, women are considered secondary in relation to men since ancient times. Her role is pre-conceived as one of bearing and giving birth to a child. The woman is neither defined nor recognized as a subject in her own right. Women had to face many obstacles in the personal, literary and cultural fields. It is resulted in the suppression of her inherent creative potential and exercise of the right to self-expression. As a result, the powerful currents of feminism that have swept the literary world during the past one and half centuries have caused many women to assert their identity through literature. As a critical tool, women's literature provides us with an awareness of the role and expectations of women in society. How can the study of women's writings and literature help in understanding the process of empowerment of women and advancement of gender justice? Literature can become a site for women's empowerment in the following ways:

1. The socio-psychological realm of women and their expectations from society can be judged by expression presented by literary writer. Writing helps writers to crystallize their identity.
2. Writing can become a weapon for women. It could provide them with an opportunity to think critically about issues of gender and sexuality in the context of interpersonal and social relations.
3. Literature helps consider women's experiences in a historical, psychological and societal context.
4. Experiences of women are generally shaped by gendered realities. Their writings emerge from and represent their typical socio-psychological and economic conditions. Literature reflecting these special conditions would be valuable in identifying micro realities and situations that are not reflected in the macro notions relating to women's empowerment.
5. Writing literature has cathartic effect. It would help them to overcome ingrained emotions of fear.

Feminism has been used by mostly the women novelists. Their novels reflect that the present age women have realized that she is not helpless and is not dependent. They feel that woman is equal to male. Indian women writers explore the feminine subjectivity and apply the theme that range from childhood to woman hood. Through their novels ... what actually feminism is. These women writers told th

feminism means putting an end to all the sufferings of women in silence that means empowerment of women..Some prominent Indian women writers writing in English are NayantaraSehgal, Kamla Markandaya, ShashiDeshpande, Shobha De, ManjuKapoor, Anita Desai, Bharati Mukherjee etc. These women writers deal with the issues and problems related to the women. The aim behind portraying women is to empower theposition of women, particularly women in India. These writers have recognized the weaknesses of women and especially their emotional vulnerability and are showing them the path to empowerment through their writings. With the pace of time, we find a change in the temperament, thought-content and tone or we can say the new phase of feminism emerged in which we have the women writers who developed maturity and conviction. Now they have unconventional characters that are able to raise their voice against societal ills. In other genres we have good deal of women characters and authors who dealt with feministic issues and contributes in empowering women.

Sudha Murthy, a well-known industrialist and novelists reiterates empowerment of women through her work. In the lesson *ApproJRD* she focuses how the gender discrimination persists in the society. In the advertisement of job requirement, the mentioned line 'Lady Candidate should not apply' changed her life and leads her to assert her rights. Because of her self-assertion, she got the job and she became empowered woman. In *Gently Falls the Bakula* she presents the story of a married couple Shrimati and Shrikant. Both have studied together and brought up together. They fall in love with each other. They both decide to marry andexecute their decision successfully. She remains totally an uncomplaining wife as her husband became busy in IT Company. After a span of time, she realized her value and she fights for her identity. She summons up courage and determines to leave her husband for the sake of fulfilling her ambition and self respect. It is the dogma of her empowerment. This is her first step to empower herself. This novel criticizes the patriarchal society in which women are neglectedand not allowed to fulfill their ambition and self respect. Her another work *House of Cards* is the best example of women empowerment which throws light on the struggles for quest of identity of a woman through the female protagonist, Mridula. Murty's *Gently Fallsthe Bakula* and *House of Cards* throw light on the gender equality. They are shown enough capable of facing adversities of life. Therefore their sense of empowering themselves seems to be the emblem of gender equality.

In the novels of Shobha De, women are victims of oppression and exploitation. In the beginning they tolerate and suffer and compromise but when they feel suffocated, they try to snatch their rights. ShobhaDe's novels like *Sultry Days, Starry Nights, Snapshots, Sisters, Surviving Men,* all show the power game now being played by women who are as thirsty for power and social recognition as men. These women have learnt the trick of coming into power like Asha Rani in Starry Nights.

In ShashiDeshpande's novels, women revolt against the rigid social and family set-up.Saru in *The Dark Holds No Terror* is insulted by her husband because she is superior to him mentally and socially. Despande has bestowed her women characters with immense inner strength which is their power. Her works like *The Dark Holds No Terror, Roots and Shadows, The Long Silence, The Binding Vine,* have given us an indepth view of "The vulnerability of women, the power of women, the deviousness of women, the courage of women".ShashiDeshpande has exposed the gross gender discrimination and its fallout in a male dominated society in her first novel *Roots and Shadows*. In the novel, she depicts the agony and suffocation experienced by the protagonist Indu in a male-dominated and traditionbound society. She refuses to play the straitjacketed role of a wife imposed upon by society. She has made bold attempts at giving a voice to the disappointments and frustrations of women despite her vehement denial of being a feminist. Caught between tradition and modernity, her protagonists search for identity within marriage. Deshpande's novels contain much that is feminist. The realistic delineation of women as wife, mother and daughter, their search for identity and sexuality as well, leaves the readers in no doubt where her real sympathies lie.

Another Indian woman writer Kamla Markandaya presents strong women in her novels who do not lose their identity and strength of mind inspite of hardships. Rukmini, the heroine of *Nectar in a Sieve* is faced by economic upheaval, husband's infidelity and children's disobedience but she remains unbroken and intact. She does not escape or withdraw. She faces life with remarkable strength. In her other novel *Some Inner Fury* Mira is a liberated woman and emotionally strong who chooses to live in her country rather than go after her love, Richard. Her female characters such as Rukmani, Mira, Premala, Roshan, Sarojini, Caroline, Anasuya, Nalini, Helen, Vasantha, Lalitha and Mohini all have asserted their identity in their own way. Nearly all of Markandaya's women characters exhibit a positive and optimistic outlook on life and emerge much stronger than their male counterparts. Each one of them responds in her

unique way to her dreams for a better and meaningful life. By exercising their own free will, exhibiting their own self, they get fulfillment and recognition in life. In this way they are able to establish their true identity. She has traced a woman's transformation from self-sacrificing Rukmani in her first novel to self-asserting. Mohini in her ninth novel, kindling her son Rabi with the flame of revolution.

Anita Desai's women whether it is Nanda Kaul in *Fire On the Mountain* or Maya in *Cry, the Peacock* or Monisha in *Voices in the City,* are all liberated, mentally advanced, with an independent identity. A woman is considered strong and empowered if she can make her own choices and live life on her own terms. Her novels symbolize the universal feminism. Through her novels, Desai has unveiled the grim as well as mysterious truth of human psychology, especially women's questions in most of her novels of our postmodern era. Desai has wanted to highlight the matriarchal struggle, self-freedom, and self-identity and self-power against the male dominated world, where she has universalized the feminist message with the inner gaze. The major concerns of Anita Desai are hatred love and affection, depression and solitude.

Manju Kapur, through the character of Virmati in *Difficult Daughters*, is perhaps exhorting women to be more vocal in their fight against male chauvinism, for their rights to education and economic independence. In a male dominated society where laws for women are made by men, Virmati searches for self identity and desires to assert her rights. The protagonists of all the novels of Manju Kapur are seen as women struggling against all odds. She has always tried to depict the sufferings of women at a deeper level in her novels. The strains of feminism are obvious in her writing. Kapur's novels present the long struggle of women to establish an identity. The concept of ideal Indian woman has become outdated. A modern woman is career oriented because she knows that it is her economic independence which empowers her and enables her fight against the patriarchal hegemony. Manju Kapur, in her novel *A Married Woman*, like a few other contemporary Indian authors, attempts to reimagine femininity. Astha, the protagonist, while living the life of a conventional wife with her husband Hemant and a typical Indian mother to her children, is steering a path of independence which, under normal circumstances, an Indian wife and mother would not dare to do. In order to escape from the tedium of married life, she tries to reach a heightened sensational experience of life, in a rather clumsy way.

Her female characters are sophisticated enough to ignore these traditions as stumbling blocks in the way of their free thinking.

Bharati Mukherjee, a diasporic writer presents the problems faced by expatriate Indian women in an alien land. In all her novels, *The Tiger's Daughter, Wife, Jasmine, Desirable Daughters,* the central women characters, Tara Banerjee, Dimple, Jasmine, Debbi Di and Taralata suffer in various ways in their country of adoption but are bold. They are often victims of racism, sexism and such other forms of social oppression. All her women are strong individuals and do not get lost in an alien culture. They are all survivors like the characters of Shobha De. They are bold and assertive; they have the strong potentiality for adaptability; they live in the firm ground of reality and accept the bitter truth of their life. Prof Anita Myles opines the same when she writes that Bharati's heroines endure hardships stoically and "emerge stronger providing sustenance and equilibrium to the entire community." In *Desirable Daughters*, all the three sisters, Padma Parvati and Tara, break with the tradition and clichéd roles in one way or the other to live life in their own way.

The novels of Anita Nair explore the journey of female character from subordination to freedom and empowerment. The woman protagonists would be liberated from the shackles of the patriarchal set u and come to live life on their own terms and conditions. Anita Nai emerged as one of the contemporary torchbearer amongst feminist writer who exhibited the issues of the empowerment of women. In her work the female protagonists are placed through the grueling experiences domestic oppression. This gives them a reason to stay alive and discov their inner dynamism. Anita Nair's *Mistress* novel project wom subjugation and their suppression in the contemporary Indian society a explores the depth of relationship between Shyam and Radha. Nair *Mistress* is about the possibilities of exploring changes within ones Her woman protagonist Radha is always willing and receptive redefining attitudes and relationships shorn of undue roman embellishments. She wants to free herself from the stultifying traditio concerns and cherish a spontaneous surge towards life. Nair is excell in depicting the inner furies of women and their rising tone emancipation and empowerment. In all the works of Anita Nair, e aspect of womanhood is talked with graciousness and sensiti generating the message of womanhood. The choices and preference women in the patriarchal society are well talked and crafted artisticall all the above mentioned works. She has been able to celebrate the spir

womanhood and uplift their sovereignty and integrity. The constant struggle for self assertion and identity is paid off with the discovery of inner strength and the courage to evolve and construct a new image of womanhood.

Conclusion

Empowerment is related to the norms, values and beliefs of a society; therefore empowerment can be revealed differently in different societies. It is important to change the perception of the society, and then only the empowerment of women can be a success at different levels. The people in the society need to accept the truth that there is a discrepancy in the ideology and the practical implication of the same. To emphasize on the upliftment in the status of the women, the laws need to be strict and also implemented in judicious manner.

Women Empowerment can only be possible if the women come together and decide to self-empower themselves. A movement for women empowerment needs to gain momentum which makes a woman a strong being instead of being the others. Literature's close connection to a woman's identity and her empowerment makes it a potent instrument for both speaking to and listening to her inner world.

Works cited

- Ganesamurthy, V. S. (2008). *Empowerment of Women in India*, New Delhi: New Century Publications
- Indian Writing in English by K.R.SrinivasaIyengar, Sterling Publishers P Ltd..
- Kabeer, n. (2005).*Gender Equality and Women Empowerment: A Critical Analysis of the Third Millennium Development Goal, Gender and Development*, 13.1, March 2005.
- Soni, JaspritKaur (2008). *Women Empowerment the Substantial Challenges* New Delhi Authors press
- Voice of Women in Indian English Literature, IOSR Journal,Vol.12,Isuues and Ver.3.
- Women Empowerment in India, SSRN Electronic Journal Feb.2009.

CURRENT TRENDS IN HIGHER EDUCATION

Edited By : Dr. Sagar P. Narkhede

Scanned by CamScanner

Copyright © DnyanPath Publication, Amravati (INDIA)

No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise or stored in a database or retrieval system without the prior written permission of publishers. This edition can be exported from India only by the Publishers.

या संपादकीय ग्रंथात समाविष्ट सर्व संशोधनपर लेखांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.समाविष्ट सर्व लेखांची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकांची असेल.

CURRENT TRENDS IN HIGHER EDUCATION

Edited By
Dr. Sagar P. Narkhede

Published by the **DnyanPath Publication (INDIA)**
A Leading National Books Publishing House In India
The First edition published in 1st April 2022

ISBN 13 : 978-93-91331-34-4

ISO 9001 : 2015

ज्ञानपथ पब्लिकेशन

Visit us
www.dnyanpath.org

Reg. Office	:	FFS-A, Block C,First Floor, Venus Plaza, Shegaon Naka, V.M.V. Road, Amravati - 444 603 (Maharashtra)
Our Network	:	Maharashtra, Delhi, Gujrat, Chattisgarh, Telangana, Bihar.
Visit us	:	www.dnyanpath.org
Contact us	:	dnyanpathpub@gmail.com
Phone	:	08600353712, 09503237806

Printed at Shri Gurudeo Printers, Amravati.
Mahatma Fule Sankul, Shegaon Naka,
V.M.V. Road, Amravati - 444603 (Maharashtra)

Price : ₹ 550/-

15. **A Study of Higher Education in India**
Dr. Sachin Y. Vaidya

16. **Emerging Technologiesin English Language Teaching And Learning**
Dr. Aparna Tulshiram Sarode

17. **Role of ICT In The Higher Education**
Balasaheb Shivaji Pawar

18. **Challenges And Opportunities In Front of Higher Education In India And Worldwide**
Dr. D. S. Wankhade

19. **Indian Money Market**
Dr. Dipak K. Raut

20. **Effect of Online Education**
Ku. Jayaprabha M. Bhagat

21. **Current Trends In Higher Education : Current Trends In Teaching And Learning**
Dr. Sachin Kadu

22. **The Study: Stress And Anxiety of Students During Examination**
Dr. Sanjay V. Deshmukh

23. **New Trends in Commerce Education & Research**
Prof. Sanjay. G. Gawai

24. **Challenges In Front of Higher Education In India**
Mr. Syed Rameez Syed Waseem

25. **Higher Education in India : Opportunities and Challenges**
Prof. Dr. Vina J.Warade

26. **राजकीय क्षेत्रातील महिला व विकास (भारतीय महिलांची विविध काळातील दर्जात्मक स्थिती)**
डॉ. योगेश म. वडतकर

27. **मानवाधिकार व कायद्यानुसारअधिकार**
डॉ. गणेश ए. पांडे

28. **उच्च शिक्षणात सोशल मीडियाची भूमिका**
डॉ. प्रतिभा दीपक सूर्यवंशी

29. **उच्च शिक्षणात सोशल मिडियाची भूमिका व महत्व**
प्रा. विलास महादेवराव वानखेडे

Scanned by CamScanner

Emerging Technologiesin English Language Teaching And Learning

Dr. Aparna Tulshiram Sarode
Asst.Professor in English,
Shri. Shivaji Arts and Commerce College, Amravati

Computers and language teaching have walked hand to hand for a long time and contributed as teaching tools in the language teachings our major concern is how to motivate and instruct the students. This paper tries to analyze the necessity of new technology in language teaching. It also aims to make English teachers aware of the strategiesto use it in an effective manner. It discusses different approaches and techniques, which can assist English language students to improve their learning skills by using technology. Among these techniques are online English language learning web sites, computer assisted language learning programs, presentation software, electronic dictionaries, email messaging programs, listening CD-players and learning video-clips. The tradition of English teaching has been drastically changed with the remarkable entry of the new technology. Technology provides so many optionsas making teaching interesting and making teaching more productive in terms of improvements. It's proved that new technology plays a positive role in promoting activities.

Necessity of Application of New Technology to English Language Teaching:

- To cultivate students' interest in study
- To promote students' communication capacity
- To widen students' knowledge to gain an insightful understanding to western culture.
- To improve teaching effect
- To improve interaction between teacher and student
- To create a context for language teaching
- To provide fexibility to course content
- To encourages students to learn actively.
- Provides individual development and motivation
- To Improves communication skills

Here we can discuss various technology uses in En
language teaching.
These are as follows:

- CALL (Computer Aided Language Lear
software
- Office applications (Word, Power Point, etc
- Web pages
- Internet
- CD-ROMs that come with course books
- Interactive whiteboards, LCD projectors
- Platforms, new software and hardware
- DVD Players
- Multimedia integration
- Mobile phones, smart phones, tablets
- Web board.

Computer Aided Language Learning Program

It aims at improving grammar, vocabu reading comprehension and writing skills. The programs are more flexible and convenient th textbooks, workbooks or tape recorders. Students ha the choice of selection from option 'menu' whatever they want to practice. This program consist of drill practice programs, which involve multiple choice in the blanks questions, substitution drills deman one-word answers etc. Tutorials present explanatio new concept or rules through charts, animation graphics in color or words that change visually o screen to show the effects of grammatical Simulations present a situation and students must p role based on what happens on the screen and inter with the computer. Interactive annual comprehe

Scanned by CamScanner

exercises and audiovisual material in computer can be used to improve pronunciation and intonation.

Students can have language immersion experience with the help of enhanced voice recognition and multimedia capabilities of computer software. There is another technology known as text re-construction. Software helps teachers to provide students with various texts in which letters or words are either missing or are in a jumbled order. Students can work in-group to rearrange the text with the support of a process of mental construction of the linguistic theory. Another software known as concordance software allows students to search through small or large texts to look for instances of the particular words. Students can develop their own hypothesis regarding rules of syntax or semantic collocations.

Multimedia :

Multimedia computers provide us an opportunity to work with all types of information, which exist in digital form, and they can be processed, stored or retrieved from database and can be shared over the Internet protocol network. The chance of using different media in one single interface has exciting prospects for teaching English. Interactive multimedia learning environments will provide necessary support for developing higher level of cognitive skills.

Internet :

Internet is an asset in language learning, is the combination of telecommunication and computer. It can be tailored to suit students' need in ELT. Discussion lists or groups and Message Boards allow students to contact others and talk about subjects of their interest. A chat room is a facility on the web, which allows one to communicate with other people online. There are plenty of ELT websites available on the Internet.

1. www.a4esl.org
2. www.e-mesh.com
3. www.englishclub.com
4. www.examenglish.com

It contains many materials for skill development, vocabulary improvement, information about stress, accent, intonation and proficiency of language, etc. It provides teaching materials for the teachers and practices on exercise for the students.

Edusat Classroom:

EDUSAT is the first exclusive satellite for serving the educational sector. It is configured for audio-visual medium, *employing digital interactive classroom* and multimedia multi centric system. EDUSAT is primarily meant for establishing connection between urban educational institutions with good infrastructure and the large number of rural and semi-urban educational institutions that lack the necessary infrastructure. Besides formal education, a satellite system can facilitate the dissemination of knowledge to the rural population about important aspects like health, hygiene etc.

Impact of Covid-19 Pandemic:

The Covid-19 pandemic has increased educational implication of technology added teaching learning of not only English language but of complete education system. The technology's role in language learning has undergone tremendous change in the recent covid-19 pandemic. This change came abruptly but perhaps made this world more technology driven. An E-learning and related online-teaching method have presently substituted the conventional classroom teaching and is the "new normal". Web-based virtual classroom unexpectedly became essential and opened incredible potentials of new technologically embedded English language teaching-learning. Until the arrival of covid-19, the impact of technological innovation on mainstream higher education was limited and depended on the choice of instructor.

E-learning encompasses use of technology and include all forms of CALL in the measures of massive open online courses (MOOCs) to virtual learning environment (VLE) and learning management system (LMS). The modes of e-learning adopted during the covid-19 pandemic demonstrated that technology embedded ELT provides continuous guidance and knowledge accomplishment competently. Online learning is a form of distance learning, assisted by electronic devices, for instance tablets, smart phones, laptops, and computers which require internet connection use of electronic content that include text, picture representation, graphics, animatronics, audio and video with the use of computer, mobile phones and

Scanned by CamScanner

internet.

Due to online teaching, course assignments can be programmed and planned around individual and specialized requirements. Instructor has the liberty to design E-content to accommodate the needs of different learner groups and offers learning material based on the level of knowledge of learners, especially the learners of English as a second language. It has become conducive to adopt various language teaching methods by using technology embedded web-based applications. Internet facility has opened numerous opportunities of language learning with an easy access to teaching/study material.

Online Learning Application In English Language Teaching :

Online learning is internet access that does not only in school but also at home. The students can use it in learning the English language wherever they live. Online learning supported the proper application in English Language Learning, such as:

a) **Edmodo :** It is a global application in education to help learners with some resources needed. This application use for teachers and learners. Teacher can examine what should be developed –reading, writing, listening or speaking. This knowledge allows planning homework assignment regarding student's need. The teacher can attach a variety of file types, including word doc, MP3, ppt, gif, pdf etc.

b) **Whatshapp Group :** Thisresource plays an important role in Covid Pandemic Period. It is about the text, video call, and voice message. Using it, educators can be easy in online learning.

c) **SeeSaw :** It is the application learning for English language or another in supporting students, teachers, lecturers, and families with remote learning.

d) **Sway Sway :** It is a new app from Microsoft Office in making learning more easily with interactive reports, personal stories, presentations, and more. Besides, this application has many features in texting and picture Sway application is more modern and useful in educators

e) **Zoom :** It is an application provides in a video and web conferencing. Zoom Webinars special feature with up to 500 attendees, online lectures can be conducted through mode.

f) **Email :** It can use to send and receive mes with an email address, anywhere in the wor provides students an excellent opportunity real and natural communication. It emp students for independent learning.

g) **ClassDojo :** It connects with teachers, stude and parents in classroom communities, h use for sharing the photos, vide announcements, and Class Story. Besides, application can translate more 30+ languages

h) ***Google Classroom :*** *It is a free application* online tools in teaching, and learning. It can for students, teacher and lectures. Goo Classroom assists teaching and learni process as follows:

1) **Increased levels of educator :** Goog classroom makes lessons more dynamic a engaging. Educators can construct assignme that incorporate an interactive online game fun YouTube movie, or a visually appeal slideshow with lots of useful information graphics.

2) **Makes teaching more focused organized :** Educators can access classwor any time and from any location.

3) **Learner-educator communication collaboration is made easy :** Educators the opportunity to easily ask questions make/schedule announcements. Simply se essential messages or queries to the class str and students will be able to see them as so they log in. Educators, students, and pa may use video conferencing programs Google Meet to stay in touch from the co of their own homes or offices.

4) **Improving Teachers' Quality :** The u Google Classroom by educational institutio conduct information technology-based lear will deliver the best experience for teache India during the learning process.

i) Blogs It is the updated website for inform conversation style with goalsby communi

Scanned by CamScanner

Using a blog, the teacher can use it for sharing the material in teaching and learning process. Moreover in English Language Learning, the teacher can use it for sharing the material.

Contributions of Technology To English Language Skills:

Through computers and Internet, teachers can develop various language skills among the students.

Developing Listening Skill :

Computer-based listening tests are very important in reinforcing the understanding skills of the listener. CD-ROM based learning films can also provide significant advantages over the traditional methods. Listening to TV and radio educational language programs is another technical way for developing the understanding ability. News satellite TV channels, like the BBC, are also useful for practicing with audio and video media. The use of CD-player devices is another modern tool for listening. The ELL student can save lectures and listening examinations on these audio CDs for latter use.

Developing Reading Skill :

Several methods can be utilized to improve the reading ability of the learner through the use of technology. Reading-based computer programs can be used to improve the word vocabulary, fluency, and comprehension of the students. This also can enable ELL students to increase their interaction with texts, pay their attention to individual needs, and enhance their abilities to read texts they would not otherwise be able to read. There are many Internet web sites prepared solely to enhance the reading abilities of English language learners. There are also a huge number of resources available in the form of newspapers, magazines, journals, electronic libraries, dictionaries, encyclopedias, and newsletters. Another modern way for improving the vocabulary of the learner focuses on the utilization of electronic dictionaries designed specifically for English language learners. Compact discs (CDs) can be used to store large amounts of information digitally. For example, all the articles published in one newspaper for one whole year can be stored on a single CD.

Developing Speaking Skill :

Chatting is the process of voice communication between the speaker and the listener through the internet. This process may be very beneficial to the learner if the other side speaker is a native language talker. Modern computer programs can generate voice signals and decode human sound. These types of programs are defined as artificial intelligence computer programs and can be a very useful tool for improving the speaking capability.

Developing Writing Skill :

Theuse of computers and graphics-based programs can make the writing task much easier and enjoyable, and can make them express their thoughts more clearly. Grammar skills can also be improved with the aid of word processing programs. The learner can highlight a specific part of the written text through underlining, bolding, italicizing, or changing the font size and color of the text with the aid of these programs, which have the capability of automatically checking the spelling and grammar. Using e-mail can bea very effective means for improving writing skills. Students can use E-mails to learn how to respond to the incoming messages using some formal statements and meaningful language. Text chatting is another important technical method for developing writing ability. It provides an on-line and quick tool for writing and expressing thoughts, transferring ideas, and responding instantaneously with the other side writer.

Improve Interaction Between TeacherAnd Student :

Multimedia teaching stresses the role of students, and enhances the importance of "interaction" amid teachers and students. A major feature of multimedia teaching is to preparenand improve students' ability to pay attention and speak, and to develop their communicative competence, During this process, the teacher's role as a facilitator is particularly prominent. Using multimedia in background manufacture creates a good platform for the exchange between teachers and students, while at the same time providing a language environment that improves on the traditional classroom teaching model.

Scanned by CamScanner

Advantages of New Technology:

- Widens Students' Knowledge about the Culture of English.
- Improves Teaching Efficiency.
- Enhances Interaction among Students and between Teachers and Students.
- Creates a Conducive Teaching Environment in the Classrooms.
- Provides Opportunities for English Teaching outside the Classrooms.
- It helps the teacher to find materials related to the topic easily and effectively.
- To attract the attention of the students, teacher can show a lot of pictures or photos taken from the internet.
- MS power-point slide show will save paper as well as focus students attention.
- By surfing the internet, students are practicing critical thinking skills.

With the advent of technology, OHP took the place of black board, Pictures, charts, films and slides were used in the class room to create a visual impact on the students. The arrival of electronic media like radio, Tape recorder, Television and Video provide practical experience to students in language learning recent technology namely computer and internet makes language learning, learner-centred and interesting. The technology can make learning easy and interesting but it cannot replace teacher. Language lab is inessential and student can be allowed to work with compute practice in listening and speaking. Teacher sh familiar with the technology and she can do w the classroom with the help of these technology. It is true that one of the ultimate goals of new la teaching is to promote students' motivation and in interest, which can be a practical way to ge involved in the language learning. Context cr ELT should be based on the openness and Acce of the teaching materials and information. Du process of optimizing the multimedia English students are not too dependent on their mother but will be motivated and guided to communica each other.

Works Cited :

- Beatty, K. (2003). *Teaching and Resea Computer-Assisted Language Le (Applied Linguistics inAction)*, New Pearson ESL.
- Boswood, T. (1997). *New Ways of Computers in Language Teaching (New Tesol Series II)*,California: Teachers of E to Speakers of Other Languages.
- Ghanashyam, G.A. and T.Sai Chandr *English Language Teaching: A Pedag Webquest*,New Delhi: Author Press,20
- Singh, M.S.*Teaching of English* Delhi:Adhyayan Publishers Distributors,2007

***

Scanned by CamScanner

प्रा.सौ.कल्पना देशमुख द्वारा लिखित 'डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे सामाजिक योगदान' इस मराठी पुस्तक का हिंदी अनुवाद

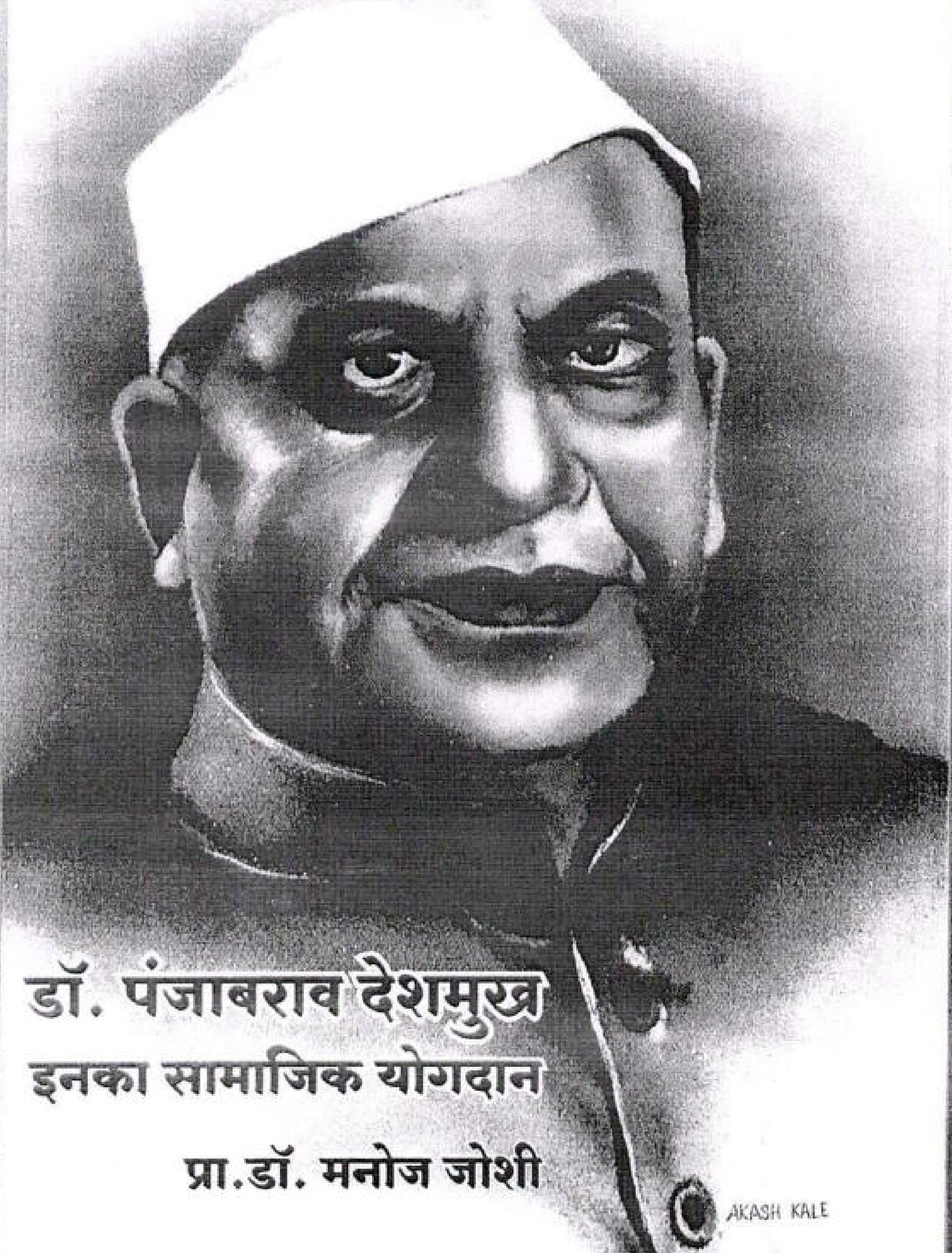

डॉ. पंजाबराव देशमुख इनका सामाजिक योगदान

प्रा.डॉ. मनोज जोशी

(प्रा. सौ. कल्पना देशमुख द्वारा लिखित 'डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे सामाजिक योगदान' इस मराठी पुस्तक का हिन्दी अनुवाद)

डॉ. पंजाबराव देशमुख

इनका सामाजिक योगदान

प्रा.डॉ. मनोज जोशी

नभप्रकाशन

डॉ. पंजाबराव देशमुख
इनका सामाजिक योगदान

- © प्रा.डॉ. मनोज जोशी
  गजानन महाराज मंदिर के सामने, रविनगर,
  अमरावती (महाराष्ट्र) ४४४६०५
  मो-९४२३४२५०४८
  email-manojjoshi251280@gmail.com

- प्रकाशन क्र-८०२६
- प्रकाशन दिनांक
  दि.१० अप्रैल २०२२ (श्रीराम नवमी)
  (डॉ. पंजाबराव देशमुख पुण्यतिथि)
- प्रकाशक
  अनुजा डाहाके / रवीन्द्र डाहाके
  भूमिपुत्र कॉलनी, कॉंग्रेसनगरजवळ, अमरावती.
  मो.९७६५७४८४५७,७७९८२०४५००,९९२३१४५४००
  email-nabhprakashan@gmail.com
  Web-www.nabhprakashan.com
- मुखपृष्ठ
  आकाश काळे
  (श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय के छात्र आकाश काळे ने रंगोली के माध्यमसे साकार की हुयी डॉ. पंजाबराव देशमुख जी की प्रतिमा)
- अक्षर जुळवणी
  अनुप तायडे
  छांगाणी नगर, रविनगर, अमरावती
- मुद्रक
  'नभ प्रिंटर्स'
  श्याम नगर, कॉंग्रेस नगर रोड,
  अमरावती.
- ISBN 978-93-92764-98-1
- मूल्य- रु. १८०/-

अनुक्रमणिका

१.	पुरोगामीत्व के अग्रदूत	२१
२.	भाऊसाहब का समतावाद	२७
३.	भाऊसाहब : एक कर्ते सुधारक	३२
४.	उपेक्षितों के आश्रयस्थान	३६
५.	स्त्री शिक्षा का बीजमंत्र	४०
६.	कृषकों के मुक्तिदाता	४५
७.	भाऊसाहब की काव्य प्रतिभा	५०
८.	भाऊसाहब की हिन्दुधर्म मीमांसा	५५
९.	लोकविद्यापीठ का मूर्तप्रयोग	६१
१०.	भाऊसाहब और श्री शिवाजी शिक्षण संस्था	६८

2021-2022

श्री कृष्ण लीला
INTERNATIONAL
WORLD RECORDS OF EXCELLENCE
BOOK OF RECORDS
(साहित्यिक मैत्री संग्रह)
संपादिका - जयपूर्णा विश्वकर्मा

- पुस्तक :- श्री कृष्ण लीला (साहित्यिक मैत्री संग्रह)
- संपादिका :- जयपूर्णा विश्वकर्मा
- ISBN :- 978-93-91442-07-1
- © लेखक
- प्रथम संस्करण :- 2021
- मूल्य :- 399/-
- Published by

GYANVANI PUBLICATION
Jharkhand
Mob. No. - 8210600202
E-mail - gyanvanipublications@gmail.com

- Printed in India

कॉपीराइट

इस पुस्तक में प्रकाशित सभी रचनाओं की कॉपीराइट एवं सर्वाधिकार लेखक तथा प्रकाशक के पास सुरक्षित हैं, लेखक के लिखित अनुमति के बिना पूर्ण या आंशिक रूप से इसके किसी भी अंश की फोटोकॉपी, रिकॉर्डिंग, इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिक, किसी भी माध्यम से किसी भी रुप में ज्ञान के संग्रहण एवं पुनःप्रयोग की प्रणाली द्वारा, किसी भी प्रकार से पुनः प्रकाशित या संचारित नहीं किया जा सकता है।

प्रकाशित रचनाएँ लेखक के अपने विचार हैं, इससे प्रकाशक का एकमत होना आवश्यक नहीं है। इस पुस्तक से संबंधित सभी विवादास्पद मामले केवल राँची न्यायालय के अधीन होंगे।

प्रकाशित रचनाओं की मौलिकता हेतु संबंधित लेखक ही जिम्मेदार हैं।

का

मैं राधा सी जी लूँ।
न का रस मैं पी लूँ।

गुर अपने भी साधू।
ारा है तुझमें जादू।
न को है मदमाती।
ष्टि ठहर न पाती।
अँखियों को सी लूँ।
मैं राधा सी जी लूँ।

कस्तूरी बन जाऊँ।
तुझको खूब रिझाऊँ।
ों चरणों की दासी।
अँखियाँ मेरी प्यासी।
थोड़ा-सा मैं भी लूँ
मैं राधा सी जी लूँ।

मेरे कृष्ण कंहाई।
अपनी बिसराई।
ामें ही खो जाऊँ।
को मैं सो जाऊँ।
लिंगन अब ही लूँ।
ां राधा सी जी लूँ।

99. सरिता सिंघई कोहि

मुरली की धुन

कदम के पेड़ पर जब,
कोयल कूक लगाती है।
कान्हा तेरी मुरली की,
धुन बहुत याद आती है।

गोधूलि में गैया जब,
गले में घंटी बजाती है।
कान्हा तेरी मुरली की,
धुन बहुत याद आती है।

छोटे बच्चे को मैया जब,
लोरी गाकर सुनाती है।
कान्हा तेरी मुरली की,
धुन बहुत याद आती है।

अलसाई आँखों पर जब,
भोर की किरणें पड़ती है।
कान्हा तेरी मुरली की,
धुन बहुत याद आती है।

आँखें मलते शिशु पर,
अंगड़ाई जब छा जाती है।
कान्हा तेरी मुरली की,
धुन बहुत याद आती है।

पनघट पर पनिहारन,
जब गगरिया छलकती है।
कान्हा तेरी मुरली की,
धुन बहुत याद आती है।

आज भी जीवन में जब,
खुशियों की बात आती है।
कान्हा तेरी मुरली की,
धुन बहुत याद आती है।

100. प्रो. डॉ. मनोज सुभाष जोशी
एम.ए. हिन्दी (प्रथम मेरी), नेट, पी-एच.डी.
हिंदी विभाग प्रमुख, श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय
अमरावती (महाराष्ट्र)

CERTIFICATE

OF PARTICIPATION

DR. MANOJ SUBHASH JOSHI

THE WORLD RECORD OF
"LARGEST COLLECTION OF POEMS ABOUT LORD KRISHNA
WRITTEN BY MAXIMUM PEOPLE IN A BOOK"
IS ACHIEVED BY JAYPOORNA VISHWAKARMA
ON 30TH AUGUST 2021 FROM GARHWA (JHARKHAND) INDIA.
SHE COLLECTED AND MADE A POEM BOOK BY THE TITLE OF "SHRI KRISHNA LEELA"
IN WHICH 251 POEMS ABOUT LORD KRISHNA WERE WRITTEN BY 251 PEOPLE.

PANKAJ VIG
FOUNDER-CEO
INTERNATIONAL BOOK OF RECORDS

SALUTE THE TALENT

THIS CERTIFICATE DOES NOT NECESSARILY DENOTE AN ENTRY INTO ANY PRODUCT DISTRIBUTED OR OWNED BY INTERNATIONAL BOOK OF RECORDS AND MUST NOT TO BE REPRODUCED WITHOUT ...

CERTIFICATE

OF PARTICIPATION

This Certificate is Presented to "Dr. MANOJ SUBHASH JOSHI" for being a Co - Author in the Book "SHREE KRISHNA LEELA" Published by GYANVANI PUBLICATION Which Book is Holding a World Record in INTERNATIONAL BOOK OF RECORD.

9 789391 442071

Jaypurna vishwakarma

Director/ Editor

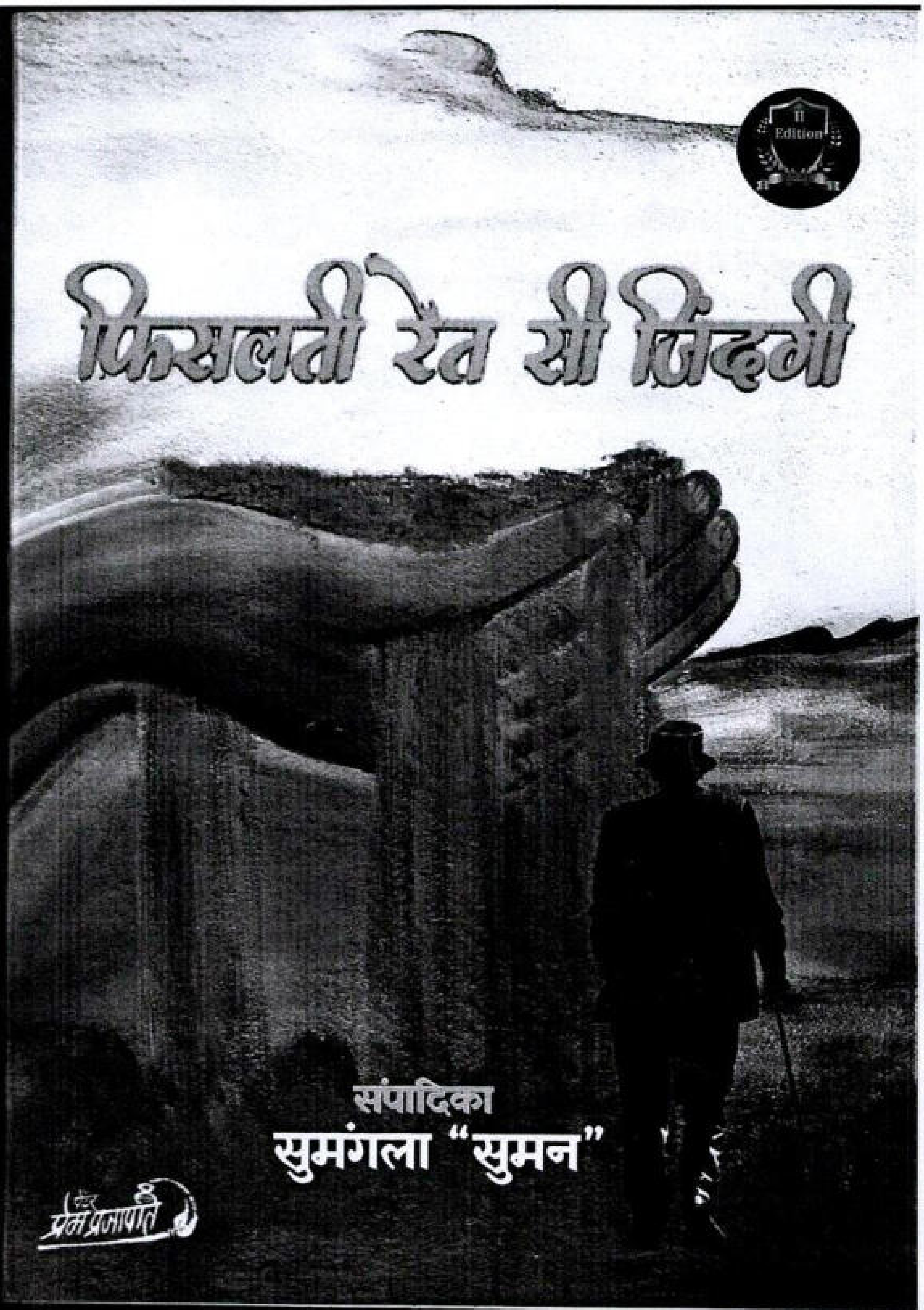

II Edition
फिसलती रेत सी ज़िंदगी
संपादिका
सुमंगला "सुमन"

फ़िसलती रेत सी ज़िंदगी-2

सर्वाधिकार	© 2022 ब्राइट एम.पी. पब्लिशर
प्रथम संस्करण	मार्च 2022
ISBN	978-93-91143-63-3
प्रकाशक	ब्राइट एम.पी. पब्लिशर, 1081ए, नियर चाचा चौक, एन.आई.टी., फरीदाबाद, हरियाणा - 121005
मुद्रण	आर.एच.प्रिंटर्स 1/67, फेज-1, ओखला, नई दिल्ली, पिन- 110020
मूल्य	₹ 200.00

इस प्रकाशन का कोई भी भाग किसी भी माध्यम, इलेक्ट्रोनिक, मैकेनिकल, फोटोकॉपी, ऑडियो या वीडियो रिकॉर्डिंग या किसी अन्यथा द्वारा, के किसी भी रूप में या किसी भी प्रकार, प्रकाशक एवं लेखक की पूर्व अनुमति के बिना, पुनरुत्पादित, हस्तांतरित अथवा किसी भी पुनर्प्राप्ति प्रणाली में संग्रहित नहीं किया जाना चाहिए।

- प्रकाशक

www.bmppublisher.com

समर्पण

यह काव्य संग्रह समर्पित है इस काव्य संग्रह में शामिल के उन सम्मानित कवियों को जिन्होंने अपने काव्य से इस पुस्तक को एक बेहतरीन काव्य कृति बनाया है और जिसमें अपने शब्दों के माध्यम से वो हर बात कही है जो हम सब जानना चाहते हैं।

डॉक्टर कलाम

ऐसे यूँ चले जाना तुम्हारा
दिल नहीं कर रहा मंजूर,
कैसा है विधि का विधान
कैसा है ये क्रूर दस्तूर।
रत्न कोई साधारण नहीं
तुम तो थे हमारा कोहिनूर,
मान हमारा अभिमान थे
तुम पर है देश को गुरूर।

ऐसे यूँ चले जाना तुम्हारा,
दिल नहीं कर रहा मंजूर।

दिव्य ज्योति सी तुम्हारी आँखें
आज चिर निद्रा में जो सोयी है,
नम है हर दिल आज यहाँ
हर आँख आज यहाँ रोयी है।
घना तिमिर - सा छाया है
जैसे उम्मीदे कहीं खोयी है,
महान भी तुम महात्मा भी
तुम सा दूजा यहाँ न कोई हैं।

दिव्य ज्योति सी तुम्हारी आँखें,
आज चिर निद्रा में जो सोयी है।

दुखी हैं सारा देश आज
तुम्हारे यूँ चले जाने से,
बहल नहीं रहा मन अब
कैसी के भी बहलाने से।
काश! कि चले आते तुम
बस किसी भी बहाने से,
क्यूँ रूठे हो इस कदर
मान नहीं रहे मनाने से।

दुःखी हैं सारा देश आज,
तुम्हारे यूँ चले जाने से।

क्या अपना क्या पराया?
सबको तुमने हृदय से लगाया।
गुरु - शिष्य भाई - बंधु
शिद्दत से हर रिश्ता निभाया।
रुकावटें को मुश्किलों को
सबको दूर तुमने कर दिखाया,
मेहनत - ईमानदारी का पाठ
तुमने सबको ही सिखाया।

क्या अपना क्या पराया?
सबको तुमने हृदय से लगाया।

कवि - परिचय

नाम : प्रा डॉ. मनोज सुभाष जोशी
पिता : सुभाष वजेशंकर जोशी
माता : सौ. भारती सुभाष जोशी
जन्म : 25 दिसंबर 1980
शिक्षा : एम.ए.हिन्दी (प्रथम मेरीट) नेट, पी.एच.डी.
संप्रति : सहायक प्राध्यापक, हिन्दी विभाग प्रमुख श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

प्रकाशन कृति - 1. शब्दों के शिखर: प्रेमचंद, 2. बिंब - प्रतिबिम्ब, 3. वीरांगनाओं की शौर्यगाथा (साझा काव्य संग्रह), 4. नन्ही दुनिया का जादुई सफर (साझा बाल काव्य संग्रह) 5. अनवरत (साझा लघुकथा संकलन), 6. मेरी माँ (साझा काव्य संग्रह), 7.गंतव्य (गद्य-पद्य संकलन), 8. अंतर्मन की गूंज 9. यह देश है वीर किसानों का, 10. बलिदान को नमन 11. झाँकती हिय आंगन, 12.आसमान की ओर 13. धनक, 14. काव्य वाटिका, 15.फ़िसलती रेत सी ज़िंदगी-2 (साझा काव्य संग्रह), हिन्दी एवं मराठी में कथा, काव्य, आलेख का निरंतर लेखन

प्राप्त सम्मान : 7 (विविध संस्थाओं से प्राप्त सम्मान)
पता : गजानन महाराज मंदिर के सामने, दत्ता बिल्डिंग मटेरियल सप्लायर के पास, रविनगर अमरावती (महाराष्ट्र) पिन- 444605
मोबाईल नं : 9423425048 (manojjoshi251280@gmail.com)

लम्हा

जब भी यह दिल, उदास होता है।
दिल का लम्हा, वही तो खास होता है।
खुशी तो जाती है, दिल को भुलावा देकर।
गम ही तो दिल के, बस पास होता है।
जब भी यह दिल, उदास होता है।

उदास पल ही तो देते हैं,
होश आने की दवा।
हँसी का दौर तो केवल,
बदहवास होता है।
जब भी यह दिल, उदास होता है।

माना दर्द बढ़ता है,
अक्सर उदास लम्हों में।
दिलों दिमाग अपना उस वक्त पर,
अपने ही तो पास होता है।
जब भी यह दिल, उदास होता है।

दिल का लम्हा, वही तो खास होता है।
खुशी तो जाती है, दिल को भुलावा देकर।
गम ही तो दिल के, बस पास होता है।
जब भी यह दिल, उदास होता है।

बुढ़ापा

बुढ़ापा ऐसा आया है,
शायद बचपन लौट के आया है।
कुदरत की यह माया है,
बुढ़ापा ऐसा आया है।

जिद पर अड़कर रोना होगा,
उँगली पकड़कर चलना होगा।
पर उँगली पकड़ कर भी,
यह तो डगमगा है।
बुढ़ापा ऐसा आया है।

दाँत नहीं है, बाल नहीं है,
खून तो है पर उबाल नहीं है।
झुर्रियों वाली ही काया है।
बुढ़ापा ऐसा आया है।

समझता कोई, क्यों नहीं ऐसा ?
बुढ़ापा भी तो, है बचपन के जैसा।
जिसमें तन्हा मन, अक्सर घबराया है।
बुढ़ापा ऐसा आया है।

क्या कहना तेरा-ऐ ज़िंदगी !

अपनी लगे, तो कभी लगे अजनबी
पर क्या कहना तेरा ऐ ज़िंदगी !
गम दे कभी, तो कभी दे खुशी,
पर क्या कहना तेरा ऐ ज़िंदगी !

रुकने की मोहलत नहीं,
चलने की इजाज़त नहीं।
बैर नहीं ऐ हसी,
पर तुझसे मोहब्बत नहीं।
बदसूरत-सी लगे, पर है महज़बीं।
पर क्या कहना तेरा ऐ ज़िंदगी !

मरने की चाहत नहीं,
जीने की हसरत नहीं।
जीने के इस जख्म में,
मरने से भी राहत नहीं।
खुदगर्ज बड़ी है मतलबी,
पर क्या कहना तेरा ऐ ज़िंदगी !

लेकिन ज़िंदगी तो फिर भी है ज़िंदगी
खुश होकर करो सदा फर्ज अदायगी
रखो सदा नेकी सदाचार और सादगी
भले ही फ़िसलती रहे रेत सी ज़िंदगी
पर क्या कहना तेरा ऐ ज़िंदगी

आज

अक्सर यह होता है,
कविता या तो अतीत में खोती है
या तो भविष्य के सपने संजोती है।

पर क्यों यह आज में नहीं जीती,
या आज में नहीं होती है।
जी हाँ, आज का समय,
सुनहरा कहे या अँधियारा कहे,
यह पल भर आँख मूँद विचार लो।

न अतीत को सोचो,
न भविष्य का आधार लो।

अतीत और भविष्य के बीच,
'आज' न जाने कहाँ यह खो गया है?
भीड़भाड़ और शोरगुल में भी,
आश्चर्य यह, कि यह सो गया है।

हिंदी साहित्य के आधुनिक विमर्श

डॉ. शालिनी वाटाणे

ISBN 978-93-91335-56-4

पुस्तक	:	हिंदी साहित्य के आधुनिक विमर्श
संपादक	:	डॉ० शालिनी वाटाणे
प्रकाशक	:	**विद्या प्रकाशन** सी–449, गुजैनी, कानपुर–22 दूरभाष : (0512) 2285003 मो० : 09415133173 Website: www.vidyaprakashankanpur.com E-mail : vidyaprakashan.knp@gmail.com
संस्करण	:	प्रथम 2022
शब्द सज्जा	:	शिखा ग्राफिक्स, कानपुर
मुद्रक	:	अनिका डिजिटल, कानपुर
मूल्य	:	600/–

Hindi Sahitya Ke Aadhunik Vimarsh

Edited By : Shalini Watane

Price : Six Hundred Only.

पर आमादा है। जबकि आम्बेड़करवादी कवि कविता शोषण एवं तिरस्कार की परम्परा को खारिज करने के लिए प्रतिबद्ध है। हिन्दी साहित्य जगत् में इन दो विरोधी विचारधाराओं का यह अन्तःसंघर्ष जारी है। इस संघर्ष में अम्बेड़करवादी रचनाकार सामाजिक, वर्णिक और साहित्यिक परम्पराओं को ध्वस्त कर तिरस्कार की परम्परा को खारिज कर रहे हैं।

सन्दर्भ

1. सारिका, अप्रैल, 1975 सम्पादकीय : सम्पादक – कमलेश्वर
2. अस्मितादर्श, फरवरी, 1977, –सं–डॉ.म.भि.चिटणिस, पृ.संख्या 42,
3. वही–वही, पृष्ठ संख्या 43, सं–दया पवार
4. बस्स बहुत हो चुका (कविता से), ओमप्रकाश वाल्मीकि पृष्ठ संख्या 15,
5. वही–वहीं,
6. सिन्धुघाटी बोल उठी, सोहनपाल समुनाक्षर पृष्ठ संख्या 38,
7. निर्णायक भीम, अक्टूबर–नवम्बर, 1980, भजनलाल पृष्ठ संख्या 28,
8. तब तुम्हारी निष्ठा (कविता से) – कंवल भारती

गो. से. विज्ञान, कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय
खामगांव, जि. बुलढाणा (महाराष्ट्र)
मोबा. 9975555811

वर्तमान समाज की नारी के कार्यकौशल्य को साहित्य में समावेशित करने की आवश्यकता

प्रा. डॉ. मनोज जोशी

आज समाज के हर क्षेत्र में नारी ने अपना महत्त्वपूर्ण स्थान बनाया है अपने कार्य कर्तृत्व और कौशल्य के बल पर वह ऊंचे से ऊंचा मुकाम हासिल कर रही है। नारी कल्याण, महिला सशक्तिकरण पर चिंतन, मनन, विमर्श के साथ ही यह कार्यान्वयित होना अत्यंत आवश्यक हैं तथा जिनके द्वारा यह कार्यान्वयित हो रहा है,उन्हें साहित्य, समाज में प्रकाशित करना आवश्यक है ताकि अन्य लोगों को प्रेरणा मिल सके।

अपनी पारिवारिक जिम्मेदारियों को निभाने के साथ ही महाविद्यालय, विश्वविद्यालय, विश्वविद्यालय, अनुदान आयोग आदि कई शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक कार्यक्षेत्रों में सक्रियता एवं कार्यकुशलता से अपना योगदान देनेवाले तथा राजमाता जिजाऊ की विचारधारा को अपने जीवनकार्य का आधार, एवं प्रेरणा स्रोत मानने वाले प्राचार्य डॉ स्मिताताई देशमुख इन्होंने स्त्री अस्तित्त्व के संदर्भ में अपने विचारों को पुस्तक रूप में साकार किया है। साथ ही उनकी **शोध स्वतःचा** यह मराठी कविता भी नारी विमर्श का एक सशक्त उदाहरण कही जा सकती है –

"स्त्रीत्वाचा शोध घेताना, आठव गौरवशाली इतिहास,
निर्मितीशील सिंधु संस्कृतीचा...
मानुसपण जाणून घेताना, उगाळू नकोस दुख ऐरणीवरचं,
गोठलेल्या वेदनांच्या ठणक्याचं...
उघड तुझी समृद्ध मनाची कवाड
घे ठाव अनादी अनंत विश्वाचा अमर्याद आभाळ जाणिवांचा...
स्वत्वाचा सूर्य कपाळावर गोंद,
आयुष्याचा मेंदीने हिरवं स्वप्न फुलव ममत्वाने घे विश्व कवेत....
कळू दे तुझा अर्थपूर्ण संचार मुक्त भावविश्वाचा.. अनंतापर्यंत
अमर्याद नवायुगाचा...."[1]

उपरोक्त कविता का हिन्दी भावानुवाद आत्मान्वेषण शीर्षक द्वारा मैंने इसप्रकार किया है–

"नारीत्व की खोज लेते हुए याद कर गौरवशाली इतिहास, निर्मितीशील
सिंधु संस्कृति का
मनुष्यत्व को जान लेते हुए मत दर्शा दुख चरमोत्कर्षी
जमी हुई वेदनाओं के आघात का.. खोल तेरे समृद्ध मन के किवाड़
ले पता अनादि अनंत विश्व का असीम नभ अहसासों का...
स्वत्व का सूर्य भाल पर गोंद जीवन रूपी मेहंदी से हरित स्वप्न सींच
ममत्व से ले विश्व गलबाह... अवगत हो तेरा अर्थपूर्ण संचार मुक्त
भावविश्व का....अनंततक अमर्याद नवयुगका...."[2]

उपरोक्त काव्य का ही यदि हम अर्थपूर्ण चिंतन करें तो हमें नारी के कल आज और आने वाले कल का स्वरूप स्पष्ट रूप से दिखाई दे सकता है। नारी की अपने आप को खोज यह वैयक्तिक न होकर सैद्धांतिक, सामाजिक है क्योंकि नारी की उन्नति या अवनति पर समाज की उन्नति और अवनति निर्भर करती है, ऐसा मुझे लगता है । इस संदर्भ में राजमल बोरा जी कहते हैं– "आज की कविता वैयक्तिक कविता नहीं रही है—— नितांत वैयक्तिक नहीं रही है उसमें बदलाव आया है और इस बदलाव की पहचान समीक्षाओं में हो रही है । सैद्धांतिक रूप में इस विषय पर गंभीरता से विचार होना चाहिए।"[3]

हिन्दी साहित्य में जयशंकर प्रसाद ने कामायनी, प्रेमचंद जी ने निर्मला, भगवती चरण वर्मा जी ने चित्रलेखा, सूर्यकांत त्रिपाठी निराला जी ने तोड़ती पत्थर ,मैथिलीशरण गुप्त जी ने उर्मिला, यशोधरा के साथ ही अनेक साहित्यकारों ने नारी के विविध स्वरूपों का चित्रांकन किया है जिनकी प्रतिछवि हमें समाज में भी दिखाई देती है । साहित्य के समान ही फिल्मों में भी नारी का अस्तित्त्व व्यक्तित्व विविध प्रसंग अनुकूल पात्र अनुकूल उजागर होता रहा है। चाहे मुगल–ए–आझम की अनारकली हो या मदर इंडिया की राधा, पद्मावत की रानी पद्मावती देवी, मणिकर्णिका हो या हाल ही में प्रदर्शित फिल्म गंगूबाई। हर रूप में नारी के स्वरूप को साहित्य समाज का प्रतिबिंब सिनेमा अपनी शैली, काबिलियत के अनुसार उजागर करता रहा है। उसी प्रकार आधुनिक साहित्य में नारी के विविध रूपों की प्रतिछवियां जो समाज में कार्यरत हैं उन्हें भी साहित्य में रेखांकित करना होगा, जिससे विभिन्न क्षेत्रों में नारियों के कार्य कौशल्य से आने वाली पीढ़ियां साहित्य के माध्यम से पढ़ कर अवगत हो सके । इसे वर्तमान युग की आवश्यकता कहा

जा सकता है । इसका एक सशक्त उदाहरण यह कहा जा सकता है कि हमारे अमरावती विश्वविद्यालय के वाणिज्य की बी.कॉम. (द्वितीय वर्ष) हिंदी अनिवार्य विषय की पाठ्यपुस्तक ज्ञानदा में समाजसेविका अनाथों की मां सिंधुताई सपकाल इनके जीवन कार्यों पर आधारित पाठ का समावेश किया गया है. । इसी प्रकार यदि लेखक वर्ग वर्तमान समाज में विभिन्न क्षेत्रों में कार्यरत, संघर्षशील महिलाओं के कार्यों को यदि अपने लेखन के माध्यम से समाज तक पहुंचाए, पाठ्य पुस्तक के माध्यम से साहित्य की विभिन्न विधाओं में उतार सके तो निश्चित ही नारी विमर्श के विविध आयामों से समाज, विद्यार्थी वर्ग, पाठक वर्ग लाभान्वित हो सकेगा एवं उन कार्यों की प्रेरणा से नारी सशक्तिकरण के अभियान को बल मिलेगा ।

उपरोक्त कथन को कार्यान्वित करने हेतु मैंने विभिन्न क्षेत्रों में कार्य करने वाली कुछ महिलाओं का साक्षात्कार लिया जो इस प्रकार है –विभिन्न क्षेत्रों में कार्य करने वाली महिलाओं को अपने कार्यक्षेत्र का साहित्य में समावेश क्यों आवश्यक है इस संदर्भ में प्रस्तुत शोधपत्र लेखक द्वारा प्रश्न पूछा गया और उनका साक्षात्कार लिया गया जो इस प्रकार है–

1) साक्षात्कारदाता– कु. जाह्नवी राऊत (ह.भ.प.कीर्तनकार, प्रबोधनकार, कथावाचक)

प्रश्न – कीर्तन, प्रबोधन, आध्यात्मिक क्षेत्र में कार्यरत नारी के योगदान को साहित्य में समावेशित करना क्यों आवश्यक है ?

उत्तर – "नारी नहीं अबला है इसे क्यों किया बदनाम है । मौका नहीं तूने दिया, देखा ना उसका काम है । आदर्श देवी मान कर तू शक्ति उसको मांगता यह भी समय आता कि अबला को सबल जब जानता।" (राष्ट्रसंत तुकड़ोजी महाराज) "समाजात डोकावुन पाहता आज ही स्त्री शक्तिला पहाल तेवढा प्रतिसाद अजुनही मिळतांना दिसत नाही. ज्या स्त्रीशक्ति ला जगत माता, जगतजननी म्हणुन संबोधण्यात येते, त्याच स्त्रीत्वाला अजुनही माघार घेण्यास परावृत्त करण्यात येतं. ही मोठी खंताची बाब अजुनही दिसुन येते. परंतु आज कुठे तरी याला थांबविण्यात यावं. चला आळा बसावा म्हणुन आज काळाची गरज म्हणुन कीर्तन,प्रबोधन,साहित्य आणि आध्यात्मिक क्षेत्रात स्त्रियांचे योगदान अमूल्य आहे. तेव्हाच संतांनी केलेल्या 'स्वर्गमय संसार' ही व्याख्या पूर्णत्वास येईल."

2) साक्षात्कारदाता – लेफ्टनंट डॉ वैशाली टाकोडे (असिस्टेंट राष्ट्रीय छात्र सेना अधिकारी)

प्रश्न – राष्ट्रीय छात्र सेना में नारी का समावेश क्यों आवश्यक है

और साहित्य में इसे क्यों महत्वपूर्ण माना जा सकता है ?

उत्तर – "अनुशासन जीवन का महत्वपूर्ण अंग है । उसी से हमारे जीवन में नियोजन भी आता है । नारी को हर फ्रंट पर काम करना होता है । चाहे घर बाहर दोनों जिम्मेदारियां निभानी पड़ती है। समय नियोजित करना पड़ता है । राष्ट्रीय छात्र सेना के कार्यों का समावेश भी साहित्य, पाठ्यक्रम में होना चाहिए । जिससे छात्र–छात्राओं को प्रेरणा मिलेगी।"

3) साक्षात्कारदाता – प्रा मोनिका उमक (संयोजक– स्वयंसिद्धा उद्योजिका अभियान,अमरावती)

प्रश्न – उद्योग जगत में नारी का स्थान क्यों महत्वपूर्ण है ?और इस क्षेत्र में कार्य करने वाली नारियों को साहित्य में समावेशित करने से क्या होगा?

उत्तर– "केंद्र एवं राज्य सरकार ने महिलाओं को उद्योजक क्षेत्र में प्रोत्साहन मिले इसलिये पुरुषों की तुलना में 10 प्रतिशत अधिक सब्सिडी दी है । बिजली बिल में ₹ 2 यूनिट से 3 साल के लिए छूट है । जी.एस.टी में भी छूट है । कर्ज के आवेदन पर भी जल्द निर्णय लिया जाता है । उन्हें ग्यारंटर और मॉर्गेज (तारण) की जरूरत (रु 5 लाखतक) नहीं है । महिला उद्योजक बने, बढे इस हेतु के साथ ही महिलाओं का एनपीए (कर्ज लौटाने का प्रमाण) अधिक होता हैं । वे अधिकांश प्रामाणिक होती है । महिलाओं की 90 प्रतिशत समस्याओं का कारण उनका आर्थिक अस्तित्व न होना यह कहा जा सकता है । हरेक को नौकरी संभव नहीं, पर उद्योग हर कोई कर सकता है । इन सब बातों का साहित्य में समावेश होना जरूरी है क्योंकि यह साहित्य में, पाठ्यक्रम में आने से महिलाओं में जनजागृति होगी । उनमें आत्मनिर्भरता बढ़ेगी और वह अपना स्वर्णिम भविष्य बना सकती हैं।"

निष्कर्ष –अंत में मैं यही कहना चाहूंगा कि विभिन्न कार्य क्षेत्रों में महिलाओं का योगदान अतुलनीय था है और यदि समाज ने नारी का उचित मूल्यांकन, सम्मान, गुणगौरव किया तो भविष्य में भी निश्चित ही यह योगदान अतुलनीय ही रहनेवाला है। केवल सामाजिक क्षेत्र ही नहीं बल्कि पारिवारिक क्षेत्र में भी महिलाओं के योगदान को नकारा नहीं जा सकता। मां, बहन, बेटी, सांस, बहु, दादी, नानी आदि विविध भूमिकाओं को नारी बड़े धैर्य, साहस, प्रामाणिकता के साथ निभा रही है । उनकी भी सराहना, सम्मान साहित्य,समाज,सिनेमा आदि विविध क्षेत्रों के माध्यम से होनी चाहिये । जैसे कि कथाकार प्रेमचंद जी ने अपने प्रेमाश्रम उपन्यास में कहा है – "पैसा सब कोई देखता है ; मेहनत कोई नहीं देखता । मर्द दिनभर में एक दो रूपया

कमा लेता है तो मिजाज ही नहीं मिलता, औरत बेचारी रातदिन चुल्हे – चक्की में जुती रहे, फिर भी वह निकम्मी ही समझी जाती है।"

नारी के साथ अगर स्वयं का आत्मविश्वास, हिम्मत, सकारात्मकता तथा परिवार, समाज का साथ, सहयोग रहा तो वह बड़े से बड़े दुख, संकट कठिनाई, बीमारियों का भी सामना कर सकती है। आदर्श परिवार, आदर्श समाज और आदर्श राष्ट्र का निर्माण कर सकती है इसमें कोई संदेह नहीं ।

संदर्भ

1) प्राचार्य डॉ. स्मिता देशमुख, शोध स्वतःचा (मराठी कविता)
2) प्रा. डॉ. मनोज जोशी, आत्मान्वेषण (शोध स्वतःचा कविता का हिंदी अनुवाद)
3) राजमल बोरा, अनुसंधान प्रविधि और क्षेत्र, प्रथम संस्करण 1995, राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड दरियागंज नई दिल्ली, पृ.127

साक्षात्कार :–

1) जाह्नवी राऊत (ह.भ.प.कीर्तनकार, प्रबोधनकार, कथावाचक),
2) लेफ्टनंट डॉ वैशाली टाकोडे (असिस्टेंट राष्ट्रीय छात्र सेना अधिकारी),
3) प्रा मोनिका उमक (संयोजक– स्वयंसिद्धा उद्योजिका अभियान,अमरावती)

हिन्दी विभाग प्रमुख,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती (महाराष्ट्र)

जे.ई.सी प्रकाशन प्रस्तुत करता है।

धनक

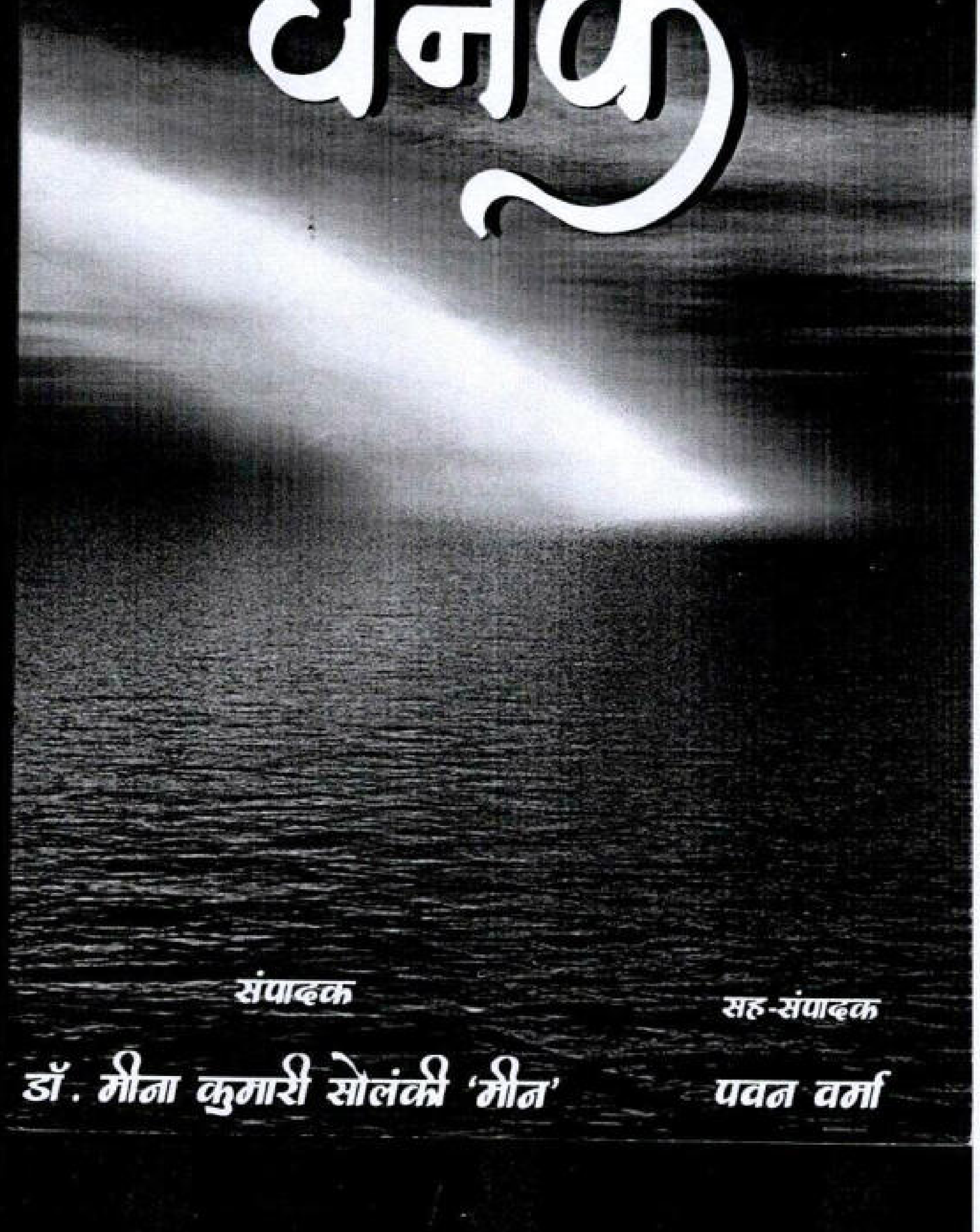

संपादक

डॉ. मीना कुमारी सोलंकी 'मीन'

सह-संपादक

पवन वर्मा

पहली बार 2021 में जेईसी प्रकाशन द्वारा
प्रकाशित अलीनगर मुग़लसराय चंदौली (यूपी), 232 101
एमएसएमई और आईएसओ प्रमाणित कंपनी के तहत पंजीकृत
Email: Jecpublication@gmail.com
Website: https://ww.jecpublication.com
जेईसी प्रकाशन और उसका लोगो जेईसी प्रकाशन,
मुगलसराय के ट्रेडमार्क है
शीर्षक: **धनक**
By: **डॉ. मीना कुमारी सोलंकी "मीन" और पवन वर्मा**
भाषा: हिंदी
Copyright ©JEC Publication
ISBN: **978-93-91280-42-0**
कीमत: 499/-
पेजों की संख्या:136
Typeset in Nirmala UI by Chaitanya Srivastava
Designed by JEC Publication™
Printed at JEC Printing Technologies (India)
सर्वाधिकार सुरक्षित प्रकाशकों की पूर्व लिखित अनुमति के बिना इस प्रकाशन के किसी भी भाग को पुनः प्रस्तुत नहीं किया जा सकता है। एक पुनर्प्राप्ति प्रणाली में संग्रहीत किया जा सकता है, या मेरे रूप में या मेरे माध्यम से इलेक्ट्रॉनिक, मैकेनिकल, फोटोकॉपी, रिकॉर्डिंग या अन्यथा प्रसारित किया है। यह एक काल्पनिक कृति है। इस पुस्तक में वर्णित पात्र, स्थान, संगठन और घटनाएँ या तो लेखक की कल्पना का काम हैं या काल्पनिक रूप से उपयोग किए गए हैं। लोगों से कोई समानता, जीवित या मृत, स्थानों की घटनाएं, समुदाय या संगठन विशुद्ध रूप से संयोग है।

जय माँ शारदे

मात सरस्वती दो वरदान,
सदा तुम्हारा रखूं ध्यान |
शील शक्ति और पाऊँ ज्ञान,
बन जाए इक नई पहचान ||

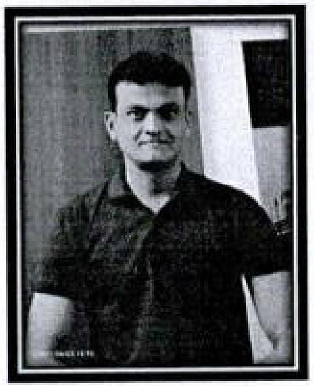

प्रा डॉ मनोज सुभाष जोशी

पिता - सुभाष वजेशंकर जोशी
माता - सौ.भारती सुभाष जोशी
जन्म तिथि - 25 दिसंबर 1980
शिक्षा - एम.ए हिन्दी (प्रथम मेरीट),नेट, पीएच.डी
संप्रति - सहायक प्राध्यापक,हिन्दी विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय अमरावती (महाराष्ट्र)

प्रकाशन कृति -1. शब्दों के शिखर : प्रेमचंद

2. बिंब - प्रतिबिम्ब

3. वीरांगनाओं की शौर्यगाथा (साझा काव्य संग्रह)

4. नन्ही दुनिया का जादुई सफर (साझा बाल काव्य संग्रह)

धनक

धनक धनक महके यह उपवन,
सात रंगों की फुलवारी।
धनक धनक महके तन-मन,
दूर हो सब यह रोग बीमारी।
इंद्रधनु सा जीवन हमरा,
धनक धनक हर आस हमारी।
खुले गगन की खुली पवन से,
धनक धनक महके सांस हमारी।
मानव, पशु, पंछी, झरना,
जनजीवन की न्यारी यारी।
तपती धरती पर बूंदें जो पड़ती,
सब हो जाते हैं बलिहारी।
हृदय रूपी हर इंद्रधनुष पर,
सुख-दुख के रंग बारी-बारी।
जैसे आसमान रूपी कन्व्हास पर,
प्रकृति की सुंदर है चित्रकारी।
धनक धनक यह काव्य पंक्तियां,
'धनक' पुस्तक यह खास हमारी।
इंद्रधनुषी शब्दों के संग,
'धनक' हो हरदम पास हमारी

-प्रा डॉ मनोज सुभाष जो

साझा काव्य संग्रह)
साझा लघुकथा संकलन)
साझा गद्य-पद्य संग्रह)
की गूंज
संग्रह)
है और किसानों का (साझा
को नमन (साझा काव्य
साझा काव्य संग्रह)
रत्न सम्मान 2020
सम्मान 2021
सृजक सम्मान 2021
साहित्य शब्द सम्मान 2021
साहित्य रत्न सम्मान2021
पर कविता,लघुफिल्म

joshi251280@gmail.com
no - 9423425048

हरली हमने हरियाली

नहीं दिखते अब पंछी और तितली,
सूना - सूना जीवन लगता,
सूना - सूना उपवन लगता।
हरली हमने हरियाली।
.... प्राकृतिकता नष्ट हो रही है,
कृत्रिमता उसकी जगह ले रही है।
छीनली हमने प्रकृति की लाली,
हरली हमने हरियाली।
.... हवा में बढ़ते प्रदूषण की आग,
सांसों को जिंदा जला रही है,
प्राणवायु बनने की बजाय,
प्राण हमारे ले रही है।
सुविधामय इस जीवन में,
सब बनावट और है जाली।
हरली हमने हरियाली।
.... पानी का घटता स्तर,
आंखों से भी घट रहा है।
मानव समान बादल भी,
टुकड़ों - टुकड़ों में बट गया है।
पर्यावरण की रक्षा खातिर,
हमें ही बनना होगा माली।
हरली हमने हरियाली।
हरली हमने हरियाली।

-प्रा डॉ मनोज सुभाष जोशी

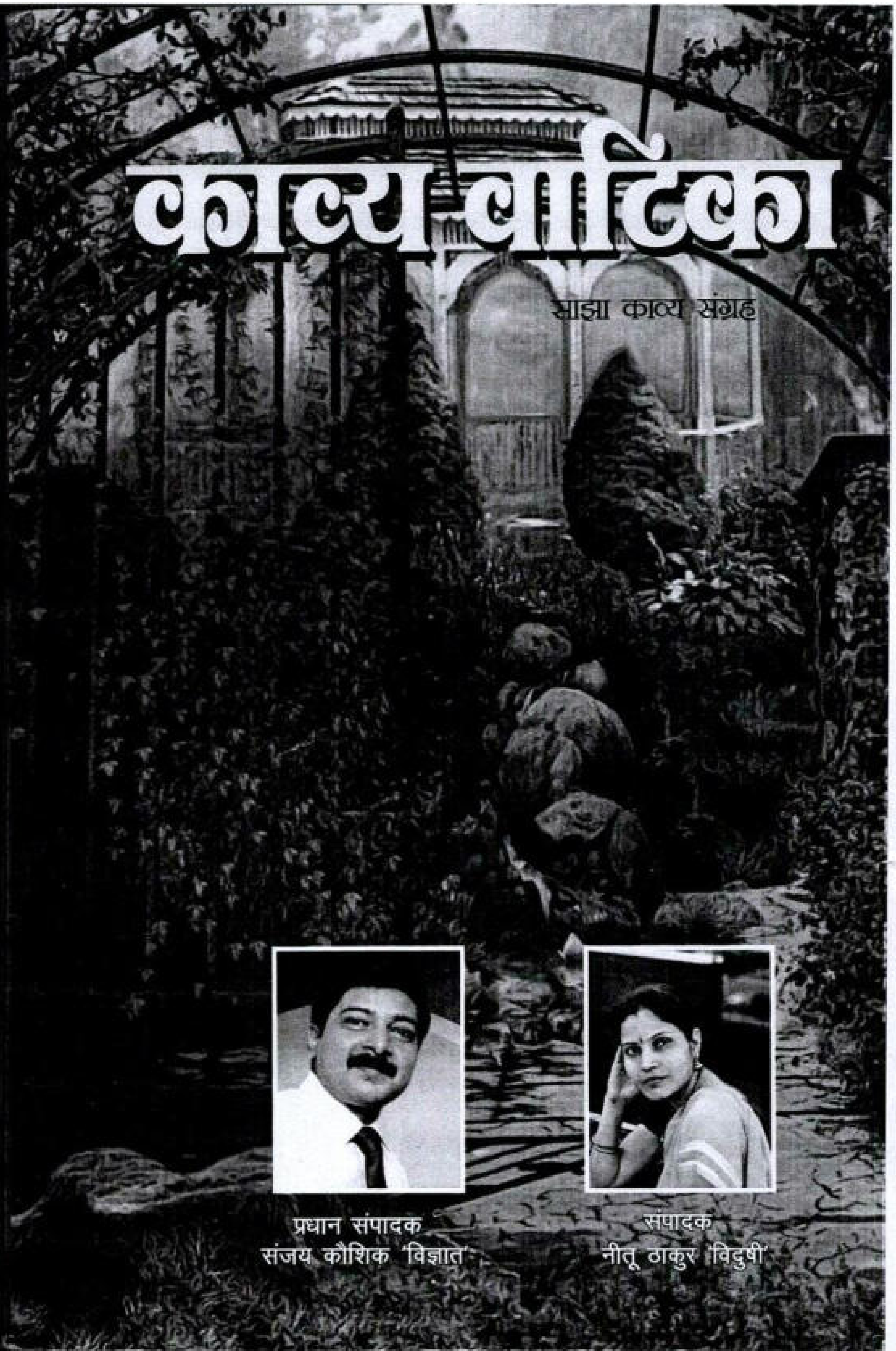
काव्य वाटिका
साझा काव्य संग्रह
प्रधान संपादक
संजय कौशिक 'विज्ञात'
संपादक
नीतू ठाकुर 'विदुषी'

•

विज्ञात प्रकाशन
निकट हनुमान मंदिर, संगम कॉलोनी,
मापरा रोड़, समालखा पानीपत हरियाणा–132101

•

चलभाष संपर्क सूत्र

+91 9991505193, 7015598477

•

प्रस्तुति

प्रधान संपादक : संजय कौशिक विज्ञात

संपादक : नीतू ठाकुर विदुषी

•

सर्वाधिकार

विज्ञात प्रकाशन के पास

•

प्रथम संस्करण: 2021

मूल्य . 400

•

अन्तरराष्ट्रीय मानक पुस्तक संख्यांक

978-93-91180-28-7

•

समर्पण

काव्य वाटिका साझा कविता संग्रह समर्पित है राष्ट्र कवि रामधारी सिंह 'दिनकर' जी को जिनकी सशक्त लेखनी ने आजीवन समाज का प्रतिनिधित्व करते हुए जन जागृति का पावन कार्य किया है। ''सिंहासन खाली करो कि जनता आती है'' जैसी अपनी ओजभरी रचनाओं के माध्यम उन्होंने हर अन्याय के विरुद्ध अपनी आवाज उठाई। उनके व्यापक और प्रभावशाली लेखन कौशल का परिचय देता ''रश्मिरथी'' आज भी पाठकों के मन मस्तिष्क में अपनी अमिट छाप छोड़ता है। ऐसे कवि श्रेष्ठ को शत शत नमन।

प्रधान संपादक : संजय कौशिक विज्ञात

संपादक : नीतू ठाकुर विदुषी

प्रा डॉ मनोज सुभाष जोशी

गजानन महाराज मंदिर के सामने,
दत्ता बिल्डींग मटेरियल के पास,
रविनगर अमरावती (महाराष्ट्र) 444605
अणु डाक – manojjoshi251280@gmail.com
दूरभाष – 9423425048

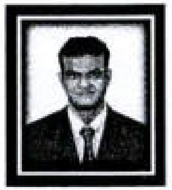

सफलता

दुख की इस दारुण दशा में ,
कब किसका बस चलता है।
दुख में न डगमगाने का,
नाम ही सफलता है।

सुख–दुख का सूरज तो प्रतिदिन,
उगता – ढलता रहता है।
दुख में न डगमगाने का,
नाम ही सफलता है।

आज हार मिली यह,
मान भी लें अगर।
पर हार में भी जीत का
कुछ ना कुछ रंग तो मिलता है।
दुख में न डगमगाने का,
नाम ही सफलता है।

हार – जीत तो चलती,
रहती ही है जीवनभर।
जीत जाने पर माना हमने,
जीत को ही अपना अंतिम घर।
भूल गए जीत की डाल पर कभी –कभी,
हार का फूल भी खिलता है।
दुख में न डगमगाने का,
नाम ही सफलता है।

जीवनभर हमने माना यदि,
जीत को ही खास।
कभी नहीं किया हमने,
हार का अहसास।
तो स्वाभाविक ही किसी और की विजय से,
दिल हमारा जलता है।
दुख में न डगमगाने का,
नाम ही सफलता है।

सुख की आशा

दुख की इस दारुण दशा में,
सुख की आशा दबी है।
जैसे जीवन के सुखी क्षणों में,
दुख की भी कुछ छबि है।

जीवन मृत्यु की उलझन से,
संसार न कभी है बच पाया।
सुख के ढोल पीटकर मानो
दुख ने हथोड़ा बरसाया।

दुख का भी सुख –सा ही स्वागत,
जो करते वह कवि है।
दुख की इस दारुण दशा में,
सुख की आशा दबी है।

सुख में कभी ना हम इतराए,
दुख में कभी न टूट जाए।
सुख – दुख दोनों ही दशा में,
हम सदा आशा गीत गाए।

ऐसा जीवन जीना ही तो,
मानव मन की खूबी है।
दुख की इस दारुण दशा में,
सुख की आशा दबी है।

वीरांगनाओं की शौर्य गाथा

साझा काव्य संकलन

प्रधान संपादक :
संजय कौशिक 'विज्ञात'

संपादक :
नीतू ठाकुर 'विदुषी'

Worldwide Distributor
RAVEENA PRAKASHAN
Published by:
DIKSHA PRAKASHAN

•

Call us :
+ 91- 8700774571, 9205127294
+ 91 - 8700766619, 9958472570

•

Mail us :
dikshaprakashan@gmail.com

•

ALL RIGHT RESERVED

•

First Edition: 2021
Rs.350.00

•

For Book Publishing Guidance
Call us : 09205127294,08700774571
Call us : 08700766619,09958472570

मुद्रक: विमल प्रेस, दिल्ली
© संजय कौशिक 'विज्ञात'

•

वीरांगनाओं की शौर्य गाथा

(साझा-संग्रह)

प्रधान संपादक
संजय कौशिक 'विज्ञात'

•

संपादक
नीतू ठाकुर 'विदुषी

Worldwide Distributor
RAVEENA PRAKASHAN
Published by:
DIKSHA PRAKASHAN

चीत्कार पड़ी मूर्छित बाला नही शीश झुकाना मेरे पिता
स्वीकार मृत्यु है बार बार पराधीनता नही स्वीकार हमें।

मातृभूमि की रक्षा हित न्योछावर तनमन जीवन है
कह मर्म भरी बात दो टुक सो गयी थी वो चिर निद्रा में।
बलिदान कुमारी चम्पा का इतिहास भूला नही पायेंगा
बन अमर गीत गाथा शौर्य की युग युगों तक गाया जायेगा।

प्रा. डॉ. मनोज सुभाष जोशी

हिन्दी विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय
अमरावती, महाराष्ट्र
manojjoshi251280@gmail.com
मोबाइल नंबर – 9423425048

1 मां है अद्‌भुत वीरांगना

दुनिया के हर रणांगनों की
मां है अद्‌भुत वीरांगना
मां से महके जीवन सारा,
घर, द्वार और अंगना
मां है अद्‌भुत वीरांगना
शिशु का जुड़े हैं नाता जग से,
कदम पड़े जब से धरती पर
नौं महीनों के पहले से ही,
जुड़े मां– शिशु के प्राण परस्पर
मां है साथ तब से शिशु के,
जब था उसके कोई संग ना
मां है अद्‌भुत वीरांगना
मां की ममता अमूल्य धरोहर,
मां ही साक्षात है परमेश्वर
मां से बढ़कर कोई न जग में,
मां ब्रह्मा,विष्णु मां ही महेश्वर
संतान के सपनों से जुड़ी है,
मां की हर मनोकामना
मां है अद्‌भुत वीरांगना

समस्त सृष्टि की निर्माता वह,
समस्त वीरों की है माता
पूत कपूत भले ही बने पर,
माता ना होती कभी कुमाता
धरती से लेकर आसमान तक,
मां की जय – जय वंदना
मां है अद्भुत वीरांगना ।

2 महान भारतीय नारी

शौर्य गाथा तेरी अनूठी,
तेरी महिमा न्यारी
तेरे त्यागों की बात करें क्या,
ऐ महान भारतीय नारी
मातृभूमि की रक्षा के खातिर,
न्यौछावर हुए लाल तेरे
भारत मां का रूप लगी तू,
जब – जब आए उन्हें ख्याल तेरे
वीर शहीदों की जननी तू,
तुझपे जनजीवन बलिहारी
तेरे त्यागों की बात करें क्या,
ऐ महान भारतीय नारी
जीजामाता ,लक्ष्मी बाई,
अहिल्यादेवी, पद्मावती,
अनगिनत, अद्भुत रूप है तेरे,
महान वीरांगना दुर्गावती
तेरे शौर्य पुष्पों से सदा प्रफुल्लित,
मानवता की फुलवारी
तेरे त्यागों की बात करें क्या,
ऐ महान भारतीय नारी

रोजमर्रा की जिंदगी में भी
तेरी भावनिक दुनियादारी
तेरे त्यागों की बात करें क्या,
ऐ महान भारतीय नारी ।

मेरी
मां
साझा काव्य संग्रह
सम्पादक - अनुरंजन कुमार 'अंचल'

Title : MERI MAAN

Editor's Name : ANURANJAN KUMAR 'ANCHAL'

Published by : SRIJNONMUKH PRAKASHAN

Publisher's Address : MAITHIL TOLA, KOSHISHARAN GHARBANDHA, PO- BAGULAHA, VIA- MARYGANJ, PS- RANIGANJ, DISTRICT- ARARIA (BIHAR), PIN- 854334

E-mail :- srijnonmukhpublication@gmail.com

Mob. No. :- 9471249998

Printer's Details

Patna, Bihar

Edition Details I (2021)

ISBN : 978-81-947685-5-5

Price : ₹ 251

Copyright

© Poet

संपादकीय

"मेरी मां" (साझा काव्य संग्रह) का प्रकाशन हमारे साहित्यिक कर्तव्य बोध एवं उसके अनुपालन का प्रतिफल है, जो आप सभी प्रवुद्ध रचनाकारों के सहयोग से सम्पन्न हुआ।

पूर्ण संतोष और संतुष्टि की अनुभूति करते हुए मैं सभी वरिष्ठ साहित्यकारों एवं नवांकुर रचनाकारों को हार्दिक बधाई देता हूं,जिनकी रचनाएं गीत, गज़ल, दोहा एवं कविताएं से "मेरी मां" नामक गुलदस्ता सजाया जा सका। हमारा आपका यह सफ़र काफ़ी प्रयास के पश्चात अपना मुकाम हासिल किया है। हमें आशा ही नहीं अपितु पूर्ण विश्वास है कि यह साहित्यिक प्रयास हमारे रचनाकारों को नई पहचान दिलाने में सफल सिद्ध होगा तथा रचनाकारों को साहित्य सृजन में प्रेरणा भी प्रदान करेगा।

एक तरह जहां हिन्दुस्तान में कुछ लोग ऐश - ओ- आराम की जिंदगी जी रहे हैं वहीं दूसरे ओर आदिवासी एवं ग्रामीण क्षेत्रों का गरीब तबका आज भी रोटी और वस्त्र जैसी मूल सुविधाओं से वंचित है। ऐसे लोगों को समाज की मुख्य धारा से जोड़ने में यहीं रचनाकारों अपनी रचनाएं के माध्यम से समाज का ध्यान आकृष्ट कराकर महती भूमिका निभा सकते हैं।

इस नेक सफ़र में हमें श्रीमती चंचल विजय शुक्ला की रचना "रिश्ते", अंजनी शर्मा 'अमृता' की रचना "मां अक्षरा व स्मिता", नम्रता श्रीवास्तव की रचना "मां:एक फरिश्ता " आदि

जैसे तमाम साहित्यकारों की रचनाएं से पाठक गण को एक अप्रतिम प्रेरणा मिलेगी।

इस पुस्तक की सफ़र प्रकाशन के लिए मैं सृजनोन्मुख प्रकाशन का आभार प्रकट करता हूं, जिनका सहयोग हमें समय - समय पर मिलता रहता है। "मेरी मां " नामक किताब की यात्रा पूरी करने में जिन प्रबुद्ध विद्वानों, साहित्यकारों आदि का सहयोग मिला है उन्हें दिल से आभार।

इस पुस्तक में अपनी रचनाएं देने के लिए मैं सभी वरिष्ठ साहित्यकारों तथा युवा रचनाकारों का हृदय आभारी हूं।

शुभकामनाएं सहित।

अनुरंजनकुमार "अंचल"

❐

कविता

यह वीरों की भूमि है, यहाँ दाल नहीं गल पाएगी
लाख जतन चाहे कर लेना, चाल नहीं चल पाएगी
तेरे जैसे न जाने कितने शत्रु यहाँ आये और आकर चले गए....
हर बार अपनी पराजय की वो निशानी छोड़ गए,
कारगिल, लद्दाख हो या डोकलाम वीरों ने इतिहास बना डाला,
धन्य हैं वो भारती के सपूत, निज जीवन न्यौछावर कर डाला...
मंदिर के देवों को हम अब तक न कभी देख पाए,
अब दिन वो दूर नहीं जब देव मूरत में चेहरा इन वीरों का नजर आए...
हम बैठ घरों में मौज करें, तुम रक्त अपना बहाकर के
कैसे नर पंगु बन बैठे हैं जो, दो वचन भी न निकाल पाए सम्मान के...
है गर्व मुझे माँ भारती के वीर सपूतों पर,
इतना प्रण 'सत्या' करता है, जान लड़ा दूँ अपनी मैं
जो कोई आँच आये माँ भारती पर।

❐

प्रा डॉ मनोज जोशी
पिता - सुभाष वजेशंकर जोशी
शिक्षा - एम.ए हिन्दी,नेट, पीएच.डी
सहायक प्राध्यापक,हिन्दी विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय
अमरावती (महाराष्ट्र)

माँ

मां तो मां होती है |
वीर, अद्भुत, महान होती है |
शिशु के लिए मुक्त जमीं,
और खुला आसमां होती है |
मां तो मां होती है |
.......सृष्टि में आने से पूर्व ही,
शिशु का मां से नाता है,
अनगिनत उपकार है मां के,
मानव कहां जान पाता है ?
मानव के लिए तो साक्षात् ईश्वर का,
मां वरदान होती है |
मां तो मां होती है |
.... युगों युगों से मां की महिमा,
समस्त जगत में वर्णित है |
टल जाए बड़े से बड़ा दुख,
जब मां के चेहरे पर स्मित है |
संतान के हृदय में बसी,
हरदम मां की जान होती है |
मां तो मां होती है |
वीर, अद्भुत, महान होती है |

❐

मुक्तक -

1) नारी और नदी

नदी गतिशील, स्थितप्रज्ञ और ध्येयवान होती है |
भारतीय नारी भी अपने, कर्तव्य से महान होती है |
कर्तव्य के लिए सदा प्रवाहित रहना, नारी और नदी का काम होता है,
शायद इसीलिए भारतीय नदियों का नाम, नारी के ही नाम होता है |

2) किसान और जवान

भक्त सच्चा वही जिसका, राष्ट्र भगवान होता है |
मानवता बसी जिसमें, वही इंसान होता है |
धरती मां की रक्षा में, करें हर काम जो मुमकिन,
वो या तो किसान होता है, या फिर वो जवान होता है |

3) परिपाटी

किसी कुम्हार के घड़े की, माटी बन जाओ कभी |
दिव्यांग दृष्टिहीन की, लाठी बन जाओ कभी |
भ्रष्टाचार बेईमानी से, सरोबार इस दुनिया में,
नैतिकता ईमानदारी की, परिपाटी बन जाओ कभी |

4) जिंदगी
कश्तियों के पतवार सी जिंदगी,
फिर भी बीच मझधार सी जिंदगी |
जिंदगी की कोई और कितनी मिसाल दे,
लगती कभी आर कभी पार सी जिंदगी |

5) उपनाम

व्यक्ति के व्यक्तित्व के, अलग और कई आयाम होते हैं |
इन आयामों से अभिव्यक्त, कई नए पैगाम होते हैं |
आयाम - पैगाम के प्रमाण को, पृथक समझने हेतु ही,
शायद नाम के साथ, 'उपनाम' जोड़े जाते हैं |

6) स्तनपान
हर मां को जिस पर होता अभिमान है,
नारी के मातृत्व की, जो सच्ची पहचान है |
मां का दूध ही शिशु के लिए वरदान है |
शिशु को अमृत पिलाने का नाम ही स्तनपान है |

7) मर्यादा
लेन-देन हद से बढ़े, तो धंधा बन जाता है |
बंधन भी हद से बढ़े, तो फंदा बन जाता है |
मर्यादा में रहकर ही सुरक्षित रहता है मानव,
उजाला भी हद से बढ़े, तो मानव अंधा बन जाता है |

8) लक्ष्य
आनेवाला कल, तो एक सपना है |
पर वर्तमान तो मित्रों बस केवल अपना हैं |
अपने लक्ष्य पर ध्यान दे सदा हम,
जीवन का सबक तो, हरदम चलते रहना है

गन्तव्य

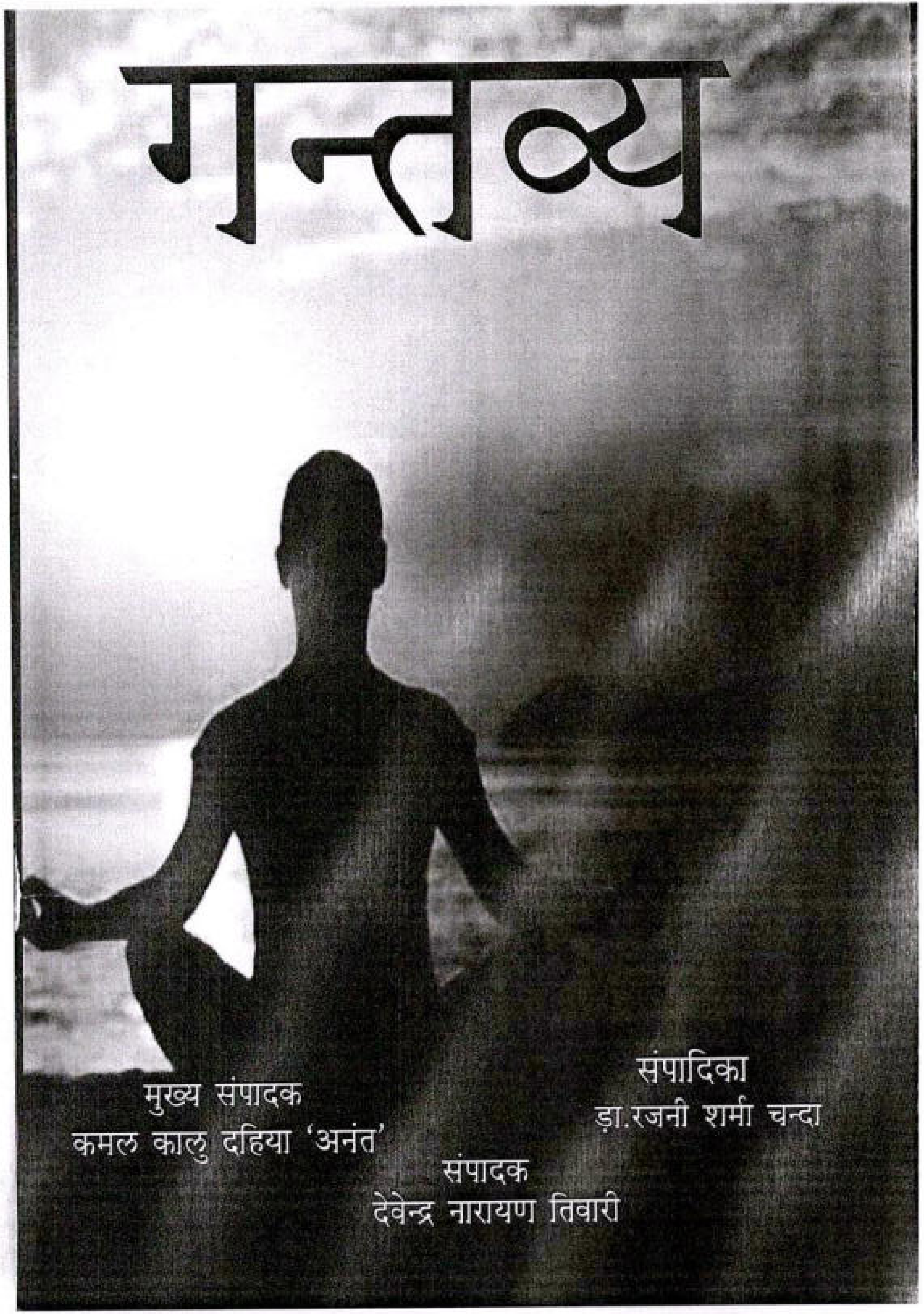

मुख्य संपादक
कमल कालु दहिया 'अनंत'

संपादिका
डा.रजनी शर्मा चन्दा

संपादक
देवेन्द्र नारायण तिवारी

गन्तव्य

GANTAVYA Edited by **kamal kalu dahiya anant**
Devendra Narayan tiwari
Dr. Rajani sharma chanda

संस्करण –जनवरी 2021 प्रथम,

कॉपीराईट – **(लेखकाधीन)**

ISBN: 978–81–951321–1–9

मूल्य – 280/–

प्रकाशक .

रंगमंच प्रकाशन

आर.के.शर्मा, विनय भारत शर्मा

दशहरा मैदान, स्टेज के पीछे,

गंगापुर सिटी, ज़िला – सवाईमाधोपुर,

राज. – 322201

सम्पर्क – 8233261039,8209811851

साहित्य है सबके लिए

पुस्तकें अनमोल धरोहर हैं

email- rangmanchpublication@gmail.com

मुद्रक – आर .एच .प्रिंटर्स
ओखल, नई दिल्ली

अनुक्रम

कल्पना मिश्रा	05
बृज उमराव	07
डॉ. रजनी शर्मा 'चंदा'	09
कपीश माहेश्वरी	11
कमल कालु दहिया	12
अशोक सुथार	14
चंचल चौहान 'झंडू'	16
ज्ञानीचोर	18
शिप्रा शालिनी	20
गुलशन खम्हारी	22
राजश्री राज	24
प्रीति चौधरी 'मनोरमा'	26
टीकम नागर 'राधे'	28
डॉ. अनुज कुमार चौहान 'अनुज'	30
महेन्द्र सिंह कटारिया	32
ज्योत्सना झा	35
प्रो० डॉ० दिवाकर दिनेश गौड़	36
प्रा. डॉ मनोज जोशी	38
डॉ. गोरधनसिंह सोढा 'जहरीला'	40
संजय कुमार स्नेही	42
मोनिका कपूर	47
संतोष श्रीवास्तव	48
चंद्र प्रसाद गुप्ता 'चंद्र'	50
रेखा पांडे	52
निर्मल जैन 'नीर'	53
भूताराम	54
तिलक राम यादव 'कवि तिलक'	55
विकाश बैनीवाल	57
सोदान सिंह नागर	59
बालकवि प्रतीक शर्मा	62
डॉ. उमेश सिंह	64
दिव्यांशा ठाकुर	65
प्रमोद कुमार हर्ष	66
ज्योति बसंत पाराशर	67
श्रीमती अनिता शर्मा	69
पूनम देवी	71
चंदा सिंह	73
सपना 'नम्रता'	75
बृंदावन राय सरल सागर	77
मंजूरी डेका	79
रामाशंकर प्रसाद 'उग्र	81
सरोज कौशिक	83
सविता मिश्रा	85
राम शरण सेठ	87
सुदेश दीक्षित	88
विभा वमा	90
दास बैरागी	92
मानसींग पारगी 'मान'	93
खेमकिरण सैनी	95
देवेन्द्र नारायण तिवारी 'देवन'	97
डॉ० श्रीमती कमोद जैन	100
डॉ० अभिनेष जैन	104
अनिल कुमार यादव	109
अरविन्द कालमा	113
मोहनलाल माहेश्वरी	118
पुष्पा जगनानी	120
शाहाना परवीन	124
सुखमिला अग्रवाल	129
रामबाबू शर्मा,राजस्थानी	132
डॉ गुलाबचंद पटेल	134
अशोक कुमार	137
सौरभ मिश्रा	143
रंजना वर्मा उन्मुक्त	147
डॉ. प्रेमकुमार पाण्डेय	150
डॉ० बबलू कुमार भट्ट	152
शैलेन्द्र सिंह शैली	154
पुष्पा पाण्डेय	156

प्रा. डॉ मनोज जोशी
जन्म दिनांक – 25 दिसंबर 1980
पिता का नाम – सुभाष वजेशंकर जोशी
माता का नाम – सौ.भारती सुभाष जोशी
शिक्षा – एम.ए हिन्दी (प्रथम मेरीट),नेट, पीएच.डी
व्यवसाय – सहायक प्राध्यापक,हिन्दी विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय अमरावती
पता – गजानन महाराज मंदिर के सामने, दत्ता
बिल्डिंग मटेरियल सप्लायर के पास, रवि नगर
अमरावती
email & manojjoshi251280@gmail.com
mobile no & 9423425048

यह देश है हमारा

यह देश है सुंदर प्यारा,
यह देश है जगत से न्यारा ।
इस देश के हम हैं बंदे,
यह देश है हमारा ।

क्या कहना आजादी के,
दीवानों का था ।
क्या कहना देशभक्त,
वीर जवानों का था।

आपस में ही लड़ मरता,
क्यों वतन यह सारा?
इस देश के हम हैं बंदे,
यह देश है हमारा ।

चलो आज मिलकर हम सभी,
है कसम यह खाये ।
किसी भी धर्म या जाति की,
भावनाओं को ना दुखाए ।

दुनिया के इस आसमान में,
चमके यह सितारा ।
इस देश के हम हैं बंदे,
यह देश है हमारा ।

महान सबक

असंभव नहीं है जग में, गर तू कुछ ठान ले ।
जो सोचेगा वो पाएगा, बात यह तू जान ले ।

परिश्रम की राह पर चलकर, अपने लक्ष्य को पहचान ।
जग में सफलता का, यह मूलमंत्र तू मान ।

ईश्वर को भी पा जाएगा, सच्चा गर तू ध्यान ले ।
जो सोचेगा वो पाएगा, बात यह तू जान ले ।

क्यों मानता आज तेरा अंत है ?
इस अंत से ही शुरु आरंभ का प्रांत है ।

अंत से आरंभ का तू नव परिधान ले
जो सोचेगा वो पाएगा, बात यह तू जान ले ।

माना तू आज हारा है,पर हार में जीत का अस्तित्व है ।
देख मन ना कभी तेरा हारे, बाहरी हार जीत गौण तत्व है ।

इक राह रुकी तो दूजी मिलेगी, सबक यह महान ले ।
जो सोचेगा वो पाएगा, बात यह तू जान ले ।

जो सोचेगा वो पाएगा, बात यह तू जान ले ।

अंतर्मन की गूँज

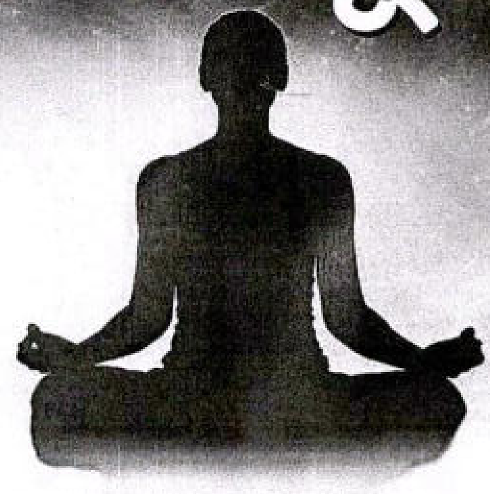

संपादक
नवनीत कुमार शुक्ल

सह-संपादक
सपना सिंह

विशिष्ट सहयोग
आसिया फ़ारूकी

Book : Antarman Ki Goonj
Editor : Navneet Kumar Shukl
Edition : 1st (July, 2021)
ISBN : 978-9391358068

© Composition Authors

Published by

PRACHI
DIGITAL PUBLICATION

Gaytri Vihar, Phase - 1, Jawahar Nagar,
Udham Singh Nagar -263149, Uttarakhand
Website : www.prachidigital.in
E-mail : editor@prachidigital.in
Contact : 9760417980, 9760418103

Printed by :
Thomson Press India Limited, New Delhi-110020

COPYRIGHT NOTICE

The copyright rights of the this published book and all the works / compositions included in the book are reserved by the Composition author, so the book or any part of it or the composition is completely or partially electronic or mechanical (including film, serial, photographic, without the written permission of the Composition author Recording, any newspaper-magazine or literary / news website or portal, or blog, PDF format, photocopy Or translation into another language) may not be republished, translated or transmitted in any manner by recording method or information collection and retrieval system or in any way. If a person or institution attempts to do so, they will be legally responsible for the costs and losses.

This book is published with all possible efforts to make the content error-free after the editor's consent. This publication is being sold on this condition and shall not be liable in any way to any person due to any mistake or omission of the editor or publisher in the published book. In addition, the publisher declares that the pictures /images / illustration / abstract / clip art used on the cover and inner pages of the book have been made available by the author. Therefore, if the images used violate the copyright of any person or institution, the editor will be solely responsible for it, for which the editor gives full consent and agree under publishing agreement. That is, the publisher will not have any responsibility for such matters in the present or future.

शिवेन्द्र प्रताप सिंह

जिला बेसिक शिक्षा अधिकारी
जनपद- फतेहपुर,
उत्तर प्रदेश

शुभकामना संदेश

मुझे यह जानकर हार्दिक प्रसन्नता हो रही है कि जनपद के बेसिक शिक्षा परिवार के शिक्षकों द्वारा नवाचार के रूप में तथा शिक्षकों के काव्य सृजन को पहचान दिलाने एवं प्रेरित करने के उद्देश्य से एक काव्य संग्रह अंतर्मन की गूंज का प्रकाशन किया जा रहा है इस पुस्तक के प्रकाशन से जहां एक ओर बेसिक शिक्षा के प्रति समाज में सकारात्मक संदेश जाएगा साथ ही रचनात्मक रूप से नई प्रतिभाओं को भी उभरने में मदद मिलेगी।

मुझे आशा ही नही बल्कि पूर्ण विश्वास है कि 'अंतर्मन की गूँज' काव्य संग्रह पुस्तक बच्चों एवं शिक्षकों के साथ-साथ समस्त पाठकों के लिए अत्यंत उपयोगी, ज्ञानवर्धक एवं प्रेरणादायक सिद्ध होगी।

इस नवाचारी पहल के लिए मैं संपादक एवं पुस्तक में सम्मिलित समस्त रचनाकार शिक्षकों को हार्दिक शुभकामनाएं देते हुए उनके उज्ज्वल भविष्य की कामना करता हूँ।

शिवेंद्र प्रताप सिंह
(बीएसए)

प्रा. डॉ. मनोज सुभाष जोशी

संप्रति – सहायक प्राध्यापक, हिन्दी विभाग प्रमुख, श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय अमरावती (महाराष्ट्र)
पता – दत्ता बिल्डिंग मटेरियल सप्लायर के पास, रवि नगर अमरावती (महाराष्ट्र), **मोबाइल** – 9423425048

आज

अक्सर यह होता है,
कविता या तो, अतीत में खोती है।
या तो, भविष्य के सपने संजोती है।
क्यों यह आज में नहीं जीती?
या आज में नहीं होती है?
जी हाँ।
आज का समय,
सुनहरा कहें या अंधियारा कहें,
यह पलभर आंख मूंद विचार लो।
ना अतीत को सोचो,
ना भविष्य का आधार लो।
माना अतीत और भविष्य के,
बीज, अंश आज होते हैं।
परंतु अतीत और भविष्य से परे भी,
आज में कुछ राज़ होते हैं।
अतीत और भविष्य के बीच,
आज कहाँ यह खो गया?
भीड़भाड़ और शोरगुल में भी,
आश्चर्य है कि यह सो गया।

✍ प्रा. डॉ. मनोज सुभाष जोशी

हर दौर में जीवन के तू (प्रेरक गीत)

हर दौर में जीवन के तू,
इतना समझ ले प्यारे।
वह भी जीतेंगे एक दिन,
जो हरदम हैं हारे।
इस प्रेरक गीत की यह धुन,
तू सच्चे मन से गा रे,
वह भी जीतेंगे एक दिन,
जो हरदम हैं हारे।।
........अपयश निराशा की सड़कें,
भले पग–पग दुख पहुंचाएं।
विपदा के डाल पर डर की,
भले कोयल कूक लगाए।।
वह पाते मंजिल जो,
ठोकर को ठोकर मारे।
वह भी जीतेंगे एक दिन,
जो हरदम हैं हारे।।
.........तूफान मचलता रहता,
चाहे मन में या धरती पर।
मजबूत इरादों की लौ से,
तूफान में तू आरती कर।।
हिम्मत वाले माझी तो,
हर नाव को पार उतारे।
वह भी जीतेंगे एक दिन,
जो हरदम है हारे।।

✍ प्रा. डॉ. मनोज सुभाष जोशी

शिक्षक रुपी संत

हम शिक्षक रुपी एक संत,
खोए जीवन मूल्यों से सदा मन क्लांत।

सद्ज्ञान यह हमारी कुंजी,
नैतिकता यही हमारी पूंजी।

किताबें, कलम, श्यामफलक,
अध्ययन की छात्रों में बढाये ललक।

विद्यार्थी यही हमारा कान्हा,
सच्चा ज्ञानी उन्हें है बनाना।

महाविद्यालय ही हमारा मंदिर,
संवरती जहां ज्ञान से तकदीर।

विश्वविद्यालय यही हमारा तीरथ,
पूर्ण होते जहां छात्रोंन्नति के मनोरथ।

✍ प्रा. डॉ. मनोज सुभाष जोशी

लक्ष्य की खोज

व्यर्थ जीने का दुख क्यों सहते?
जीने को जीना क्यों कहते?
लक्ष्य ना हो जीने का तो फिर,
लक्ष्य की खोज में हम क्यों ना रहते?

जीवन में हर पल उदासी,
निराशा ही छाई है।
क्यों कभी ना सोचते जरा भी,
यह निराशा कहां से आई है?

दोष दूसरों को दे सदा हम,
दुखों के सपने क्यों संजोते?
लक्ष्य ना हो जीने का तो फिर,
लक्ष्य की खोज में हम क्यों ना रहते?

दुखों की चादर ओढ़े तो,
सुखों के सपने क्यों फिर आए?
क्यों ना हम इस बात को समझे?
कि जो हम चाहे, वह बन जाए।

जीवन रण में लड़ जाए जो,
भाग्य को अपने वें ही बदलते।
लक्ष्य ना हो जीने का तो फिर,
लक्ष्य की खोज में हम क्यों ना रहते?

✍ प्रा. डॉ. मनोज सुभाष जोशी

यह देश है वीर किसानों का

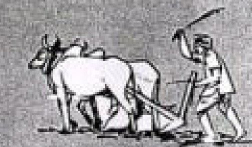

साझा संग्रह

संपादक :
नीतू ठाकुर 'विदुषी'

सह संपादक :
राधा तिवारी 'राधेगोपाल'

Published by :

Vigyat prakashan

•

Mail us :

vigyaatprakashan@gmail.com

•

ALL RIGHTS RESERVED

•

First Edition : 2021

Rs. 380

•

For Book Publishing Guidance

Call us : 9991505193,7015598477

•

मुद्रक : KAUSHIK PRINTS

©Vigyat prakashan

•

अर्णव कलश एसोसिएशन

राष्ट्रीय साहित्यिक मिशन

कलम की सुगंध की प्रस्तुति

यह देश है वीर किसानों का

(साझा काव्य संग्रह)

2 हमपर भी नजर डालो

हमपर भी नजर डालो ,
ओ आन्दोलनकारीयो।
क्या हाल हो गई है हमारी ,
खाने को नहीं हैं दाल रोटी ।

इतनी मेहनत के बाद भी,
रहती हमेशा पैसो की तंगी ।
क्या करे कहाँ जाएँ समझ नहीं आता,
हमारी फसल का सही दाम नहीं लग पाता ।

अच्छी फसल होने पर भी ,
आधा पैसा ही हाथ आता ।
कृषि में नुकसान झेलते हुए ,
अब रहा नहीं जाता ।

व्यापारो नहीं है हम, हमे कुछ नहीं आता ,
यही सोच कर हमें, सरेआम ठगा जाता ।

अनपढ़ समझ हमारा यहाँ, फायदा उठाया जाता ।
बिना सोचे समझे हमें, कही भी अंगूठा लगवाया जाता है।

हम पर भी नजर डालो, ओ राजनेताओं ।
कुर्सी बहुत गर्म कर ली, अब थोड़ा साथ दे दो।

बडे बाजार के मालिकों ,
जरा अनाज अच्छे से तोलो।
खून पसीना बहा कर ,
एक एक दाना उगाया है ।
धूप ठंड बरसात से
मैंने अनाज बचाया है

सिर्फ मैने ही नहीं , मेरे बैलों ने साथ निभाया है ।
अरे ओ हिन्दूस्तान के वासियों, जरा हम पर भी नजर डालो

प्रा डॉ मनोज सुभाष जोशी

पता – गजानन महाराज मंदिर के सामने,
दत्ता बिल्डींग मटेरियल के पास,
रविनगर अमरावती (महाराष्ट्र) 444605
अणु डाक – manojjoshi251280@gmail-com
दूरभाष – 9423425048

1 यह देश है वीर किसानों का

यह देश है वीर किसानों का,
मेहनतकश इंसानों का द्य
इस देश का यारों क्या कहना,
किसान है भारत का गहना द्य
कृषि प्रधान है देश मेरा,
फिर क्यों हो रहा आक्रोश भरा?
किसान गर हड़ताल पर जाए,
जनजीवन सब बेहाल हो जाए द्य
कृषकोन्नति में ही छिपा,
देशोन्नति का हर सपना द्य
किसान है भारत का गहना द्य
मानव, धरती, गगन, पशु–पंछी सब,
ऋणि है कृषक देवता के द्य
मिट्टी में बोकर बीज जिन्होंने,
दिया है अमृत रूपी धान हमें द्य
किसान के कारण ही सृष्टि में,
आया प्राकृतिक बल है ना द्य
किसान है दुनिया का गहना द्य
कर्ज का विकराल पाश कभी ना,
किसान के जी का जंजाल बने द्य
सरकार, देशवासियों का कर्तव्य है यह
किसान का अधिकार,सम्मान मिले द्य
फिर देश है सोने की चिड़िया वाला,
गूंजेगा विश्व में गाना द्य
किसान है दुनिया का गहना द्य

2 किसान

मैं एक किसान,
यह मेरी कहानी द्य
धरती तप रही,
और आसमा में न पानी द्य
खुशहाल जीवन था, कभी हमारा
हर डाल पर जैसे सोने की,
चिड़िया करती बसेरा द्य
घर परिवार के साथ में, सुख से जीवन जीता था द्य
खुशी के गीत गाता और अमन चौन से रहता था द्य
पर ना जाने क्यों अब,
धरती मां रूठ रही है द्य
बेईमान जमींदारों के सामान,
वह भी हमें लूट रही है द्य
किस्मत और कुदरत ने अब मेरा साथ छोड़ा है,
महंगाई के सामने खुशहाली ने दम तोड़ा है द्य
मैं एक किसान,
यह मेरी कहानी द्य
शरीर में खून अब नहीं,
आंखों में सदा पानी द्य
किसी को मुझसे अब, लगता कोई वास्ता नहीं है,
कोई बताए मेरे लिए, कौन सा रास्ता सही है?
दोस्तों, किसानों की आत्महत्या का,
जिम्मेदार कौन है?
उत्तर क्यों नहीं है किसी के पास,
क्यों सभी मौन हैं?
इस स्थिति को बदलने की,
हम कोशिश अगर करते द्य
तो हमारे किसान भाई,
यों जीते जी ना मरते द्य
यों जीते जी ना मरते द्य

रवि रश्मि अनुभूति

पता– 204 –ए, शगुन रेजीडेंसी, सैक्टर17,
प्लॉट नं – 22, रोडपाली (कलंबोली)
नवीं मुंबई – 410218
अणु डाक – ravirashmi301@gmail-com
दूरभाष – 9920796787

1 किसान

भोर होते खेत मे जाए किसान .....
अन्न सबके वास्ते उपजाए किसान.....

कोई भी मौसम हो चिंता न करे .....
अन्न पक जाए तो कटवाए किसान .....

बच्चे उसके भूख से रोते मगर .....
पेट जग का भरता जाए किसान .....

श्रम का उसके मूल्य मिलता ही नही .....
फिर भी खुश होकर गाये किसान.....

जब कभी भी हो निराशा से घिरा .....
अश्क खुद अपने पर बहाए किसान .....

मुक्त ह्रदय से वह रहता है सदा .....
प्रीत की ही रीत सिखलाये किसान .....

वह उगाता है सदा ही भाईचारा भी....
समता के बीज बो जाये किसान .....

अर्थनाद

संपादक
डॉ आस्तीक टी.मुंगमोडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय,
नवरगाव, जि. चंद्रपूर

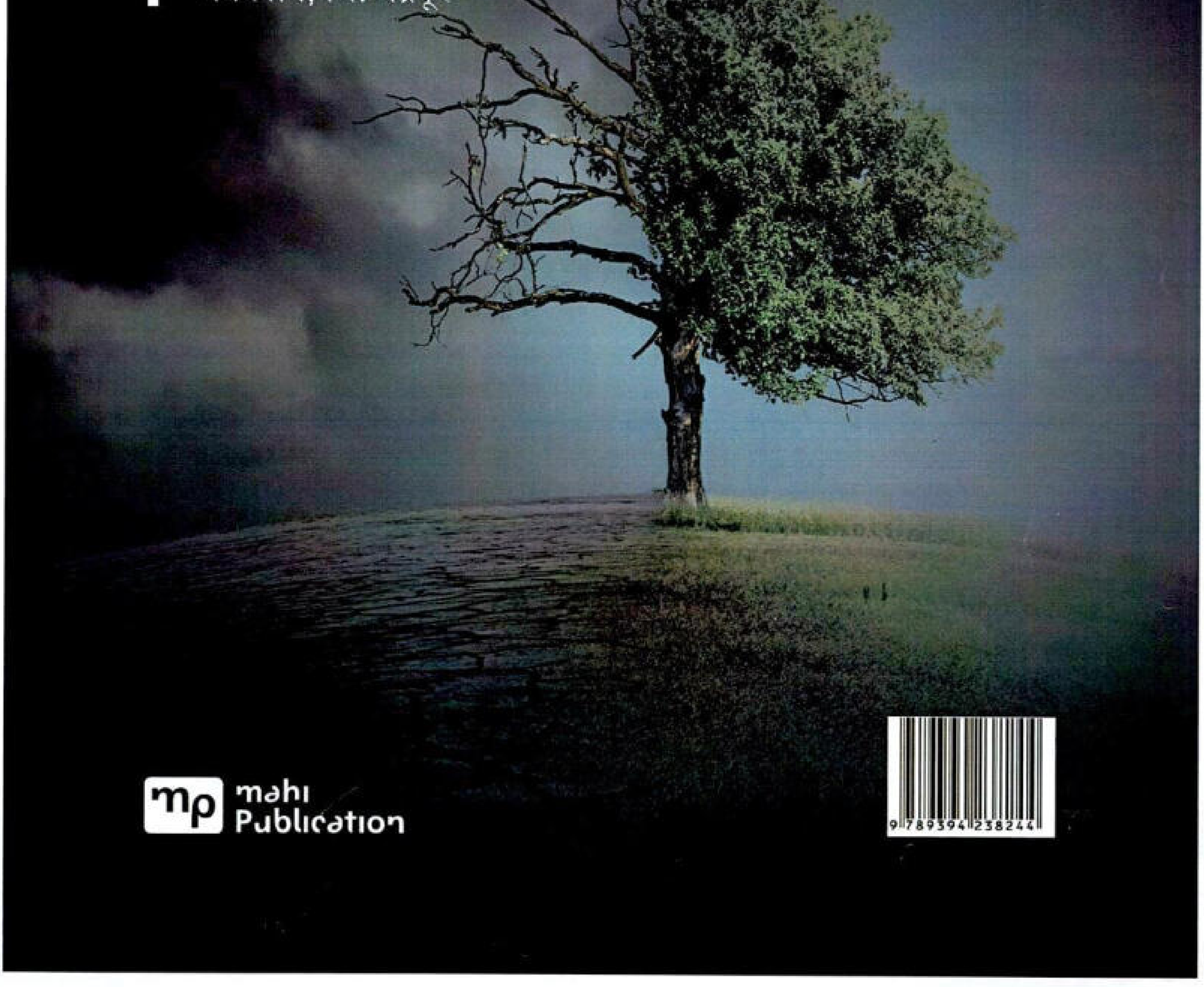

mahi Publication
9 789394 238244

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying or recording) otherwise without the prior written permission of both the copyright owner and the above-mentioned publisher of this book.

Inquiries for bulk sales may be solicited at mahibookpublication@gmail.com

First Edition: 2022

ISBN: 978-93-94238-24-4

Price : RS. 699/-

Mahi Publication
Office No.1, Krishnasagar Society,
Nr. Shivsagar sharda Mandir Road, Ahmedabad-380007
Phone: +(91) 798 422 6340
Website : www.mahipublication.com
E-mail: mahibookpublication@gmail.com

Copyright © 2022\ MAHI PUBLICATION

28	महाराष्ट्र राज्यातील पाण्याची उपलब्धता आणि गुणवत्तेवर हवामानातील बदलांचा परिणाम	प्रा. डॉ. निलम छंगाणी, कारंजा लाड, जि. वाशिम.	174-180
29	भारतातील हवामान बदल, परिणाम व उपाय	डॉ. नितिन कावडकर घुघुस	181-188
30	हवामान बदलाचा कृषि विकासावर परिणाम	डॉ. प्रवीण हाडे, रिसोड	189-194
31	हवामानातील बदलाचा वण्याजीव व मनु-ष्यावरील परिणाम	डॉ. रवी सोरते, नरखेड	195-199
32	हवामान बद्दलाचा महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रा-वर होणारा परिणाम	डॉ. समित माहोरे नागपूर प्रा. संदीप चौव्हाण वर्धा	200-205
33	भारतातील हवामान बदल व त्याचे परिणाम	प्रा. डॉ. संतोष उध्दवराव धामने वाशिम	206-209
34	भारतातील हवामान बदल: परिणाम धोरणे व उपाय	डॉ. सुनील घुगल डॉ. ईश्वर वाघ	210-219
35	भारतातील हवामान बदल, परिणाम व उपाय	डॉ. विठ्ठल ठावरी, भिशी	220-227
36	भारतातील हवामान बदल परिणाम व उपाय	डॉ. विशाल मालेकर, कोरपना	228-232
37	भारतातील हवामान बदल परिणाम व उपाय	सुभाष ज्ञानेश्वरराव गोटफोडे संशोधक विद्यार्थी, प्रा. डॉ. किशोर वि. साबळे अमरावती	233-240
38	भारतातील हवामान बदल,परिणाम व आव्हाने	डॉ.सिध्दार्थ हरिदास मेश्राम, कामठी	241-249
39	भारतातील हवामान बदल, परिणाम आणि उपाय	प्रा.डॉ.नीता नंदलाल तिवारी खडकी	250-255
40	भारतातील हवामाज बदल - परिणाम व उपाय	प्रा. डॉ. दिलीप पांडुरंग महाजन चिखली प्रा. डॉ. राजेंद्रकुमार रामराव गव्हाळे खामगाव प्रा.डॉ.राजेंद्र बापूराव भांडवलकर, यवतमाळ	256-263
41	भारतातील हवामान बदल, कारणेआणि शेती क्षेत्रावरील परिणामव उपाययोजना	गंगाधर एस. घागरे, संशोधक विद्यार्थी	264-270
42	हवामान बदलाचा भारतीय कृषीवरील परिणाम आणि शाश्वत कृषी व्यूहनिती	डॉ धीरज कदम	271-277
43	Climate Changes in India – Conse-quences and Remedies	Dr. Lajwanti R Tembhurne Morshi Amravati	278-281

37 भारतातील हवामान बदल परिणाम व उपाय

सुभाष ज्ञानेश्वरराव गोटफोडे
संशोधक विद्यार्थी
संशोधन केंद्र
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, अमरावती
मो. 7741020052, 9421820052
Email : subhashgotphode@gmail.com

प्रा. डॉ. किशोर वि. साबळे
सहा. प्राध्यापक
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, अमरावती
मोबाईल नंबर 8830834903

सारांश :

आर्थिक विकासाचे चक्र काही काळासाठी अरुंद होऊ शकते, परंतु ते आर्थिक विकासाचे चक्र थांबू शकत नाही. आर्थिक विकास व ऊर्जा यांचा उच्च सहसंबंध आहे आर्थिक विकास टिकवून ठेवण्यासाठी ऊर्जा संसाधनाचा बाजारपेठेला सतत पुरवठा करावा लागतो त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात उर्जा संसाधन वापर होत राहील यामुळे मोठ्या प्रमाणात हरितगृह वायूचे उत्सर्जन होतच राहणार. हरितगृह वायूचे उत्सर्जन रोखण्यासाठी नवीन नवीकरणीय ऊर्जा शिवाय सौर ऊर्जा स्वच्छ व स्वस्त पर्याय दुसरा असू शकत नाही, म्हणून येणाऱ्या काळात मोठ्या प्रमाणात नवीकरणीय ऊर्जा संसाधनावर संशोधन होणे गरजेचे आहे. लोक माणसांमध्ये नवीकरणीय ऊर्जा संसाधनांचा विषयही लोकजागृती करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात नवीकरणीय ऊर्जा संसाधनाचा प्रचार-प्रसार करणे गरजेचे आहे. हरितगृह वायू उत्सर्जन मोठ्या प्रमाणात होत असल्यामुळे नैसर्गिक संसाधनाचा वापर थांबविणे शक्य नसले तरीही कमी करणे हे शक्य आहे. मानवाच्या अती हव्यासामुळे हवामानात प्रचंड प्रमाणात बदल घडून येत आहे. हवामान बदलास अनेक घटक कारणीभूत आहेत. त्यापैकी ऊर्जानिर्मिती क्षेत्र, महत्त्वाचे क्षेत्र आहे जगभरात पारंपरिक ऊर्जा निर्मितीसाठी कोळसा, खनिज तेल, व नैसर्गिक वायू यांचा वापर प्रचंड प्रमाणात केला जात आहे. त्यांच्या ज्वलनातून प्रचंड प्रमाणात कार्बनडायऑक्साईडची निर्मिती होत आहे व त्यातून हवामानात प्रचंड बदल घडून येत आहे. जगातील विकसित देश असो किंवा विकसनशील देश असो सर्व देश हवामान बदलास कारणीभूत आहेत. विकसित देश अधिक कारणीभूत आहे. त्यामुळे हवामान बदल नियंत्रित करण्यामध्ये जगातील सर्व देशांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे. ऊर्जेच्या बाबतीत सर्व देशांनी अपारंपरिक ऊर्जा साधनांच्या वापरावर भर दिल्यास वेगाने होणाऱ्या हवामान बदलावर नियंत्रण ठेवता येईल अन्यथा याच गतीने पारंपरिक ऊर्जा साधनांचा वापर वाढत गेल्यास पृथ्वीचा विनाश होण्यास फार काळ लागणार नाही. कारण भारतातील शहरी हवा प्रदूषणात होणाऱ्या वाढीचा वेग भयावह आहे. निम्मेवरून अधिक शहरे ही बारीक कणांच्या प्रदूषणाने कोलमडलेली आहेत. तर नायट्रोजन ऑक्साईड, ओझोन आणि इतर विषारी घटक सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न अजून बिकट करीत आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेने शिफारस केलेल्या किमान धोक्याच्या मानकांपेक्षा अधिक वाईट दर्जाची हवा 95% भारतीय श्वासावाटे आत घेत आहेत.

प्रास्ताविक :

निसर्गाचे एक मूलभूत मूल्य म्हणजे पर्यावरणाचे संरक्षण जी आपल्या समुदाय टिकून ठेवते आणि अर्थव्यवस्था मजबूत करते म्हणूनच पर्यावरणाच्या स्थितीचा जीवनाच्या गुणवत्तेवर आणि आपल्या अर्थव्यवस्थेवर खोल परिणाम होतो. भारतात जगातील सर्वात जास्त जैवविविधता असणाऱ्या देशांपैकी एक आहे. आणि जगातील एकूण 18 पैकी 2 जैवविविधतेने युक्त संवेदनशील ठिकाणे असणारा देश आहे. त्यापैकी एक आपला समृद्ध पश्चिम घाट आणि दुसरा वैभवशाली हिमालयाचा पूर्वभाग या क्षेत्रातील जंगले फार, विविध जीवजंतू, वृक्षवल्ली, प्राणी, यांनी भरलेले आहेत. अतिशय सुंदर आणि अतुल्य आहेत. मानवी कल्याणर्थ जैवविविधतेचे असणे फारच गरजेचे असते. कारण अन्नसाखळीचे मूळ एक जीव दुसऱ्या जीवावर अवलंबून असण्याचे चक्र निसर्गाने निर्माण केले आहे. पृथ्वी हा सूर्यापासून तिसरा ग्रह आहे. पृथ्वी हा एकमेव ग्रह आहे, जिथे जीवन आहे. जिथे जीवन वैविध्य आहे. आपल्या सौरमालेतील म्हणजे सोलार व्यवस्थेमधील इतर ग्रह एक तर उष्ण किंवा थंड आहे. पृथ्वीचे तापमान तुलनेने स्थिर आहे. पृथ्वीमध्ये इतर ग्रहांपेक्षा काय वेगळेपण आहे? ज्यामुळे पृथ्वी इतर ग्रहांपेक्षा काय वेगळेपण आहे? त्याचप्रमाणे पृथ्वीमध्ये असे काय आहे? ज्यामुळे प्राण्यांच्या जगण्याकरिता अनुकूलता आहे. ते म्हणजे वातावरण, वातावरणाने पृथ्वीला सर्व बाजूंनी व्यापले आहे. वातावरणात अनेक वेगवेगळ्या वायूंचे मिश्रण आहे. वातावरण हे छत्री प्रमाणे आपले सूर्य आणि पावसापासून संरक्षण करते. हवेचा हा पातळ थर सूर्यापासून पृथ्वीचे हानिकारक किरणांपासून संरक्षण करतो. पण हे स्थिर तापमान दरवर्षी वाढत आहे. हवामानात लक्षणीय बदल होत आहेत. हरितगृह वायू परिणामामुळे तापमानात वाढ होते. ज्यामुळे पृथ्वीचे सरासरी तापमान वाढते. तापमान वाढीचा परिणाम प्रचंड आहे. त्याचे परिणाम केवळ एका देशापुरते मर्यादित नाही तर त्याचा संपूर्ण ग्रहावर परिणाम होत आहे. मानवनिर्मित कार्बनडायॉक्साईडचे उत्सर्जन कमी होणे ही भारताबरोबर संपूर्ण जगाची गरज निर्माण झाले आहे. जगातील अनेक राष्ट्रांनी एकत्र येऊन आंतरराष्ट्रीय करारावर स्वाक्षरी केली आहे. त्याचे नाव क्योटो प्रोटोकॉल आहे. या प्रोटोकॉल्सचा मुख्य उद्देश हरितगृह वायूंचे प्रमाण 1990 च्या पातळीपेक्षा 5 टक्के कमी करणे आहेत. यासाठी आपण काय करू शकतो? जागतिक तापमान वाढ कमी करण्यात आपण अशा प्रकारे हातभार लावू शकतो. जास्त झाडे लावणे कचरा कमी करणे हरितगृह वायू तयार करणाऱ्या उत्पादनांचा वापर कमी करणे, ऊर्जा कार्यक्षम उपकरणे वापरणे, वाहनांच्या इंधन कार्यक्षमतेत वाढ अधिक ऊर्जेचा वापर किंवा आपल्या पर्यावरणाला कमी हानी पोहोचवणारे मार्ग वापरणे.

मुख्य शब्द : ग्रीन हाउस इफेक्ट, पर्यावरण, जलवायु, हरितगृह वायू परिणाम, तापमान वाढ

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

1. भारतातील बदलत्या जलवायू परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील बदलत्या जलवायू परिवर्तनाचा मानवाच्या आर्थिक विकासावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे

गृहितके : भारतातील जलवायु बदलत आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययन दुय्यमआकडेवारी वर आधारलेले आहे. संशोधन अभ्यासाकरिता काही संदर्भ पुस्तके, शोधनिबंध, लेख, संकेत स्थळावरील उपलब्ध माहिती इत्यादीचा आधार घेतलेला आहे.

विज्ञान याबाबत स्पष्ट म्हणते नोंदणीकृत इतिहासात प्रथमच असे निदर्शनात आले आहे की हवामान बदल हा मानवाने हवेत उत्सर्जित केलेल्या हरितगृह वायू मुळे होत आहे. वातावरणात सोडलेला वायू आपण वापरत असलेल्या जीवाश्म पदार्था विज्ञानाच्या वापरातून उत्सर्जित होतो आणि याची सुरुवात 1750 पासून झालेल्या औद्योगिक क्रांती पासून झालेली आहे वाढते औद्योगिकरण बेसुमार जंगलतोड व्यापारी शेतीचा उदय, बदलत्या अन्न सवयी, वस्तूचा वाढता हव्यास, ऊर्जेचा वाढता उपयोग इत्यादी बार्बीमुळे पृथ्वीचे आरोग्य हे बिघडत चाललेले आहे.

विकास ही मानवाला चांगले व परिपूर्ण जीवन जगण्यासाठीची शाश्वत प्रक्रिया आहे. यामध्ये नैसर्गिक स्त्रोत अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे. या नैसर्गिक स्त्रोताचा वापर आपण विविध पद्धतीने विविध प्रकारे करत असतो. मात्र या स्त्रोतांची आणि ते निर्माण होण्याची क्षमता मर्यादीत आहे. वाढती लोकसंख्या दरडोई उत्पन्न वाढविण्यासाठी सुरू असलेली चढाओढ या सर्व प्रक्रियेत वाढत चाललेला विविध रसायंनाचा वापर या सर्वांचा परिणाम जागतिक पर्यावरण बदलावर झाला आहे. दुर्दैवाने हा बदल घातक स्वरूपाचा अधिक आहे. वाताअनुकूलन, तंत्रज्ञान, हरित क्रांतीने मोठ्या प्रमाणावर अन्नधान्याचे उत्पादन, जलद आर्थिक वृद्धी हे शाश्वत विकासात आले. या शाश्वत विकासाच्या मागे धावताना मात्र आपण काही नवीन समस्या निर्माण करीत आहोत याची जाणीव 1980 च्या दशकापासून प्रकर्षाने होऊ लागली. हवामानात बदल, जैवविविधतेत घट, माती व पाण्याचे स्त्रोत निकृष्ट होणे या समस्या समोर आल्या. असमतोल विकास, नैसर्गिक संपत्तीचा ऱ्हास यामुळेही समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

मानवी जीवनामध्ये उर्जा साधनांना अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. मानवाच्या सुरूवातीच्या काळात लाकूड हे उर्जा निर्मितीचे साधन होते. परंतु उर्जा निर्मितीसाठी लाकडाचा वापर जसजसा वाढत गेला तसतसे त्याचे उत्पादन कमी व किंमती वाढत जाऊ लागली. याबरोबर उर्जानिर्मितीसाठी लाकडाचा तुटवडा भासू लागला व मानवाने नवीन उर्जा साधनांचा शोध घेण्यास सुरूवात केली. त्यानंतर मानवाने दगडी कोळसा, पेट्रोलियम, नैसर्गिक वायू व अन्य क्रुड, खनिज तेल, पवन उर्जा, लाट उर्जा, भूगर्भातील ऊर्जा, पाणी ऊर्जा व अणुऊर्जा या साधनांचा शोध लावला. मानवी लोकसंख्या वाढीबरोबर त्यांच्या ऊर्जा संबंधीच्या गरजाही वाढत गेल्या. अनियोजीत व अमर्याद उर्जेच्या उपभोगामुळे उर्जेचा प्रश्न गंभीर बनत गेला. सध्यास्थितीत दगडी कोळशाचा वापर मोठ्या प्रमाणात ऊर्जा निर्मितीसाठी केला जात आहे. दगडी कोळसा हे ऊर्जेचे प्रमुख साधन आहे. जगात व भारतात ऊर्जेकरिता सर्वात जास्त उपयोग कोळशाचा करण्यात येतो व यामध्ये अनेक विषारी पदार्थ आहेत. दगडी कोळसा जळत असताना मोठ्या प्रमाणात कार्बनडायऑक्साईडची निर्मिती होते व त्यातून पर्यावरण प्रदूषीत होते याचे दूरगामी परिणाम प्राणी, मानव व वनस्पती यांच्यावर मोठ्या प्रमाणावर घडून येत आहेत. जगामध्ये जवळपास 75,000 दशलक्ष टन एवढा कोळशाचे साठे असावे असे संशोधकाचे मत आहे व जगात दरवर्षी कोळशाचा एकूण उपभोग 4 दशलक्ष टन एवढा आहे. कोळशाच्या उपभोगापासून निर्माण होणारे कार्बनडायऑक्साईचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे.

जागतिक तापमानाच्या बदलाचा विचार करता त्याच्या वाढीबाबत खूप भिन्न बदल नोंदविल्या गेले आहे. एकविसाव्या शतकाच्या दरम्यान जागतिक तापमान वाढीचा दर पुढीलप्रमाणे राहिला तर जगात वार्षिक सरासरी 1.0 ते 5.8 सेल्सियस होता. तोच भारतात वार्षिक सरासरी 0.4 ते 2.0 सेल्सियस होता. काही स्थितीत उदाहरणार्थ दुष्काळ, पूर, चक्रवादळ, ढगफुटी इत्यादी तापमानातील बदल हा एकदम अनिश्चित आणि अंदाजापेक्षा वेगळा असतो. वाढणारे तापमान हे वातावरणातील बदल तसेच अवकाशीय बदल याचा एकत्रित परिणाम आहे. हवामानातील बदलांचा अंदाज घेण्यात शास्त्रीय ज्ञानात अंतर, हवामानात बदलांचे अपूरे विश्लेषण, वातावरणातील बदलाने वेगवेगळे घटक याची मर्यादा आहे. असे असले तरी सर्व वैज्ञानिक अभ्यास हवामानातील बदल कमीजास्त प्रमाणात आपल्याला स्विकारावयास लागणार असल्याचे सूचित करत आहेत. यामुळे हवामानातील बदलांना सामोरे जाण्याची तयारी ही त्याच्या बदलातील अनिश्चितता लक्षात घेऊन करणे आवश्यक आहे. अनिश्चितता हा सर्व वैज्ञानिक बाबींमधील भाग आहे. मात्र हवामानाच्या बाबतीत तो अतिशय तीव्र आहे. म्हणून स्थानिक पातळीवर होणारा हवामान बदल हा मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या बदलाचा महत्त्वाचा भाग ठरत आहेत. हवामानातील बदल स्विकारणे त्यानुसार बदल बदलणे यासाठी आपल्या पृथ्वीवरील यंत्रणा एकदम संवेदनशील आहे. वाढलेली मानवी वस्ती आणि अनियंत्रित औद्योगिकीकरणाच्या क्षेत्रांमध्ये हवामानातील बदल सर्वात संवेदनशील आहे. तर जंगले, वनीकरण झालेला भाग आणि सेंद्रिय कृषी या भागामध्ये हवामान बदल कमी करण्याची मुलभूत उच्च क्षमता आहे.

पृथ्वीच्या तापमानात सातत्याने वाढ घडून येत आहे. जागतिक तापमान वाढीस अनेक वायु कारणीभूत आहेत. त्यामध्ये कार्बन डायऑक्साईड ($CO2$), मिथेन, नायट्रेट, ऑक्साईड, क्लोरो फ्ल्युरो कार्बन (CFCs) इत्यादींचा समावेश होतो. हरित वायुंचे प्रमाण वातावरणाच्या जमिनीवरील तपांबर यातून वाढू लागला आहे. मिथेन वायूंची पातळी दरवर्षी 1 टक्क्याने, क्लोरोफ्ल्युरो कार्बन (CFCs) पातळी दरवर्षी 5 टक्क्याने वाढते आहे. कार्बन डायऑक्साईड व वरील हरितगृह वायू यांचा भूपृष्ठावर जाड व दाट थर निर्माण झाला तर हा जमिनीवरील थर सूर्याकडून येणारी उष्णता शोषून घेईल पण जमिनीकडून पृथ्वीपृष्ठाकडून बाहेर जाणाऱ्या (दीर्घ कालीन) उष्णतेला तो थोपवून अडवून धरेल यामुळे तापमानात वाढ घडून येईल यालाच हरितगृह परिणाम (ग्रीन हाऊस इफेक्ट) असे म्हणतात.

जागतिक तापमानवाढीस जबाबदार देश :

जगातील हवामान बदलास कार्बन डायऑक्साईड, क्लोरोफ्लोरो कार्बन, मिथेन, नायट्रेट ऑक्साईड इ. हरितवायू कारणीभूत आहेत. हरितवायूंच्या निर्मितीमध्ये जगातील विकसीत व विकसनशील देश कारणीभूत असल्याचे स्पष्ट होते. 2014 मधील हवामान बदल निर्देशांक अहवालामध्ये जगातील सर्वाधिक कार्बन उत्सर्जन करणाऱ्या देशांची यादी जाहीर करण्यात आली आहे. ही यादी पुढील तक्ता क्रमांक 1 मध्ये दर्शविली आहे..

तक्ता क्र.1

जगातील सर्वाधिक कार्बन उत्सर्जित करणारे दहा देश.

अ. क्र.	देश	जगातील स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील हिस्सा	जागतिक लोकसंख्येतील हिस्सा	जगातील कार्बन डाय ऑक्साईड निर्मितीतील हिस्सा	जागतिक प्राथमिक उर्जा पुरवठ्यातील हिस्सा
१	२	३	४	५	६
१	जर्मनी	४.०२%	१.१८%	२.२३%	२.३८%
२	भारत	५.६६%	१७.८४	५.१४%	२.७२%
३	इंडोनेशिया	१.४१%	३.४८%	२.३०%	१.५९%
४	ब्राझील	२.७८%	२.८३%	४.१२%	२.०६%
५	युनायटेड स्टेटस्	१८.८१%	४.४८%	१५.५०%	१६.७१%
६	चीन	१४.६३%	१९.४२%	२२.९५%	२०.९१%
७	जपान	५.५९%	१.८४%	३.५४%	५.५२%
८	कोरिया	१.९५%	०.७२%	१.७६%	१.९१%
९	रशियन फेडरेशन	२.९९%	२.०४%	४.९०%	४.३७%
१०	कॅनडा	१.७५%	०.५०%	१.५८%	१.९२%

ऊर्जा : संबंधित उत्सर्जन आणि जंगल ऱ्हासामुळे होणारे उत्सर्जन

Source : Climate Change Perfomance India, 2014, P.N.6

वरील तक्त्यामध्ये सन 2014 मधील हवामान बदल निर्देशंक अहवालानुसार कार्बन डायऑक्साईड निर्मितीमध्ये सर्वाधिक हिस्सा चीनचा (22.95 टक्के) आहे. त्या खालोखाल अमेरिका (15.50 टक्के), भारत (5.14 टक्के), रशिया (4.90 टक्के), ब्राझील (4.12 टक्के) यांचा क्रमांक लागतो. आकडेवारीवरून जे देश प्रचंड वेगाने आर्थिक प्रगती साध्य करीत आहेत. त्यांच्याकडून प्रचंड प्रमाणात कार्बन उत्सर्जन होऊन हवामानात बदल घडून येत आहेत. हे स्पष्ट होते.

कार्बनडायऑक्साईडचे सतत उत्सर्जन हे वातावरण बदल होण्याचे महत्त्वाचे कारण आहे. हा बदल रोखण्यासाठी हे उत्सर्जन रोखणे आवश्यक आहे. सध्या होत असलेल्या हवामानातील बदल हा भविष्यात जैवविविधतेसाठी मोठा धोका आहे. असे असले तरी जैवविविधता विशेषत: जंगले व झाडावर आधारीत सेंद्रीय शेती आणि हवामान बदल रोखल्याने भविष्यातील हवामान बदलातील आव्हान पेलण्यास मानव सक्षम होऊ शकतो. इंटरनॅशनल प्लॅटफार्म ऑन बायोडायव्हर्ससिटी ॲण्ड ईकोसिस्टीम सर्व्हीस (आयपीबीइएस) आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जंगलतोड वन व धूप प्रतिबंधक कार्यक्रम हे दोन महत्त्वाचे कार्यक्रम आहेत की त्याने विकसनशील देशाचे हवामान विषयी विविध आव्हाने कमी करण्यास मदत होईल.

हवामान बदलाबाबत भारताचे धोरण :-

जगभरात विविध ठिकाणी बदललेल्या हवामानाची दाहकता जाणू लागली असताना संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या वतीने हवामान बदल विषयक जागतिक परिषदेचे आयोजन 30 नोव्हे. ते 11 डिसेंबर 2015 दरम्यान फ्रान्समधील पॅरीस येथे करण्यात आले होते. या शिखर परिषदेत 195 देशांचे पंतप्रधान, राष्ट्राध्यक्ष, वैज्ञानिक तसेच पर्यावरण प्रेमी सहभागी झाले होते.

हवामानासंदर्भात जगातील सर्व देशांसाठी कायदेशीर बंधनकारक असा करार घडून आणणे हा परिषदेचा मुख्य उद्देश होता. चीन नंतर दुसऱ्या क्रमांकाचा सर्वाधिक प्रदूषण करणारा देश असलेल्या अमेरिकेने हरितगृह वायुचे उत्सर्जन कमी करण्यासाठी स्वतंत्र उपाययोजना करण्याचे या परिषदेच्या प्रारंभिक मान्य केले. हवामान बदलासंदर्भात काम करण्यासाठी भारताबरोबर भागीदारीची भूमिका अमेरिकेने अधिकृतपणे या परिषदेत मांडली. विकसनशील देशांना त्यांच्या विकासविषयक गरजांना अनुसरून हवामान बदलासंदर्भात उपाययोजना करण्याची मुभा मिळावी अशी मागणी चीनने या परिषदेत केली होती. हवामान बदलास कारणीभूत ठरलेल्या एकूण उत्सर्जित वायुपैकी 75.80% वायू विकसित देशांनी हवेत सोडला आहे. त्यामुळे हवामान बदलाबाबत उपाययोजना करण्यासाठी लागणाऱ्या निधीतील वाटाही या देशांनी वायु उत्सर्जनाच्या प्रमाणाच उचलावा हे ठणकावण्यासाठी ही परिषद महत्त्वाचे व्यासपीठ ठरले होते. हवामान बदलाचा सामना करण्यासाठी सन 2030 पर्यंत भारत हरितगृह वायुचे उत्सर्जन सन 2005 च्या पातळीत 35% इतके कमी करेल आणि स्थापित उर्जा निर्मिती क्षमतेच्या 40% इतकी उर्जा पुनर्नविकरणीय उर्जा स्त्रोतापासून मिळविली जाईल असे भारताने यावेळी परिषदेच्या व्यासपीठावरून जाहीर केले. या उद्दीष्टांअंतर्गत सन 2022 पर्यंत सुमारे 175 गीगा वॅट उर्जेची निर्मिती पुनर्नविकरणीय उर्जा स्त्रोतापासून करण्याचे तसेच वातावरणातील किमान 2.5 अब्ज टन कार्बनडायऑक्साईड शोषून घेण्याची क्षमता असलेले वनआच्छादन तयार करण्याची भारताची महत्त्वाकांक्षी योजना असल्याचे भारताचे यावेळी जाहीर केले. जागतिक तापमान वाढीचे परिणाम मर्यादीत ठेवण्यासाठी सर्वंकष, समन्यायी आणि दीर्घकालीन करार तातडीने करण्याची गरज भारताने या परिषदेत व्यक्त केली. हवामान बदलासंदर्भात भारताकडून जगाला असलेल्या अपेक्षा आणि जबाबदाऱ्या पूर्ण केल्या जातील अशी ग्वाहीही भारताने यावेळी दिली. विकास आणि पर्यावरण रक्षण या दोन्हींचा समतोल राखून पुढे जाण्याची भारताने भूमिका मांडली.

परिणाम :

हरितगृह वायुमुळे गेल्या काही दशकांमध्ये जागतिक प्रादेशिक आणि स्थानिक हवामानात होणाऱ्या बदलामुळे पुढील गोष्टींवर परिणाम होत आहे. कार्बन डाय क्साईडचे प्रमाण वाढत आहे, तापमापका मधील पारा वर वर चढत आहे, महासागर गरम होत आहे, हिमनद्या वितळत चाललेल्या आहेत, सागराच्या पाण्याची पातळी वाढत आहे, ध्रुव प्रदेशातील बर्फ आंकुचित होत आहे. जंगलांना आग लागत आहे. सरोवर आटत चाललेली आहेत, बर्फखंड कोसळत आहे, दुष्काळांचा कालावधी वाढवत आहे, पावसाचे प्रमाण वाढत आहे. पर्वत शिखरावरील झरे कोरडे पडत आहे, हिवाळ्याचा कडकपणा संपुष्टात आला आहे. वनस्पती लवकर फुलत आहेत. पक्षी वेळेआधीच अंडी घालत आहेत. पशु पक्ष्यांची निवासस्थाने नष्ट होत आहेत. रोगराई पसरत चालली आहे. स्थलजलचर प्राणी नष्ट होत आहेत. वर्ष अभयारण्य सुकत चाललेली आहेत, हवामान भरकटत चाललेले आहे, चक्रीवादळे धुमाकूळ घालीत आहेत. ओझोन छिद्र वर्धमान होत आहे. जमिनीची धूप वाढत चालली आहे. आकाशातून आम्लवर्षा होत आहे. मान्सून दिवसेंदिवस तेज होत आहे. महापुरात शहरे बुडत आहेत. पृथ्वीची प्रकृती फारच बिघडत चाललेली आहे. म्हणून हवामान बदला बाबतच्या संशोधनासाठी अनेक पातळ्यांवर शिस्तीचा अंगीकार करून तसेच एकात्मिक दृष्टिकोन बाळगून काम करण्याची गरज आहे. याचे भान आता जागतिक पातळीवर येऊ लागले आहे. विविध देशांनी विविध कारणांनी केलेले प्रदूषणचा परिणाम हवामान बदल आहे. म्हणून जागतिक प्रादेशिक स्थानिक विविध पातळीवर एकत्र येऊन एकात्मक दृष्टिकोन बाळगण्याची गरज आहे.

महाराष्ट्र राज्य हे भारतातील एक औद्योगिक दृष्टीने पुढारलेले राज्य असून या राज्यात मोठ्या प्रमाणावर लहान मोठे व मध्यम उद्योग आहेत राज्यात सर्वात जास्त कामगार आहेत महाराष्ट्रातील शहरी भागात जास्त लोकसंख्या वस्ती असून 70 टक्के नागरी वस्ती शहरात आहे मुंबई व मुंबई परिसरातजास्त प्रमाणात व्यापारीकरण व औद्योगिक दृष्ट्या अग्रस्थानी आहे महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्येच्या 45 टक्के लोकसंख्या मुंबई क्षेत्रात एकवटली आहे वाढत्या कारखान्यामुळे आणि शहरीकरणामुळे मुंबई भागात वार्षिक 4.7 टक्के लोकसंख्या वाढत आहे यामुळे पर्यावरणाचा वेगाने ऱ्हास होत आहे परिणामी प्रदूषणामुळे मानवी जीवितास हानिकारक असलेले पटकी, विषमज्वर, कावीळ, दमा, एलर्जी, त्वचारोग, शोषणाचे रोग, मानसिक रोग इत्यादी आजारांना तोंड द्यावे लागत आहे एवढेच नव्हे तर प्रदूषणामुळे शहरातील जलचर, वनचर पशुपक्षी व वनस्पती यांनाही हानी पोहोचत आहे याकरिता पर्यावरणाचा समतोल राखून प्रदूषण प्रतिबंध करून नियंत्रण ठेवण्याची गरज आहे.

निष्कर्ष :

मानवाला आपले अस्तित्व पृथ्वीवर टिकून ठेवायचे असेल तर पर्यावरणाचे संरक्षण करावे लागेल. पर्यावरणाला अनुकूल असे स्वत:चे जीवनमान जगावे लागेल.

उपायोजना :

1. भारतातील प्रत्येक नागरिकाला कायद्याने एक झाड लावणे व त्याचे संगोपन करणे बंधनकारक करावे.
2. भारत सरकार व इतर राज्यातील सरकारने त्यांच्या गरजेप्रमाणे कायद्याची निर्मिती केलेली आहे पण अंमलबजावणीही उंटावर बसून शेळ्या चारण्यासारखी आहे कुठेही कायद्याचे राज्य दिसत नाही. ज्या संस्था व व्यवस्था पर्यावरणासाठी निर्माण करण्यात आली आहे त्याला अधिक संसाधन देऊन अधिक बळकट अधिक कार्यक्षम अधिक पारदर्शक अधिक उत्तरदायित्व स्वीकारणे करिता मजबूत बनविणे काळाची गरज आहे.
3. आपल्या देशासाठी चिंतेची बाब म्हणजे तापमानात आणि समुद्र पातळीत होणारी वाढ होय. आपल्याला यासाठी प्रतिकूल हवामानात राहणाऱ्या लोकांसाठी काही ठोस उपाय योजना करण्याची आवश्यकता आहे आपली रणनीती अशी असली पाहिजे की प्रतिकूल हवामानात राहणाऱ्या लोकांना कमीतकमी नुकसान झाले पाहिजे करिता आपल्याला विभागीय पातळीवर हवामान जोखीम व्यवस्थापन केंद्राची उभारणी करावी लागेल ज्या भागात अशाप्रकारे केंद्र उभारणी केलेली आहे. त्या विभागीय केंद्रांना अधिक संसाधन देऊन त्यांना कार्यक्षम करणे गरजेचे आहे

संदर्भ :

1. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ वार्षिक अहवाल २०१८-१९ कल्पतरू पॉईंट सायन पूर्व मुंबई
2. योजना/ मासिक (मराठी), डिसेंबर 2015 बेलापूर, नवी मुंबई.
3. http://envd.maharashtra.gov.in
4. www.mpcd.gov.in
5. www.undp.org.in
6. www.undp.org.in

अर्थनाद

संपादक
डॉ आस्तीक टी.मुंगमोडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय,
नवरगाव, जि. चंद्रपूर

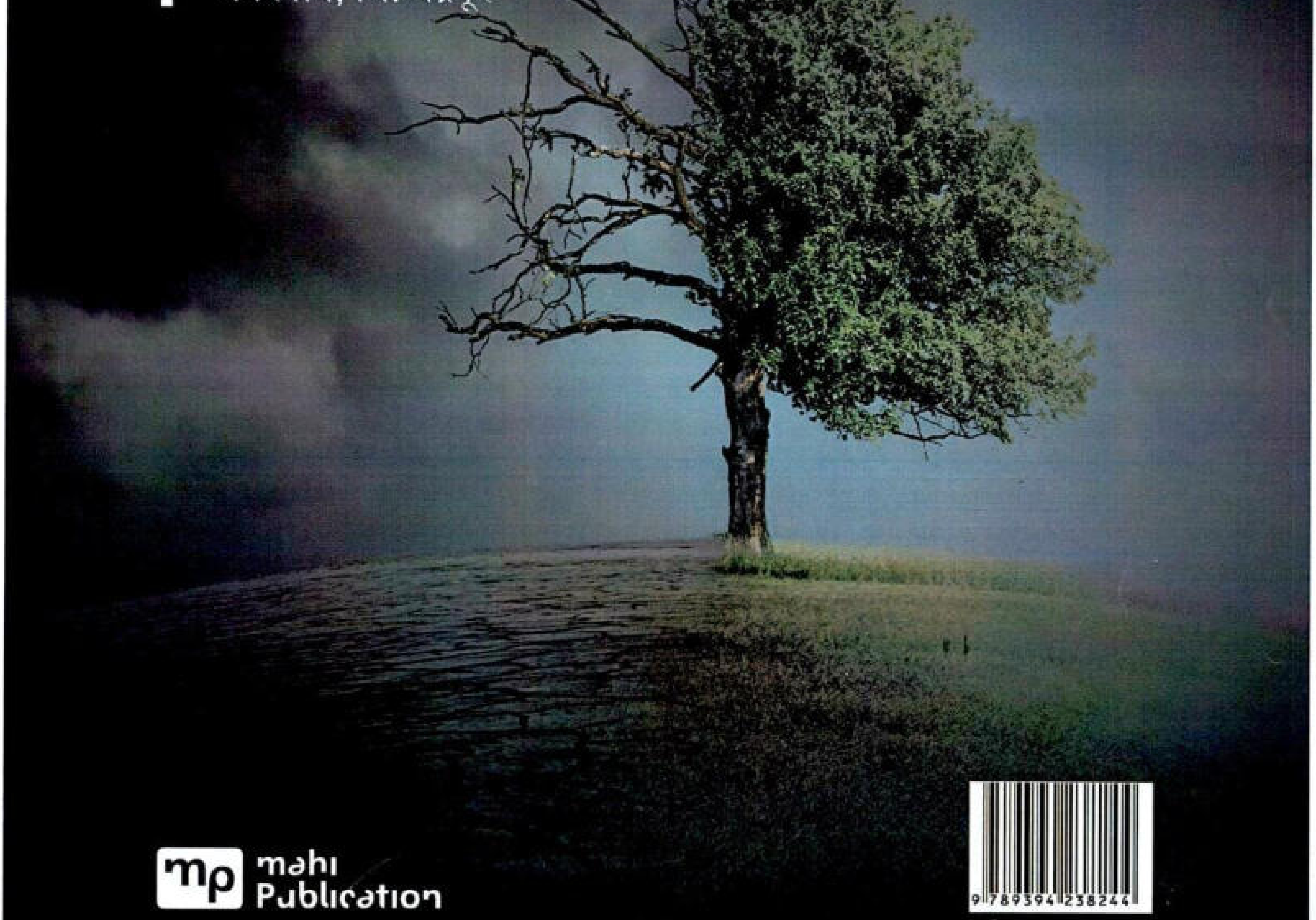

mahi Publication

9 789394 238244

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying or recording) otherwise without the prior written permission of both the copyright owner and the above-mentioned publisher of this book.

Inquiries for bulk sales may be solicited at mahibookpublication@gmail.com

First Edition: 2022

ISBN: 978-93-94238-24-4

Price : RS. 699/-

Mahi Publication
Office No.1, Krishnasagar Society,
Nr. Shivsagar sharda Mandir Road, Ahmedabad-380007
Phone: +(91) 798 422 6340
Website : www.mahipublication.com
E-mail: mahibookpublication@gmail.com

Copyright © 2022\ MAHI PUBLICATION

विदर्भातील राष्ट्रीय पेयजल योजना (जिल्हानिहाय)			
44	विदर्भातील पेयजल योजना - एक दृष्टीक्षेप	डॉ. समित माहोरे डॉ. रामदास य. माहोरे , नागपूर	282-291
45	राष्ट्रीय पेयजल योजना : वर्धा जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात	डॉ. विठ्ठल घीनमीने	292-300
46	राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम :उत्तम आरोग्याच्या दिशेने वाटचाल	प्रा. चन्द्रशेखर गौरकर, अहेरी	301-306
47	विदर्भातील राष्ट्रीय पेयजल योजना (जिल्हानिहाय) (विशेष संदर्भ अमरावती जिल्हा)	प्रा.डॉ. जे. व्ही. गायकवाड, अमरावती संशोधक कु. विद्या बाळासाहेब तळखंडकर, अमरावती.	307-310
48	विदर्भातील राष्ट्रीय पेयजल योजना)जि-ल्हानिहाय	डॉ उज्वला तेजराम कापगते (हांडेकर), मूल	311-317
49	चंद्रपूर जिल्ह्यातील पेयजल योजना	डॉ शरयू पोतनुरवार, चंद्रपूर	318-321

47 विदर्भातील राष्ट्रीय पेयजल योजना (जिल्हानिहाय) (विशेष संदर्भ अमरावती जिल्हा)

प्रा.डॉ. जे. व्ही. गायकवाड
प्राध्यापक (अर्थशास्त्र विभाग)
श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, अमरावती.

कु. विद्या बाळासाहेब तळखंडकर
संशोधक
श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, अमरावती.

प्रास्ताविक :-
आंतराष्ट्रीय स्तरावर कार्यरत असणाऱ्या UN-Water संस्थेच्या मतानुसार जगातील 6 व्यक्तीमागे एका व्यक्तीला प्यायलाही पाणी नाही. 28 जुलै 2010 ला संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सर्वसाधारण परिषदेने मानवाधिकाराच्या कलमांमध्ये स्वच्छ पाण्यापर्यंत पोहोच या मुलभूत हक्काचा अंतर्भाव करण्याची घोषणा केली. परंतु काही देशांच्या विरोधामुळे असे कलम अजुन टाकले गेले नाही. सुयंक्त राष्ट्रसंघातर्फे 22 मार्च हा दिवस 'विश्व जलदिन' म्हणून साजरा केला जातो. 2013 हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय जल सहकाराचे वर्ष' म्हणून साजरे केले गेले. भारतात मुलभूत सुविधा या दृष्टिकोनातून विचार केल्यास जुन्या निकषानुसार प्रतिव्यक्ती प्रतिदिन (LPCD-Liter per Capital per day) 40 लिटर पाण्याची आवश्यकता असते तर नविन निकषांनुसार (12 वी पंचवार्षिक योजना) 55 लिटर पाण्याची आवश्यकता असते. पैकी 3 लिटर पाणी प्याला तर इतर स्वच्छतेसाठी साठी लागते.

तक्ता क्र.1
दरडोई प्रतिदिन पाण्याची गरज

अ.क्र.	पाण्याचा उपयोग	दरडोई प्रतिदिन पाण्याची गरज (Liter Per Capital per day)	
		जुने निकष	नविन निकष
1	पिण्यासाठी	3	3
2	स्वयंपाकासाठी	5	5
3	अंघोळीसाठी	15	15
4	भांडी धुण्यासाठी	7	10
5	कपडे धुण्यासाठी	-	12
6	प्रात: विधीसाठी	10	10
		40 लिटर	55 लिटर

Data source: mdws.gov.in

तक्ता क्र.1 मध्ये दरडोई प्रतिदिन पाण्याची गरज दर्शविली आहे. जुन्या निकषानुसार प्रतिदिन प्रतिव्यक्ती 40 लिटर पाण्याची गरज भासते. त्यापैकी पिण्यासाठी 3 लिटर तर इतर पाणी स्वच्छतेसाठी उपयोगात आणले

जाते. तसेच नविन निषकषांनुसार प्रतिदिन प्रतिव्यक्ती 55 लिटर पाण्याची गरज असते.

2011 च्या अंतिम आकडेवारीनुसार 43.7% कुटुंबाच्या घरामध्ये नळाने पाणी येत होते. पैकी 32% कुटुंबाच्या घरांमध्ये नळाद्वारे प्रक्रियायुक्त पाणी येत होते. 46.5% कुटुंबाच्या घरांमध्ये घरातच पेयजलाचा स्त्रोत होता. 35.8% साठी तो घराजवळ तर 17.6% साठी तो दुर होता.

2015-16 च्या अर्थसंकल्पात स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सवी वर्षापर्यंत म्हणजे 2022 पर्यंत सर्वांना स्वच्छ पेयजल पुरविण्याचे आश्वासन देण्यात आले. ग्रामीण पेयजल व स्वच्छता मंत्रालयाने यासाठी एक ग्रामीण पेजयल व स्वच्छता मंत्रालयाने यासाठी एक धोरणात्मक आराखडा प्रकाशित केला आहे. या आराखडयानुसार ठरविलेली लक्ष्ये 2022 पर्यंत

1) प्रत्येक ग्रामीण व्यकतीला पिण्यासाठी, स्वयंपाकासाठी, घरगुती पाणी उपलब्ध करणे यासाठी ..
2) प्रत्येक ग्रामीण व्यक्तीला घरापर्यंत, घराजवळ किंवा कमाल 50 मीटर परिघाच्या आत 7 लिटर पाणी उपलब्ध करणे.
3) ग्रामीण कुटुंबातील नळाने पाणी मिळणाऱ्या कुटुंबाचे प्रमाण 90% करणे पैकी घरगुती नळजोडणीद्वारे मिळणाऱ्या कुटुंबाचे प्रमाण 80% करणे.
4) पंचायत राज संस्था व स्थानिक समुदायांना 100% जलस्त्रोतांपैकी व जलयंत्रणाचे व्यवस्थापन करता येतील असे सहायक व वातावरण निर्माण करणे.

राष्ट्रीय ग्रामीण कार्यक्रम (NRDWP) National Rural Drinking Water Program :
11 व्या योजनेतील पाणीपुरवठा व पाण्याच्या शाश्वत विकासासाठी ठरविण्यात आलेल्या उदिदष्टांच्या पुर्ततेसाठी राष्ट्रीय पेयजल अभियानातील उदिदष्टांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी व भारत निर्माण या बृहत योजनेतील दुसऱ्या टप्प्याला पुरक म्हणून 1 एप्रिल 2009 पासून कार्यक्रमाची पुनर्रचना करून राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम सुरू करण्यात आला.

उदिदष्टये
1) स्त्रोतांचा शाश्वत विकास करणे.
2) अधिवासाच्या पेयजल आपूर्तीपेक्षा घराघरापर्यंत शुध्द, पुरेसे व शाश्वतपणे पाणी पोहोचविण्याचे उदिदष्ट ठेवणे.
3) प्रत्येकाला 40 लिटर प्रतिदिन पाणी पुरविणे.
4) एकाच जलस्त्रोतापेक्षा विविध प्रकारच्या जलस्त्रोतावर अवलंबून राहणे.
5) पाण्याच्या व्यवस्थापनावर व पुनर्वापरावर भर देणे.

महाराष्ट्रातील पेयजल कार्यक्रम :-
मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम (MRDWP)
- राज्यातील ग्रामीण भागात पाणीपुरवठा सुधारणा करून पुरेसे व शुध्द पिण्याचे पाणी उपलबध करून देण्यासाठी 2016-17 ते 2019-20 चार वर्षासाठी महाराष्ट्रातील मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम राबविला जात होता. या योजनेतील अपूर्ण कामे पूर्ण करता यासाठी योजनेला 2 वर्षे मुदतवाढ दिल्यामुळे योजना 2021-22 पर्यंत राबविली जाणार आहे.
- योजनेसाठी 4 वर्षात 2,531 कोटी रुपयांची तरतुद केली गेली.
- योजनेत 3 घटक आहेत.

i) पाणीपुरवठयाच्या नवीन योजनांची अंमलबजावणी करणे.
ii) बंद असलेल्या प्रादेशिक पाणीपुरवठा योजनांचे पुनरुज्जीवन करणे.
iii) प्रादेशिक ग्रामीण पाणीपुरवठा योजनांची देखभाल व दुरुस्ती करणे.
iv) पेयजल आर्थिक पाहणी अहवाल 2020-21

- **भारतीय आर्थिक पाहणी अहवाल 2020-21**

i) जल जीवन मिशन (ग्रामीण) खंड 11, पान 357)
ii) योजना 15 ऑगस्ट 2019 ला जेव्हा सुरु झाली तेव्हा नळजोडणी (FHTC) प्रमाण 17% होते व ते 2014 पर्यंत 100% करण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे. यासाठी 3.60 लाख कोटी रुपयांची तरतुद केली जाणार आहे.
iii) यासाठी 2024 पर्यंत 15.70 कोटी कनेक्शन द्यावे लागणार आहे.
iv) गोवा 'हर घर जल' राज्य दर्जा मिळविणारे पहिले राज्य ठरले आहे.

- **भारतीय अर्थसंकल्प 2021-22**

जल जीवन मिशन (ग्रामीण) साठी केंद्रीय अर्थसंकल्पातून 2021-2022 साठी 50,000 कोटी रुपयाची तरतूद केली जाणार आहे.

- **अमरावती जिल्हयातील पेयजल योजनेची माहिती**

अमरावती जिल्हा हा महाराष्ट्रातील उत्तरेकडील जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी 3.98 टक्के क्षेत्र या जिल्हयाने व्यापलेले आहे. विदर्भातील महत्त्वाचा शैक्षणिकदृष्टया प्रगतीशील जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. अमरावती जिल्हयात एकुण 14 तालुके आहेत. त्यामध्ये चांदूर बाजार, चांदूर रेल्वे, चिखलदरा, अचलपूर, अंजनगाव सुर्जी, अमरावती तालुका, तिवसा, धामणगांव रेल्वे, धारणी, दर्यापूर, नांदगाव खंडेश्वर, भातकुली, मोर्शी, वरुड, दर्यापूर तसेच अमरावती जिल्हयाचे एकुण क्षेत्रफळ 12,235 चौ. कि.मी. (4.724 चौ.मैल) असून एकुण लोकसंख्या 28,87,826 (2011) नुसार इतकी आहे.

यापैकी ता. दर्यापूर, अंजनगाव, भातकुली, अमरावती यासाठी जलजिवन मिशन अंतर्गत 156 गावे प्रादेशिक पाणी पुरवठा योजनेत गावांचे बळकटीकरण करणे हे उददेश आहे. तसेच 79 गावे राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल पाणी पुरवठा योजना ता. अंजनगाव सुर्जी जि. अमरावती साठी पात्र आहेत.

खालील तक्याच्या आधारे प्रगतीपथावरील योजनेसंक्षिप्त माहिती दर्शविते.

तक्ता क.2
महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण विभाग जिल्हा अमरावती प्रगतीपथावरील योजना संक्षिप्त टिप्पणी

अ.क्र.			
1	योजनेचे नाव	अमरावती जिल्हा पाणी पुरवठा योजना	
2	योजनेचा कार्यक्रम व लोकसंख्या	राष्ट्रीय पेयजल कार्यक्रम लोकसंख्या 2887826 (2011 नुसार)	
3	प्रशासकीय मान्यता	दि. 13/07/2017	ढोबळ किंमत रु. 48.29 कोटी

4	तांत्रिक मान्यता	दि. 21/09/2017	निव्वळ किंमत रु. 46.79 कोटी	
	वित्तीय आकृतीबंध किमत कोटीत	आकृतीबंध	किंमत	प्राप्त
		शासन अनुदान	48.28 46 लक्ष	रु. 2794.18 लक्ष
		यु.एल.बी.	रु. 00.00	रु. 00.00
		एकुण	48.28 46 लक्ष	रु. 2794.18 लक्ष
		एकुण खर्च		रु. 2794.18 लक्ष
		शिल्लक निधी		

तक्ता क्र.2 मध्ये अमरावती जिल्हयातील राष्टग्रीय पेयजल योजना संक्षिप्त स्वरुपात दर्शविण्यात आली आहे.

समारोप :-

राष्ट्रीय पेयजल योजना ही राज्याच्या ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाण्याचे प्रश्न सोडविण्यासाठी राज्यात केंद्र आणि राज्य शासनाच्या धोरणांतर्गत राबविण्यात आली आहे. या योजनेमुळे गावात पाण्याची टंचाई भासणार नाही व या योजनेमुळे सर्वांना पाणी मिळेल. राज्यातील ग्रामीण भागातील दिर्घकालीन गरजांचा व आरोग्याचा विचार करुन ग्रामण जनतेचे पुरेसे व शुध्द पिण्याचे पाणी उपलब्ध करुन देण्याकरीता मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम देण्याकरीता मुख्यमंत्री पेयजल ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम (MQDWP) या नावाखाली एक सर्वसमावेशक कार्यक्रम राबविण्यात राज्य शासनाने मान्यता दिली आहे.

संदर्भ सूची :-

1) देसले किरण, 2021 Economics & Social Development, दीपस्तंभ प्रकाशन, जळगांव.
2) भारतीय अर्थसंकल्प 2020-21 व 2021-22.
3) शासकीय अहवाल
4) marathi.corncer.com
5) mdws.gov.in

Seminar
August 2022

ICHR

ICHR Sponsored One Day National Seminar on the Occasion of Azadi ka Amrit Mahotsav

Contribution of Women in Indian Independence Movement

Editor

Dr. Govind Tirmanwar

Azadi Ka Amrit Mahotsav

ICHR Sponsored One Day National Seminar on the Occasion of

Azadi ka Amrit Mahotsav

Contribution of Women in Indian Independence Movement

Organized by

Department of History
Late Dattatraya Pusadkar Arts College,
Nandgaon Peth, Tq. Dist. Amravati.

Editor
Dr. Govind Tirmanwar

OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS

Contribution of Women in Indian Independence Movement

© Author

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the publishers.

ISBN : 978-93-93973-59-7

EDITION : 2022

Printed and Published By :

Shri Ganesh Raut
Om Sai Publisher & Distributors
Plot No. 29, Behind T.B. Ward,
Indira Nagar, Nagpur 440003.
Mob. : 9923693506,
E-mail : ospdnagpur@yahoo.com

Sales Office :

Smt. Jyoti Naresh Khapekar
SAI JYOTI PUBLICATION
Teen-nal Chowk, Kasarpura,
Behind Panjivani Market,
Itwari, Nagpur.
Mob. : 9764673503
E-mail id : sjp10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Books N Books
Plot No. 65, Radhika Palace,
Medical Chowk,
Hanuman Nagar,
Nagpur - 440009.
Mob.: 9923693506
E-mail id : sjp10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Branch :

Pune : 203, Paris Sparsh Hight,
Ambamata Mandir Road,
Ambai Dara, Dhayari,
Pune - 411041.
Mob.: 9420318884

New Delhi : 213, Vardhan House,
Ansari Road, Dariya Ganj,
New Delhi - 110002.
Mob.: 8888828026, 9325656602

Type Setter

Shree Ganesh Graphics
Mob.: 9890803277

प्रकाशित सर्व शोधनिबंधातील विचार, मते व निष्कर्ष शोधनिबंध लेखकांची आहेत, त्यांच्याशी संपादक सहमत असेलच असे नाही.

CONTENTS

1.	Role of Indian Women in Nationalist Movement: A Multi-dimensional Study Dr. Purnendu Kumar Kar	01
2.	The North East in the Freedom Movement: Exploring the role of Tribal Women Dr. Kuntal Sarma	06
3.	Sarojini Naidu and Indian Freedom Movement Dr. Shuchismita Mishra	12
4.	Reinvention of 1857 – Dalit Viranganas Dr. Mubaraque Quraishi	15
5.	Women and Nationalism in Colonial India: A Study of Sister Nivedita Jahanger Sultan	18
6.	Revolutionary Activity of Pritilata Waddedar Dr. Pradip Yeole	24
7.	Role of royal women in the freedom struggle of India Heera Sarmah	26
8.	The Importance and Role of Women in India's Freedom Struggle Dr. Vijaysing Kisanrao Pawar	30
9.	Women in Gandhian Peace Movements Prof. Dr. Ashwinkumar Rathod	34
10.	Contribution of Women in Indian Independence Movement Ms. Dipali D. Pawar	39
11.	India's Freedom Fight and Women Dr. Sheetal Shinde	42
12.	Jhansi Ki Rani, A Valiant Warrior Shubhangi Kerhalkar	46
13.	Women and Indian War of Independence Dr. Shippy Purohit	48
14.	The Path of Human Liberation in Gandhi's Thought Dr. Shrikant D. Panghate	51
15.	The Forgotten Women of 1857 Dr. Supriya Choudhary	56

16.	Contribution of Women to Revolutionary Movements in India During British Period Mohammad anis ul Islam	59
17.	Unsung Contribution of Mothers of Freedom Fighter in Independence Movement Pooja Tiwari	63
18.	भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन की वीरांगनाएँ प्रा. डॉ. संदीप रमेश हातेवार	66
19.	भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में आदिवासी वीरांगना का योगदान (रानी अवन्तीबाई, रानी गेडेनलुई, विरांगना झलकारीबाई) डॉ. लक्ष्मण न. गोरे	74
20.	भारतीय स्वाधीनता आंदोलन में छत्तीसगढ के महिलाओं का योगदान श्री. योगेश खेमराज भोयर	80
21.	डॉ. ॲनी बेझंट: राजकीय विचारधारा आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढा प्रा. डॉ. कविता राजेंद्र तातेड	84
22.	सविनय कायदेभंग चळवळीत यवतमाळ जिल्हयातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. नितीन व. चांगोले	89
23.	स्वातंत्र आंदोलनात नागपूरच्या महिलांचे योगदान डॉ. श्रीकांत म. सोनटक्के	93
24.	भारतीय स्वातंत्र्यलढयात विदर्भातील वंचित स्त्रीयांचे योगदान डॉ. संजय गोपाळराव ठवळे	97
25.	ॲनी बेझंट यांचे राजकीय कार्य डॉ. स्मिता म. जाधव	103
26.	भारतीय स्वातंत्र्यलढयात ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे योगदान: एक अवलोकन डॉ. माया वानखडे	108
27.	स्वातंत्र्य चळवळीत बुलडाणा जिल्हयातील महिलांचे योगदान डॉ. नामदेव वामनराव ढाले	112
28.	महात्मा गांधीच्या चळवळीत महिलांचे योगदान प्रा. डॉ. सौ. एस. पी. लाखे	119
29.	भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील क्रांतीकारक स्त्रियांचे योगदान प्रा. डॉ. सुरेश संतराम माळशिखरे	125
30.	अमरावती शहरातील असहकार चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग (इ.स. १९२० ते १९२१) डॉ. निलय प्र. देशमुख	129
31.	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे योगदान डॉ. स्वाती डवरे (काळमेघ), डॉ. निलिमा राऊत (कोहळे)	134

सविनय कायदेभंग चळवळीत यवतमाळ जिल्हयातील स्त्रियांचे योगदान

डॉ. नितीन व. चांगोले
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती.

प्रस्तावना

इ.स. १९२० नंतर भारतीय जनतेला कॉंग्रेसला महात्मा गांधीचे नेतृत्व लाभले व भारतातील राष्ट्रवादी चळवळीला खऱ्या अर्थाने जन आंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त झाले. या कालावधीत इतर अनेक संघटन राष्ट्रीय आंदोलनात सहभागी होते. मात्र सर्वसामान्य जनतेला सक्रीय आंदोलनाच्या प्रवाहात आणण्याचे काम गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली कॉंग्रेसने केले. त्या दृष्टीने इ.स. १८२० मध्ये सुरू करण्यात आलेली असहकार चळवळ ही चळवळीचा पाया तर सन १९३०—३२ मधील सविनय कायदेभंग चळवळ पूर्ण स्वातंत्र्याचे ध्येय गाठण्यासाठी महत्त्वाचा टप्पा ठरली.

डिसेंबर १९२९ च्या लाहोर येथील रावी नदीच्या काठावर झालेल्या राष्ट्रीय कॉंग्रेस अधिवेशनात संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या ठराव पारीत केला. राष्ट्रीय सभेच्या ध्येय धोरणत व कार्यक्रमास झालेले हे मूलगामी परिवर्तन व अधिवेशात पारीत झालेल्या संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या ठरावाचे पडसाद वऱ्हाडवर त्वरीत उमटले. लॉर्ड इर्विन यांना पत्राद्वारे केलेल्या मागण्या सरकारने फेटाळून लावल्याने राष्ट्रीय स्तरावर कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्यात आली. ही चळवळ केवळ कॉंग्रेस नेत्यांपूरती मर्यादित न राहता ती जनतेची असावी, नेत्यांना अटक झाली तर सामान्य जनतेने आंदोलन सुरू ठेवावे. चळवळी दरम्यान लोकांनी सरकारला कोणत्याही प्रकारचे सहकार्य देवू नये. सत्याग्रहींना मदत करावी. असे चळवळीचे स्वरूप होते. हे आंदोलन असहकार चळवळीपेक्षा अधिक व्यापक स्वरूपाचे असून सुमारे ४ वर्ष दोन टप्प्यात लढल्या गेले. देशातल्या सर्वसामान्य लोकांनी या दोन्ही टप्प्यांमध्ये उत्साहाने भाग घेतला. या आंदोलनाला जन आंदोलनामध्ये स्वरूप प्राप्त झाले. वऱ्हाडमधील सामान्य जनता व स्त्रियांपर्यंत या लढयाचे लोन पसरले होते. तुरूंगाची पर्वा न करता अनेक स्त्रियांनी जोखिम पत्करून या लढयात सहभाग घेतला.

सविनय कायदेभंग चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग

सविनय कायदेभंग चळवळीत यवतमाळ जिल्हयाच्या स्त्रियांची भूमिका स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या दृष्टीने महत्त्वाची होती. सविनय कायदेभंग चळवळी अंतर्गत मिठाच्या कायदेभंगाचे वेळी स्त्रियांचे नेतृत्व आनंदीबाई दामले यांचेकडे होते. ५ जुन १९३० रोजी १५० महिलांची मिरवणूक यवतमाळ विभागातून निघाली. धारासना येथील मिठागारावर कायदेभंग करण्याकरीता जाणाऱ्या तुकडीला भुसावळला अटक करण्यात आली. या सत्याग्रहींचे अभिनंदन करण्याकरीता ही मिरवणूक काढण्यात आली. बापूजी अणे यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोजित या सभेच्या प्रमुख वक्त्या आनंदीबाई दामले होत्या.

३० एप्रिल १९३० रोजी आनंदीबाई दामले यांच्या नेतृत्वाखाली यवतमाळला मिठाचा कायदेभंग झाला. आनंदीबाई बरोबर लक्ष्मीबाई सोमण, रंगुबाई मिडवाईफ (खत्री) लक्ष्मीबाई आपटे, अन्नपुर्णाबाई बाळ, माई टकले, द्रौपदाबाई चव्हाण या महिलांनी कार्याला मदत केली.

वऱ्हाडात मीठ बनविण्याकरीता खारे पाणी उपलब्ध नसल्यामुळे समुद्राचे किंवा विहीरीचे खारेपाणी यवतमाळ जिल्हयात आणून त्यापासून मीठ तयार करणे व विकणे ही कल्पना बापूजी अणेंना फारशी पसंत नव्हती. त्याऐवजी ब्रिटीश सरकारचा शेतकऱ्यांवर जुलूम करणारा जंगल

कायदा तोडण्याचे त्यांनी ठरविले. या जंगल सत्याग्रहाला प्रथम प्रांतिक आणि नंतर केंद्रिय समितीची मान्यता घेण्यात आली. वऱ्हाडात चारही जिल्हयामध्ये जंगल कायद्याचा भंग सामुहिकरितीने करण्यात आला. या कार्यक्रमात यवतमाळच्या महिला मोठया संख्येने सहभागी होत्या. यामध्ये प्रमुख भूमिका आनंदीबाई दामले यांची होती. सामाजिकदृष्टया यवतमाळमधील महिलांना जागृत करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

युध्दस्तरावर जंगल सत्याग्रहाचे आयोजन यवतमाळला करण्यात येणार होते. त्याकरीता तयारी म्हणून १५ जून १९३० रोजी आयोजन करण्यात आलेल्या सभेमध्ये आनंदीबाई दामले या महिलांना प्रथमोपचाराचे प्रशिक्षण देतील असे सांगण्यात आले. तसेच डॉ.एम.बी.तांबे यांच्या पत्नीने एका पत्रकाद्वारे पुरूष आणि महिलांनी ऑरेंज अम्बुलन्स असोसिएशन मध्ये जखमींची सेवा करण्याकरीता सामील व्हावे असे आवाहन केले.

दुर्गाताई जोशी, प्रमिलाताई ओक या धुंडीच्या जंगल सत्याग्रहापुर्वी पुसदला गेल्या होत्या. त्यांनी ३ आणि ४ जुलै ला यवतमाळला सभांचे आयोजन केले. या सभांना अनुक्रमे २००० व ७०० स्त्री पुरूष उपस्थित होते. यवतमाळला दररोज प्रचार सभा होत असत. १००० ते ४००० लोकांची उपस्थित असे यामध्ये सरकारविरूध्द भाषणे दिली जात असत. याद्वारे स्त्रियांची मानसिकता तयार केली जात होती.

सविनय कायदेभंग चळवळीच्या दुसऱ्या टप्प्यामध्ये १६ फेब्रुवारी १९३२ रोजी यवतमाळला सभा घेण्यात येवून त्यामध्ये यमुनाबाई पेंडसे यांनी भाषण दिले. यवतमाळला भास्कर बोरीकर, अंबखार आणि रंगुबाई यांनी प्रभातफेऱ्या काढल्यात. लक्ष्मी नावाच्या मुलीने २५ मुलींची सायंफेरी दि. १७ फेब्रु. १९३२ रोजी काढली.

यवतमाळ जिल्हा युध्दमंडळाला यवतमाळच्या महिलांचे सहाय्य लाभले होते. यामध्ये आनंदीबाई दामले, लक्ष्मीबाई सोमण, रंगुबाई मिडवाईफ (खत्री) लक्ष्मीबाई आपटे, अन्नपुर्णाबाई बाळ, माई टकले, द्रौपदाबाई चव्हाण, काशीबाई काळे, उमाबाई शंकरराव भालचंद्र यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान होते.

यवतमाळच्या दत्तमंदिरात ७५ स्त्रियांच्या सभेचे आयोजन सविनय कायदेभंग चळवळीत तुरूंगात गेलेल्या लोकांचे अभिनंदन करण्याकरीता दि. ३१ फेब्रु १९३२ रोजी करण्यात आले. यात आनंदीबाई दामले यांनी स्त्रियांना उपदेश करण्याचे भाषण दिले. घरातील पुरूषांनी स्वदेशी सोने बाहेर जावू न देण्याबद्दल आग्रह करण्याचे आवाहन आनंदीबाईनी केले.

यवतमाळ येथील महिलांच्या काही विशेष सभा

लिलाताई ओक (चाफेकर) अमरावतीहून येवून ३ जून १९३० च्या सभेस बोलल्या. सभेचे अध्यक्ष बापूजी अणे होते. उपस्थिती ८००० होती. सभेतील भाषणांच्या नोंदी अधिकारी दुय्यम कमिशनरकडे पाठवित. महिला आणि त्यातही अकोल्याच्या महिला मुळीच घाबरत नाहीत. उलट महिलांना अटक केली नाही तर त्यांना आश्चर्य वाटते अषी सरकारी दप्तरात नोंद आहे. ब्रिटीश सरकारचे मात्र शक्यतो महिलांना अटक करीत नसत आणि अटक केलीच तर गावाच्या बाहेर काही अंतरावर नेवून सोडून देत असत.

अकोला जिल्हयातील महिलांचे यवतमाळ मधील खेडे विभागात प्रचार कार्य

३१ मे १९३० रोजी प्रमिलाताई ओक व दुर्गाताई जोशी, ब्रिजलाल बियाणी बरोबर अकोल्याहून उमरखेडला आल्या. बियाणीच्या अध्यक्षतेखाली सभा झाली. प्रमिलाताई व दुर्गाताईंनी जनतेला सत्याग्रह आंदोलनात सहभागी होण्याची विनंती केली आणि पोलीस अत्याचारांची माहिती सभेत कथन केली.

२९ ऑगस्ट आणि १ सप्टेंबरला उमरखेडला दोन सभा तेथे उमाबाई व लिलाबाई ओक आणि मराठे वकिलांची भाशणे झाली. या सभांना अनुक्रमे ५०० व ३०० लोक उपस्थित होते. एकटया उमाबाई अंगल कायद्याविषयी बोलल्या. त्याचप्रमाणे अन्य कायदेभंग विषयावरही त्यांनी प्रकाश टाकला. वक्त्यांबरोबरच अकोल्याच्या दुर्गाताई जोशींचा हया कार्यात सहभाग असायचाच. त्यापैकी काही महत्त्वाच्या सभा पुढीलप्रमाणे होत्या.

मथुराबाई आपटे, सुशिलाबाई गांधी (अकोला) तारोबन मश्रुवाला (अकोला) आनंदीबाई दामले (यवतमाळ) राधाबाई ओक (अकोला) ह्यांची अशा सभातून भाषणे झाली. दि. १९/१०/१९३० च्या यवतमाळच्या सभेत राधाबाई ओक स्थानिक कार्यक्रमाविषयी निषेध व्यक्त करून म्हणाल्या, आज अर्धा डझन पुरूषांनी कोर्टाच्या दारासमोर आडवे झोपून निरोधने केली. थोडया वेळानंतर त्यांनी निरोधने थांबविल्या बरोबर दारूचे ठेके घेणारे दलाल लोक सर्व बाजूंनी आत गेले.

१० नोव्हेंबर १९३० ला यवतमाळ येथे पार्वतीबाई पटवर्धन व दुर्गाताई जोशींनी कौन्सीलच्या निवडणुकीत बहिष्कार करण्याच्या कार्यपध्दतीबाबत विचारविनियम करण्याकरीता सभेचे आयोजन केले.

दुर्गाताई जोशी दि. ०७/११/१९३१ ला यवतमाळला येवून गेल्या. त्यांनी दिनांक १४/०७/१९३१ ला सभा व दि. १७/११/१९३१ ला ५०० लोकांची दुसरी सभा घेतली.

दि. २५/११/१९३१ ला यवतमाळ महिलांचे प्रशिक्षण वर्ग झाले. त्यावेळी जोशींनी प्रशिक्षणार्थी स्वयंसेविकांची नावे नोंदविण्यास पुढाकार घेतला. दुर्गाताई स्वत: कुशल संघटक असून त्यांचा स्वयंसेविकांचा संच नेहमी तयार असे. दि. ११/१०/१९८४ ला दिग्रसला जिल्हा महिला परिषद भरली. ४०० महिलांच्या परिषदेत यवतमाळच्या डॉ. आगटेंच्या पत्नी बोलल्या. शैक्षणिक सुधारणेविषयी ठराव पास करण्यात आले. एका महिलेने विनंती केली की, राज्यस्तरीय कौन्सीलमध्ये एक तरी महिला उमेदवार असावी. ध्वजवंदन, प्रभातफेरी व निरनिराळया कार्यक्रमाच्या सभा डॉ. बन्दे यांची दुसरी कायदेभंग चळवळ बंद झाल्याची घोषणा होईपर्यत चालू ठेवल्या होत्या. मात्र फेब्रुवारी १९३२ नंतर हया जिल्हयातही इतर जिल्हयाप्रमाणेच चळवळीचा वेग कमी कमी होत गेला.

सविनय कायदेभंग चळवळीतील यवतमाळ जिल्हयातील स्त्रीनेतृत्व

सविनय कायदेभंग चळवळीमध्ये सामान्य स्त्रियांचा सहभाग मोठया प्रमाणावर होती. सामाजिकदृष्टया यवतमाळमधील स्त्रियांना जागृत करण्याचे कार्य खालील स्त्रीनेतृत्वांनी केली.

आनंदीबाई दामले : यवतमाळच्या राजकीय व सामाजिक जिवनात आनंदीबाई दामले यांचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. यवतमाळ जिल्हयाचे कॉग्रेस युध्द मंडळाचे अध्यक्ष दिनकरराव दामले यांच्या पत्नी असून कॉग्रेसच्या बैठकींनी उपस्थित राहणे, व्याख्यान देणे, शिबीर आयोजन सत्याग्रहात सहभागी यासारखी स्वातंत्र्य लढयाशी संबंधित अनेक कामे त्यांनी केली. सत्याग्रहाच्या वेळी जखमी सत्याग्रहींवर उपचार करता यावे म्हणून त्यांनी महिलांना प्रथमोपचाराचे शिक्षण दिले. आनंदीबाई हया यवतमाळ जिल्हयातील कुशल महिला नेतृत्व होत्या. त्यांच्या नेतृत्वाखाली दि. ३० एप्रिल १९३० रोजी यवतमाळ येथे जाहीर सभेत स्त्रियांनी मिठाचा कायदेभंग केला.

रगुंबाई मिडवाईक (खत्री) : यांनी ३ अनाथ मुलांचे संगोपन केले. त्यांना १९३२ च्या जंगल सत्याग्रहात भाग घेतल्यामुळे सक्त मजूरीची शिक्षा झाली होती.

मथुराप्रसाद परदेशी : यवतमाळ जिल्हा येथील नांदुरा येथील रहिवासी होत्या. सविनय कायदेभंग चळवळीत भाग घेतल्यामुळे त्यांना ६ महिने सक्त मजुरीची शिक्षा झाली.

मंजुषा बापुशा मुसलमान : यवतमाळ जिल्हयातील सावंगीनाद येथे राहत होत्या. त्यांना १९३० च्या कायदेभंगात भाग घेतल्यामुळे ६ महिने सक्त मजुरीची शिक्षा भोगावी लागली होती.

रामजी नाईक : यवतमाळ येथे वास्तव्यास असलेल्या या महिलेने १९३२ च्या जंगल सत्याग्रहात भाग घेतल्यामुळे त्यांना ६ महिने सक्त मजुरीची शिक्षा भोगावी लागली होती.

निष्कर्ष

१. १९३० पेक्षा १९३२ चे कायदेभंग आंदोलन हे अधिक तीव्र होते. त्यामुळे सत्याग्रहींनी शासकीय महसुल बुडविण्यावर जास्त भर दिला. त्यावेळी सत्याग्रहींना अधिक संघर्ष करावा लागला. वऱ्हाड हा करबंदी आंदोलनात अग्रेसर होता.

२. जंगल सत्याग्रहामुळे कार्यकर्ते आणि स्त्रीयांची एक नवी पिढी वऱ्हाडात निर्माण झाली.

३. महिलांच्या दृष्टीकोनात क्रांती घडून आली. अनेक स्त्रिया राष्ट्रीय आंदोलनात सहभागी झाल्या.

४. महिलांच्या दृष्टीकोनात क्रांती घडून आली. अनेक स्त्रीया राष्ट्रीय आंदोलनात सहभागी झाल्यात.

५. स्त्रियांना त्या चळवळीमध्ये आपले कर्तव्य व क्रियाशिलता सिध्द केली.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. पाठक दमयंती, वैदर्भिय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदान, पृ.क्र. ८८.

२. गौतम, बी.एस. (प्रधान संपा) सुवर्ण महोत्सवी स्वातंत्र्य दिन स्मरणिका, आवृत्ती १९९७–९८, पृ.क्र. ३०.

३. पाठक दमयंती, वैदर्भिय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदान, पृ.क्र. ८८.

४. कित्ता पृ.क्र. ९०.

५. जोशी दुर्गाताई, स्त्रिया आणि राजकारण, लेखमाला साप्ताहिक स्वातंत्र लढा, महाराष्ट्र शासन प्रकाशन मुंबई, पृ.क्र. ३८.

६. कुंटे, भ.ग. (संपा), स्वातंत्र सैनिक चरित्र कोष, महाराष्ट्र राज्य विदर्भ विभाग, भाग–२, पृ.क्र. ५.

७. पाठक डॉ. दमयंती, वैदर्भिय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदान, पृ.क्र. २६४.

८. कित्ता पृ.क्र. २६४.

९. एल कुंचवार, नारायण, नरहर (संपा) यवतमाळ डिस्ट्रीक असोसिएशन सुवर्ण महोत्सवी विशेषांक, (१९१५–१९६५) प्रकाशन नारायण नरहर एलकुचवार, सेक्रेटरी, डिस्ट्रीक असोसिएशन यवतमाळ, वर्ष १९६५.

१०. काळे, यादव माधव, वऱ्हाडचा इतिहास, प्रकाशक : यादव माधव काळे, वकील बुलढाणा (वऱ्हाड) वर्ष १९२४.

११. काळे, प्रा.वा.लि. लडे बापूजी अणे व भारतीय राजकारण, प्रकाशक : राम शेवाळकर, सरचिटणीस, लो. अणे जन्मशताब्दी समिती, वणी (यवतमाळ).

१२. जोशी, दुगाईताई : स्त्रिया आणि राजकारण, लेखमाला, साप्ताहिक स्वातंत्र लढा, प्रकाशक : महाराष्ट्र शासन, मुंबई, आवृत्ती.

१३. पाठक दमयंती, वैदर्भिय महिलांचे स्वातंत्र संग्रामातील योगदान (१९८५–१९४७) प्रकाशक : श्री. मंगेश प्रकाशन श्री. शांतादुर्गा निवास, २३ नागपूर १०, आवृत्ती २००३.